СТУДЗЕНЬ

1

МІНСК, 1973

ШТОМЕСЯЧНЫ ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКІ
І ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫ ІЛЮСТРАВАНЫ
ЧАСОПІС

МАЛАДОСЦЬ

ОРГАН ЦЭНТРАЛЬНАГА КАМІТЭТА ЛКСМБ І САЮЗА ПІСЬМЕННІКАЎ БЕЛАРУСІ

Заснаваны ў 1953 годзе

Выдавецтва ЦК КП Беларусі

Вокладка **І. Крэйдзіка.**

Шмуцтытулы **П. Драчова** (стар. 3) і **В. Ждановіча** (стар. 111).

ПАЭЗІЯ

- **Максім ЛУЖАНІН**
- **Еўдакія ЛОСЬ**
- **Васіль БЫКАЎ**
- **Нэла ТУЛУПАВА**
- **Васіль ЗУЁНАК**
- **Генадзь ДЗМІТРЫЕЎ**
- **Шандар ПЕЦЁФІ**

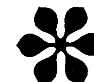

ПРОЗА

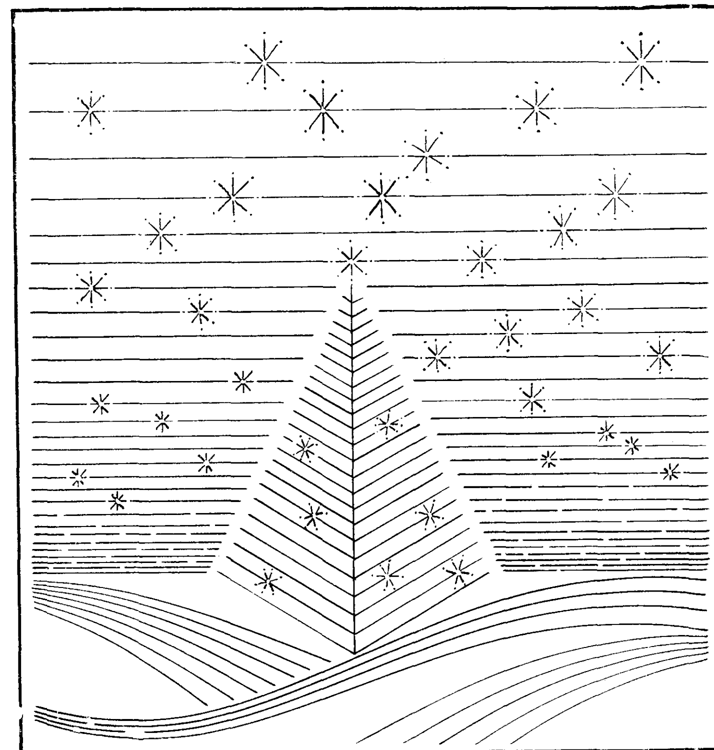

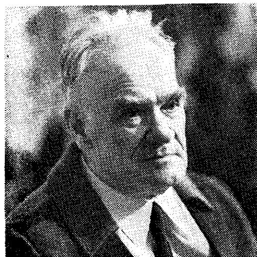

максім лужанін

ПАЭЗІЯ

Нарачанскія накіды

Сады з румянкай белаю,
Палеткі з нівай спелаю
Сінечу п'юць нагбом.
І столькі ў хмарах чысціні,
І столькі ў хмарах вышыні,
Што мы з табой — пяём!

Шляхі мае вандроўныя,
Турботай лета поўныя!
Зірнеш — не налюбуешся,
Заснеш — і ў сне дзівуешся,
Патрапіў самы раз:
На белы грыб — па верасе,
На рыбіну — па беразе,
А потым на папас!

За вёскаю за Купаю,
Дзе тоўкся чорт са ступаю
У даўнія гады,
Дажджы, як коні, тупалі
І рвалі пад Лынтупамі
Паводкі павады.

Лілося перагонамі,
Святлела над адхонамі,
Сціхала пакрысе,
І ўсё далей за хатамі
Грымела перакатамі —
Змагліся хмары ўсе!

І раніца — ў адведзіны —
Аж слепіць сінявой,
Дарма, што дождж праседзела
У сукні пад сасной.

Якраз, як ты са мной!

Ізноў па сінім верасе
Ідзём у хвойны дзень,
І верасень намерыўся
Сарваць табе прамень.

Адзін, хоць самы тоненькі,
Абручык залаты —
Ад ветру, ад дуронніка
Для кос тваіх густых.

І хораша, і молада
Ішлося ў той глушы,
І сонечнае золата
Смяялася ў душы.

■

Заўжды была ў народзе майстру хвáла,
Хто сэрцам чуў, на што пусціць сасну:
Стаўляў дамы, меў талент на цымбалы
І, што паробіш, браўся за труну.

Псуе вуглы не струмант, а няўмека —
Не ганьце звонкай славы тапара!
Натрудзь руку сякерай дрывасека,
Там, на лязе — удача разбяра.

Сон

Я падымаўся на гару,
І дрэвы талакою —
Чаму, ладу не дабяру,—
Услед ішлі за мною.
Я клаў зарубкі на кару,
Каб знаць, адкуль якое.

Каб ведаць, дзе іх пасадзіць
Зноў у лясной гасподзе.
Яны павінны свет будзіць,
Жывіць красу ў народзе,
Яны ж не людзі, каб хадзіць
Па бітым шкле стагоддзі.

Спынюся, спыняцца яны,
Зірнём на акаёмы:
Налева — грозяць перуны,
Направа — страшаць стромы,
І за імглою не відны
Шляхі на дол, дадому.

Хоць ні ступіць, ні добра стаць
Нагімі каранямі,
Стаіць сяброў зялёных раць —
Расткі пускае ў камень!
І пачынае ў цень склікаць
Лістамі, салаўямі.

Як ні стаўлялі мой народ
На босае карэнне,
Як ні араў мяне нарог

Нялюдскага знішчэння —
Я аджываў, як назнарок,
У новым пакаленні.

І зноў, і зноў у свой прастор
Яно ўрастала з болем:
Касіў віхор, складаў тапор,
А падымала голле!
Ад зор да зор шуміць мой бор
На ўсім зямным прыволлі.

Надыход слова

1

У чалавечых тлумах
Чуюся ненажэрцам:
Сэрцу хочацца думаць,
Думаць хочацца сэрцам.

Згукі лаўлю і зрухі
Чуйна, як на паверцы:
Сэрцу хочацца слухаць,
Слухаць хочацца сэрцам.

У прадчуванні ўдачы
Дзён адчыняю дзверцы:
Сэрцу хочацца бачыць,
Бачыць хочацца сэрцам.

2

Сцежка нідзе не збочыць,
Роўная ў даль віецца:
Сэрца ўражае вочы,
Вочы глядзяць у сэрца.

Хтосьці пашэпча ціха —
Рэха мне адгукнецца:
Сэрца кранецца слыху,
Слых пазвініць у сэрца.

Жыць не па звыклай мерцы,
Лёгка шукаць ратунку:
Думка бунтуе сэрца,
Сэрца раджае думку.

■

Яшчэ цяпла папачакай,
А ўжо кідаюць пералёткі
Свой вырай, свой птушыны рай,
Што быў людскім, казалі продкі.

Калі нас выгналі за грэх,
Адтуль і птаства ўсё з імпэту
Шугнула следам, ледзь не збег
І сам — з нуды — стваральнік свету.

І вось ляцяць! З усіх дарог,
Насустрач згубам у вандроўцы,

Пад сіні ліст, на спелы мох
Звіваць гняздо, спяваць сяброўцы.

Ляцяць у край згрызот людскіх —
Хай выбачае вырай вечны
За той жыцця кароткі міг,
За грэх салодкі, чалавечы.

■

Часцей і часцей на сябе наракаю —
І сэрца не тое, і тонус не той,
А раніца гляне — за працу сядаю,
Бо сам не зраблю — не даробіць ніхто.

Нічога з таго, што самім перачута,
Чым сэрца закута было ці раскута,
Што меў за жалобу, што ведаў за свята,
Як промнем і хлебам рабіўся багаты,
Што знойдзена мною, не мною пабіта,
Забыта і зноў, як навінка, здабыта.

Каму перадам і каму я даверу
І шчасце даверу, і радасці меру,
Пагоду краіны, садоў яе цвет
І вока людскога завоблачны свет.

Не страшна аддачы, на ўзгор'ях удачы
Яшчэ даражэйшае чую і бачу
І вам аддаю, пакуль сэрца стае...

Не трэба шумець, дарагія мае!

■

Зайцы напрышывалі гузікаў
На пух даліны снегавой.
Свет аглядаю, не абвузіўшы
На свет, які жыве са мной.

Для прадзіва ці то ад крадзіва
Два вокі ў хмары б'юць наўсторч:
Падоўжваць дзень мне сонца дадзена,
А месяц — падкарочваць ноч.

З чаго яны? З агню ці з вадкасці,
Што ў іх — ці золата, ці медзь?
Хай знаўцы важаць тыя якасці,
А я вазьму, што трэба мець.

Ці ім нядужыцца, бо кружацца —
Чорт ведама! — ў высачыні,
А час-часом, бывае, мружацца,
Не дасылаюць прамяні.

Тады я сам надвор'е яснае
Пад белы звон калакалуш
Раблю,
        гляджу вачыма ўласнымі
У сховы долаў, сховы душ.

Дарма, што блытаецца заячы
След у даліне снегавой,
Буджу свой свет, не наракаючы
На свет, прыдуманы не мной.

еўдакія лось

*

ПАЭЗІЯ

*

■

Красуе ўлетку сенажаць,
краса ў мурожным пласце...
Пра ўсё асмелюся сказаць,
ды толькі — не пра шчасце.
Перамяшаліся ў людзей
з калючкамі — суквецці...
Шчаслівыя — хто без дзяцей,
шчаслівыя — хто з дзецьмі.
Шчаслівыя — хто пры чынах
і хто ад іх свабодны.
Шчаслівыя — у буданах
і ў хорамах халодных...
Іду ў задуме каляёй
удалых ды імклівых,—
і па тэорыі маёй
не знойдзеш нешчаслівых!

■

У парку — праталкі,
над лугам — імгла,
яна ахінае валы і канавы...
Такая, напэўна, у Менску была,
калі бушавалі дружыннікаў лавы.

З туману такога на лютым кані
наш прашчур-юнак вылятаў пераможна...

Адвечнае ўлонне, сынок, барані,
калі палыхнуць далягляды трывожна...

А покуль расці, за шчаслівай парой,
не бойся туманаў бялявых і лужын...
У нас нездарма кожны воін — герой:
тут ступіш—і меч зазвініць харалужны...

Днём перамогі

Дзень перамогі над вайной,
дзень перамогі над бядой...
Што перажыта — не забыта,
што перажыта — тым жыву.
Лічу: а колькі нас забіта,
і краскі з курганоў ірву...
Іх дваццаць, родненькіх, на свеце
і на сваёй сырой зямлі...
І бацька, і браты, іх дзеці
да часу ў кветкі перайшлі...
Хто сёння шчасны — не маўчыце,
дзень перамогі слаўце ў днях,—
ды толькі краскі не тапчыце,
што расцвілі на курганах...

Хвала цеплыні

Прагрэліся доўгія вуліцы горада,
і дрэвы, што стылі на карані,
раптам успыхнулі зеленню гордаю...
Мы кажам шчасліва:
хвала цеплыні!

Бярэзнік на ўзлеску не мог развінуцца,
цюльпанавы гай не раздзьмухваў агні.
Двух цёплых дзянькоў не было, каб
ачнуцца,
а вось і насталі:
хвала цеплыні!

Хвала цеплыні
за гаі непустыя,
за зелень узлескаў і вэлюм садоў,
за вуліцы горада не халастыя,
а поўныя ўзбоч венцаносных радоў!

Пад сонцам усё, што ні ёсць, пацяплела—
і камень халодны, і стылае шкло.
І сэрца адтала, палагаднела,
і сцюжы на сэрцы — як не было.

■

Той год, калі ў самалёце гарэў...
Той год, калі на Берлін наступаў...
Той год, калі нявесту сустрэў,
першыя вершы надрукаваў...

Колькі ў жыцці чалавека гадоў,
якімі не часта хваліцца ён,
але без якіх, як без паўшых садоў,
не склаўся б ягонага саду плён!

...Над чаркай схіліў галаву ў сівізне, —
хвіля прызнання наведала,—
і згадвае год, калі ўбачыў мяне...
А я і не ведала...

■

Ні тумановых занавесак,
ні перашкодных раўчукоў...
Наведаюся да пралесак,
да сонных дзядзечак-смарчкоў!
Да цётак-елак на палянах,
да палахлівенькіх асін,
да ядлаўцоў, ад дыму п'яных,
і стройных мачтавых лясін.
Яны мяне заўжды чакалі
і абдымалі, як сваю.
На што я жалюся, пыталі,
пра што я, слухалі, пяю.
А я не жалюся, сябрына
мая купчастая ў бары!
Імчыць жыцця майго машына,
аж сонца цешыцца ўгары!
Што тая з ветру пацяруха,
што тыя купіны-карчы,
калі супроць іх — сіла духу,
непераможная, лічы!
Пралеска, ты пра гэта знаеш,
і да цябе знарок іду:
ты, кволая, перамагаеш
навалы снегу і ільду.

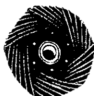

васіль быкаў

ДАЖЫЦЬ ДА СВІТАННЯ

АПОВЕСЦЬ

Мал. **Г. Скрыпнічэнкі**

Раздзел першы

— Усё. Спрачацца не будзем, стройце людзей! — сказаў Іваноўскі Дзюбіну і выйшаў з-за вугла пуні.

Даўганогі, худы і нязграбны ў сваім белым абвіслым маскхалаце старшына Дзюбін памкнуўся нешта сказаць, але змоўчаў; у снегавым змроку блізкае ночы было відаць, як незадаволена перасмыкнуўся яго цёмны ад сцюжы і ветру, заўчасна зморшчаны твар. Пасля кароценькай паўзы, якая засведчыла яго маўклівую нязгоду з лейтэнантам, старшына рэзка ступіў па ледзьве азначанай у снезе сцяжынцы да старанна прычыненых дзвярэй пуні. Цяпер ужо зачыняць іх не было патрэбы, шырокім размашыстым рухам Дзюбін адкінуў дзверы, і тыя коса загойдаліся на адной завесе.

— Пад'ём! Выходзі строіцца!

Іваноўскі, стоячы побач, прыслухаўся. Нягучная размова ў пуні адразу заглухла, усё там сціхла, нібы загіпнатызаванае гэтай, па сутнасці, такой звычайнай армейскай камандай, якая цяпер азначала для ўсіх надта многае. Праз імгненне аднак усё там заварушылася, зашамацела, пачуліся галасы, і вось ужо нехта першы выйшаў з дзвярэй на чыстую вечаровую белізну снегу. «Півавараў»,— задумліва адзначыў сабе Іваноўскі, зірнуўшы на белую фігуру байца ў новенькім маскхалаце на фоне цёмнага бярвення сцяны. Аднак лейтэнант тут жа і забыўся пра яго, агорнуты ўласнымі клопатамі і слухаючы гаспадарскія вокрыкі старшыны ў пуні.

— Хутка выходзь! I нічога не забываць: вяртацца не будзем! — глухавата даносіўся праз дзверы заклапочана-буркатлівы голас Дзюбіна.

Старшына відавочна злаваўся, так і не пагадзіўшыся з лейтэнантам, хоць амаль нічым і не выказваў гэтае сваёй нязгоды. Але хай! Злавацца сабе Дзюбін мог колькі хацеў, гэта яго асабістая справа, але пакуль тут камандуе ён, лейтэнант Іваноўскі, яму і рашаць. А ён ужо і рашыў — канчаткова і беспаваротна: пераходзіць перадавую будуць тут і цяпер, таму што колькі можна адкладваць! I так ён чакаў амаль шэсць сутак — было зусім блізка, якіх трыццаць кіламетраў, стала шэсцьдзесят — толькі што мераў па карце; на мясцовасці, вядома, набярэцца і болей. Праўда, у канцы лістапада ноч доўгая, але ўсё ж надта многа ўскладвалася на гэтую адну ноч, каб неразумна губляць такі дарагі цяпер для іх час.

Лейтэнант рашуча ўзяў прысложеную да сцяны звязку лыж — сваю звязку — і адышоўся са сцежкі ў снег — на тры крокі наперадзе групы. Байцы таропка разбіралі лыжы, нацягвалі на галовы капюшоны; вецер з-за вугла злосна тузаў тонкую бязь маскіровачных халатаў і ляскаў па грудзях даўгімі канцамі завязак. Як Іваноўскі ні выкідваў усё лішняе, грузу набралася занадта, і ўсе дзевяць байцоў выглядалі цяпер нязграбна-няўклюднымі ў сваіх тоўстых ватоўках, абвешаных пад маскхалатамі рэчмяшкамі, гранатнымі сумкамі, падсумкамі і патранташамі. У дадатак да ўсяго яшчэ і лыжы, якія былі пакуль што груваскім цяжарам, не больш. Але ўсё было трэба, нават неабходна, а лыжы, якія здаваліся цяпер непатрэбнымі, вельмі спатрэбяцца потым, у нямецкім тыле,— на лыжы ў яго была ўся надзея. Гэта менавіта ён прапанаваў там, у штабе, паставіць групу на лыжы, і яго ідэю адразу і ахвотна адобрылі ўсе, ад флегматычнага начальніка аддзела разведкі да прыдзірлівага, строгага начальніка штаба. Іншая справа, як яе выкарыстаць, гэтую ідэю.

Менавіта гэтая думка болей за іншыя турбавала цяпер лейтэнанта, пакуль ён маўкліва, са стоеным нецярпеннем чакаў пастраення групы. У снежным паўзмроку байцы разбіралі лыжы і, глуха пастукваючы імі, цесна месціліся на вузкай сцяжынцы. Як яны пакажуць сябе на лыжах? Не было часу як след праверыць усіх на лыжні, набліжаліся да перадавой завідна, сагнуўшыся, прабіраліся ў кустоўі. З раніцы ён праседзеў на НП камандзіра тутэйшага стралковага батальёна — назіраў за праціўнікам. Увесь дзень з нізкага хмарнага неба сыпаў рэдкі сняжок, падвечар сняжок пагусцеў, і лейтэнант узрадаваўся. Ён ужо выгледзеў увесь маршрут пераходу, запомніў на ім кожную купіну, і тут пайшоў снег,— што можа быць лепш! Але як толькі пачало змяркацца, вецер павярнуў убок, снегапад стаў меншаць і амаль перастаў зусім, толькі рэдзенькія сняжынкі несліся ў сцюдзёным паветры, слепа натыкаючыся на патрэсканыя сцены пуні. Старшына прапанаваў пачакаць пару гадзін, можа завея зноў разгуляецца. У завею яны б управіліся куды як лепш...

— А калі не разгуляецца? — рэзка перапытаў яго Іваноўскі.— Тады што ж? Паўночы — кату пад хвост? Так ці што?

Паўночы траціць не выпадала, увесь іх шлях быў разлічаны менавіта на поўную ноч. Зрэшты, старшыне нельга было адмовіць у памяркоўнасці — калі пераход сарвецца, не спатрэбіцца і самая поўная, самая доўгая ноч.

Правафланговым на сцежцы стаяў сяржант Лукашоў, з кадравых — плячысты маўклівы дзяцюк, сапраўдны працаўнік-пехацінец, памочнік камандзіра ўзвода, спецыяльна адкамандзіраваны з батальёна аховы штарма на гэта заданне. Ва ўсім яго аблічч, нетаропкіх і дакладных рухах было нешта ўпэўненае, дужае і надзейнае. Побач уладкоўваўся на сцяжыне таксама ўзяты з стралкоў баец Хакімаў. Хоць яшчэ і не было ніякай каманды, смуглявы твар яго з цёмнымі брывамі ўжо напружыўся ва ўвазе да камандзіра, вінтоўка у адной руцэ, а лыжы ў другой роўненька стаялі ля ног. Поплеч з ім, папраўляючы сваю ношу ўзрыўчаткі, стаў баец Суднік, малады яшчэ хлопец-падрыўнік, рухавы і даволі спрытны на выгляд. Ён адзін з нямногіх сам папрасіўся ў групу, пасля таго, як у яе быў залічаны ягоны саслужывец сапёр Шалудзяк, з якім яны разам займаліся абсталяваннем КП штарма. Іваноўскі не ведаў, які з Шалудзяка падрыўнік, але лыжнік з яго аказаўся няважны, гэта адчувалася ў самым пачатку. Мітуслівы і мешкаваты, гэты саракагадовы дзядзька, яшчэ не паспеўшы стаць у строй, ужо развaліў сваю звязку, лыжы і палкі раз'ехаліся канцамі ва ўсе бакі. Баец спахапіўся збіраць іх і ўпусціў у снег вінтоўку.

— Не мог як трэба звязаць? — ступіў да яго Дзюбін.— Ану дай сюды!

— Вы на лыжах як ходзіце? — адчуўшы нядобрае, запытаў Іваноўскі.

— Я? Ды так... Хадзіў некалі.

«Некалі!» — з раздражненнем падумаў лейтэнант. Чорт вазьмі, здаецца, падабралі групу. Зрэшты, яно і зразумела, трэба было самому ўсіх апытаць, пагутарыць з кожным паасобку, кожнага паглядзець на лыжні. Але самому не было калі, сам два дні праваландаўся ў штабе, у начальніка разведкі, пасля ў камандуючага артылерыяй, у палітаддзеле, у асобым аддзеле. Групу падбіралі іншыя, без яго. А вядома, як падбіраюць для некага.

Хутка цямнела, наступала сцюдзёная ноч, снегапад канчаткова перастаў, і лейтэнант заспяшаўся. Дзюбін, здавалася, надта доўга пракорпаўся з лыжамі гэтага Шалудзяка, пакуль звязаў іх. Насупраць у цярплівым чаканні, азначаным на цёмных пад капюшонамі тварах, стаялі яго байцы. За Шалудзяком высіўся Краснакуцкі, мажны прыгажун у вастраверхім, як і ў Дзюбіна, шлёме-будзёнаўцы, побач застыў даўгашыі Кудравец і ля яго — непрыкметны маўклівы Заяц. Апошні на сцежцы стаяў, напэўна, самы малады тут, баец Піваварaў. Лейтэнант недастаткова ведаў іх, тых, з кім неўзабаве прыйдзецца яму падзяліць славу або смерць, але выбару ў яго не было. Вядома, было б куды лепш адправіцца на такую справу з добра знаёмымі, выпрабаванымі ў баях хлопцамі, але дзе яны, тыя яго добра знаёмыя хлопцы? Цяпер цяжка ўжо і прыпомніць усе вёскі, магільнікі, усе ляскі і пагоркі, дзе ў брацкіх і адзіночных магілах, пахаваныя, а то і проста нязнойдзеныя, пазаставаліся яны, яго батарэйцы. За пяць месяцаў вайны ўцалела няшмат, тыдзень назад з ім разам прабілася цераз лінію фронту ўсяго чацвёра. Двое пры тым аказаліся абмарожаныя, аднаго паранілі пры пераходзе каля Аляксееўкі; да самага канца з ім аставаўся вычысліцель сяржант Варанок. Гэты Варанок вельмі спатрэбіўся б цяпер, але Іваноўскі не мог адшукаць яго. Вычысліцеля адправілі ў стралковы батальён на перадавую, адкуль, як вядома, не ўсе вяртаюцца...

— Так... Раўняйсь! Смірна! Таварыш лейтэнант...

— Вольна,— сказаў лейтэнант і запытаўся: — Усе ведаеце, куды ідзём?

— Ведаем,— прабасіў Лукашоў. Астатнія згодна маўчалі.

— Ідзём да немца. Нашто і чаго — пра гэта пасля. А цяпер — хто

хворы? Ніхто? Усе, значыць, здаровыя? Хто на лыжах хадзіць не ўмее?

Кароценькі строй насцярожана сціх, цёмныя, прытомленыя чаканнем і ўвагаю твары пакорна і ўважліва пазіралі з-пад бязевых капюшонаў на свайго камандзіра, які цяпер непадзельна браў пад сваю ўвагу іх салдацкі лёс. Усе, прыціхшы, маўчалі, напэўна, яшчэ не ва ўсім, што чакала іх, разабраліся самі. Але нічога болей, як цалкам пакласціся на яго, іх камандзіра, ды на гэтага вось цыбатага старшыну, каторы другі дзень апякаў групу, ім не заставалася.

Івакоўскі цераз проразь у маскіровачных штанах прасунуў руку ў кішэню і выцягнуў важкі кубік гадзінніка, некалі зняты ім з падбітага нямецкага танка. Гадзіннік жвава і радасна зацікаў на далоні, засвяціўшы ўсімі лічбамі свайго цыферблата. Было без дзесяці хвілін сем.

— Дык вось, у нашым распараджэнні дванаццаць гадзін. За гэты час, мінус гадзіну-другую на пераход баявых парадкаў праціўніка, трэба адмахаць шэсцьдзесят кіламетраў. Зразумела? Хто на гэта не здольны?

Уважлівым позіркам ён абвёў строй, у каторым ніхто не варухнуўся нават, і так было ціха, што чуўся шорхат сняжынак на даху. Але зноў ніхто не азваўся на гэта яго далёка не дробязнае пытанне.

— Тады ўсё. Старшына — замыкаючы. Група — за мной марш!

Іх ніхто не праводзіў тут, уся таропкая падрыхтоўка да пераходу была закончана загадзя. Гадзіну назад на КП камандзіра стралковага батальёна яны дамовіліся, што батальён будзе маўчаць, каб не насцярожваць немцаў, і яны пастараюцца прашмыгнуць незаўважанымі ў шэрым паўзмроку. Зрэшты, калі б і патрабавалася дапамога, то чым ім мог памагчы батальён, які толькі зваўся батальёнам, а на справе складаўся са стралковае роты — не больш, якім, дарэчы, і камандаваў нядаўні ротны, старшы лейтэнант, кулямётчык. У крайнім выпадку ён абяцаў прыкрыць іх агнём, хоць гэта і было вымушанае абяцанне, паколькі таго патрабаваў капітан з разведаддзела штарма, каторы прысутнічаў тут. Але капітан пабудзе ды пойдзе, а батальёну ваяваць далей, боепрыпасаў жа ў яго не густа, і начальства патрабуе берагчы іх для болей важнага выпадку.

Праўда, капітан зусім не настойваў, каб ён пераходзіў менавіта тут і цяпер. Гледзячы, як стаў заціхаць снегапад і перад імі дужа адкрыта і пустэльна раскінуўся гэты рачны працяг з крывулястай паласой кустоўя пасярэдзіне, прадстаўнік штаба сказаў:

— Сапраўды, як на пустой талерцы. Але рашай сам, лейтэнант. Табе відней.

— Пайду,— проста сказаў Іваноўскі.

— Што ж, твая справа. Можа яно і лепш: сунуцца туды, дзе не чакаюць.

«Чорт іх ведае, дзе яны не чакаюць. Не запытаеш»,— заклапочана падумаў лейтэнант. Але ён не мог больш адкладваць — у той справе, дзеля якой яны адпраўляліся, прамаруджанне сапраўды было падобна на смерць. А ён і так ужо прамарудзіў звыш меры, хаця, канечне, і не па сваёй волі.

Грузнучы па костачкі, а дзе і па калена ў снег, байцы гуськом узышлі на пагорак. Іваноўскі азірнуўся і ўпершыню адчуў задаволенасць — кароценькая калона яго паслухмяна падабралася, ніхто не адстаў; спыніўся ён, і амаль адначасова спыніліся астатнія. Далей трэба было пачакаць, можа перадыхнуць нават, залегчы — з вяршыні зарэчнага пагорка іх маглі ўжо заўважыць немцы. Над поплавам і

справа на схілах, дзе акапаўся батальён, стаяла цішыня, далёкія водгукі бою каціліся з-за лесу справа, там жа нешта няярка адсвечвала ў цёмным і мутным ад нізкіх аблокаў небе. Перад ім наўскос раскінуўся ў паўзмроку поплаў з расплывістымі мазкамі кустоўяў, плямамі прысыпанага снегам трыснягу над рэчкай, грыўкамі быльнягу. Да рэчкі было паўкіламетра, не менш, гэтую прастору трэба было адолець на кукішках, пасля добры адрэзак паўзці па-пластунску, а далей ужо і трудна вызначыць, як — толькі б хутчэй апынуцца па той бок поплава ў не бачным адгэтуль лесе.

— Лажысь! За мной марш! — напаўголасу скамандаваў лейтэнант і апусціўся локцямі ў снег.

Снег быў глыбокі, пульхны, бы вата, і марозна-пякучы. Ён лез ва ўсе шчыліны маскіровачнага халата, набіваўся ў рукавіцы, за пазуху, у рукавы, халявы ботаў і раставаў там, агіднай макрэддзю ліпнучы да разгарачанага цела. Гэтая яго макрэдзь, аднак, хутка грэлася ўперамешку з потам; было душна, парна, задушлівая знямога горыччу распірала грудзі. Іваноўскі зубамі здзёр з рукі рукавіцу і мокрымі пальцамі рассмыкнуў матузок капюшона. Твару стала вальней, прахалодней, а галоўнае — адклала вушы, ён пачуў шорхат ветру ў быльнягу і невыразныя разрозненыя гукі ззаду. Прапаўзлі яны, мабыць, з паўкіламетра, пагорачак з сасняком ледзьве шарэў ззаду на краі начнога змрочнага неба, якое ў зімовых прыцемках амаль зліваласяса снегавым долам. Следу-баразны, пракладзенай іх дзесяццю целамі, на шчасце, не было відаць нават зблізку, зрэшты, як і саміх байцоў. Праўда, Іваноўскі ведаў, што варта ўзляцець ракеце, як, нібы на далоні, стане відаць і снег, і яны самі.

Пакуль аднак было ціха і цёмна. Бой грукацеў за ляском убаку, на краі неба з вечара шырокім агнявым сполахам бліскала зарніца далёкае кананады, і прамерзлая зямля пад іх локцямі глуха, няспынна дрыжэла. У тым жа баку за лесам раз за разам пырхалі жоўтыя зоркі ракет і гаслі ў мутнай мешаніне святла са змрокам. Але яны былі далёка, тыя ракеты.

Трэба было як найхутчэй рухацца далей, пярэдняга краю яны яшчэ не адолелі, яшчэ з кіламетр спатрэбіцца паўзці па рэчышчы ля кустоўя. Але ўжо і так усе прытаміліся, група спакваля расцягнулася. Іваноўскі раптам спахапіўся, што не чуе зморанага дыху Лукашова, які поўз следам. Лейтэнант азірнуўся і пачакаў хвіліну, адпачываючы сам, хоць ведаў, што трэба як мага хутчэй, бо толькі ў хуткасці і непрыкметнасці іх поспех. Але і таго і другога без пары пачало бракаваць — воддаль ужо другі раз глуха стукнула, пэўна, вінтоўкай аб лыжу, і лейтэнант сцяўся, упіваючыся ў прыцемак злосным, абвостраным позіркам. Разгільдзяі, інакш не скажаш! Колькі гаварыў, каб вінтоўкі трымалі ў правай руцэ, а лыжы ў левай, але вось, мабыць, камусь спатрэбілася згрэбці ўсё да кучы, і цяпер бразгае.

Ззаду заварушыўся шэры, медзведзяваты ў прыцемку камяк у маскхалаце, шумна сапучы, ён падпоўз упрытык да Іваноўскага і спыніўся. За ім варушыўся яшчэ нехта, а далей ужо было і не згледзець, перашкаджаў змрок. Іваноўскі запытаў асіплым зморанымшэптам:

— Паўзуць?

— Паўзуць, лейценант,— такім жа задышлівым шэптам адказаў Лукашоў.

— Перадай: шырэй крок!

У лагчынцы снег стаў яшчэ глыбейшы, тулава ў ім зарывалася па самыя плечы. Пад змакрэлымі каленямі адчувалася змерзлая калючая трава сенажаці — мабыць, пачынаўся поплаў. Іваноўскі не пазіраў на компас — як амаль і заўсёды, кірунак ён угадваў па характэрных зменах рэльефу, які быў вядомы яму з карты. Тут скрозь трэба было кіраваць нізам да рэдкага кустоўя абапал рачулкі, затым крыху збочыць правей і паўзці па яго самым краі. Шлях паўзком быў яшчэ доўгі, ён, вядома, выматае іх як мае быць. Але толькі б не нарвацца на немцаў, на які выстаўлены на ноч замаскіраваны сакрэт. Тады ўжо неўпрыкмет не пяройдзеш, тады пачнецца такое, што можа скончыцца кепска ў самым пачатку.

Іваноўскі аднак адагнаў ад сябе кепскія думкі і пільней угледзеўся ў снегавы змрок. Здаецца, зусім ужо недалёка цямнелі кусты, там была засыпаная снегам рачулка. Гэта мясціна — ён памятаў з карты — была якраз пасярэдзіне нейтралкі, далей за рэчкай на пагорку пачыналася невялікая разбітая снарадамі вёска, у якой сядзелі немцы. Праўда, іх першы акоп быў бліжэй, праз якіх сотню метраў па той бок рачулкі, і там трэба будзе зрабіць паварот уздоўж русла і паспрабаваць прабрацца ў кустоўі між гэтым акопчыкам і другім ззаду, на мыску вастраносага, нібы лыжка, пагорка.

Снег тым часам не толькі паглыбеў, але стаў і яшчэ болей мяккі, пад рукамі шастала прысыпаная ім змерзлая, не кошаная з лета трава. Аднаго разу Іваноўскі неасцярожна націснуў каленам і праламаў крохкую скарынку моху, з-пад якой пляснула вада. Знячывелі лейтэнант падаўся ўбок і тут жа вылаяў сябе за паспешлівасць: знайшоў чаго асцерагацца! Быццам праваліцца ў ваду было самае горшае з усяго, што іх магло напаткаць. На некалькі секунд ён прыпыніўся і ўслухаўся: ці не выдаў сябе гэтым міжвольным рухам. Але ўжо тут, побач, было кустоўе, як рукой дастаць тапырылі голле алешыны, куп-кі ніцай лазы, што густа тырчала са снегу. Іваноўскі яшчэ нядоўга прапоўз пад кустамі, каб даць сваёй расцягненай такі групе размясціцца пад іх аховай, і аблёгся на лыжы. Хмызняк добра хаваў іх ад вёскі, тут ужо не страшныя былі і ракеты. Праўда, яшчэ заставаўся адкрыты і небяспечны пагорак-лыжка ў другім баку, але ён быў усё ж далей. Адтуль іх маглі ўжо і не ўбачыць нават і пры святле ракет.

Увесь час лейтэнанту карцела ўстаць і азірнуцца, як там, у хвасце, ці не занадта расцягнуліся апошнія. Цяпер вельмі важна было трымаць усіх у адным кулаку — ведаў, у такой сітуацыі разрозненасць мяжуе з бядой. Праўда, у выпадку чаго там ёсць каму пакамандаваць, апошнім поўз Дзюбін, здаецца, чалавек разумны і разы ў паўтара старэйшы за лейтэнанта. Але Дзюбін быў прызваны з запасу, і, хоць характарам яго бог не пакрыўдзіў, невядома, ці хопіць у яго франтавога ўмельства? Кадравы камандзір Іваноўскі, які выцерпеў усе пакуты вайны з яе самага першага чэрвеньскага дня, трохі не давяраў запасным і для пэўнасці частку іхняй паклажы звычайна імкнуўся ўзяць на сябе. Сённяшняя яго кароткая сутычка са старшыной, які прапанаваў пачакаць з пераходам, пакінула непрыемнае ўражанне ў абодвух. Лейтэнант не любіў дзяліць сваю ўладу з кім бы то ні было ды яшчэ ў такой справе, дзе можна было спадзявацца толькі на самога сябе, сваю кемлівасць і рашучасць. Пакуль увогуле ўсё абыходзілася, пашанцуе — абыдзецца і далей, і тады як-небудзь пры выпадку ён напомніць Дзюбіну...

Ззаду ў баразне пульхнага снегу сіпата зашаптаў Лукашоў:

— Цяпер куды, таварыш лейцінант?

— Ціха! Як там астатнія?

— Ды паўзуць. Шалудзяк вунь адстае толькі...

Зноў Шалудзяк! Гэты Шалудзяк яшчэ ў батальёне сваёй мешкаватасцю выклікаў кароткае незадавальненне ў лейтэнанта, але ў мітусні кароткае падрыхтоўкі Іваноўскі проста забыўся пра яго, падумаўшы, што чалавек, мабыць, здаровы, вытрымае. Да таго ж групе быў патрэбны сапёр, а выбар быў невялікі, даваліся браць першага, хто трапіў пад руку — гэтага вось немаладога і мядзведзяватага дзядзьку. Але вайна ў каторы ўжо раз пераконвала ў неабходнасці, апроч звычайнае сілы, яшчэ і ўмення, і трэніроўкі. Зрэшты, трэніроўкі ў іх таксама не было ніякай, на яе проста не хапіла часу. Увесь дзень начальнік разведкі з начальнікам асобага аддзела праглядвалі і ўтрасалі спісы, падбіралі людзей, і калі нарэшце сабралі групу, пра трэніроўку не было чаго і думаць.

Іваноўскі пакінуў на месцы лыжы, абышоў Лукашова і папоўз па ягоным следзе назад. Шалудзяк сапраўды адарваўся ад сержанта і цяпер змораная і грузна гробся ў снезе, затрымліваючы сабой астатніх. Лейтэнант сустрэў яго ціхім злым шэптам:

— У чым справа?

— Ды во спацеў, каб яго! Ці хутка там, каб на лыжы?

— Жыва варушыся! Жыва!!! — бязлітасным шэптам падагнаў ён байца.

Валюхаючы задраным задам, наўючаны пад маскхалатам цяжкім мехам узрыўчаткі, Шалудзяк на кукішках памкнуўся даганяць сержанта, за ім падаліся астатнія. Лейтэнант прапусціў паўз сябе Хакімава, Зайцава, Судніка, яшчэ некага, чыйго твару ён не разгледзеў пад нізка насунутым капюшонам, і дачакаўся старшыну Дзюбіна.

— Што здарылася? — запытаўся той, ненадоўга затрымліваючыся каля Іваноўскага. Лейтэнант не адказаў. Што было адказваць, хіба не відно старшыне, што група расцягнулася, парушыла неабходны парадак, да якога меў пэўныя адносіны і старшына як замыкаючы.

— Хто стукаў у хвасце?

— Стукаў? Не чуў.

Вядома, ён не чуў. Іваноўскі не стаў гаварыць далей і ўслухаўся. Паблізу, аднак, усё было ціха, нашы на пагорачку з сасняком насцярожана маўчалі, маўчалі наперадзе і немцы. Дзевяць бугрыстых постацей у белых, перасыпаных снегам халатах, зморана сапучы, роўна ляжалі ў раскапанай імі снежнай канаве.

— Трэба слухаць,— кароткім шэптам заўважыў Іваноўскі.— Зараз пераход. Каб мне ні гуку!

Старшына прамаўчаў, і лейтэнант на кукішках хутка папоўз наперад, абходзячы па снезе байцоў. Ён не бачыў іх твараў, але амаль фізічна адчуваў іх насцярожаныя, поўныя чакання і трывогі позіркі з-пад капюшонаў. Усе маўчалі. Абганяючы Шалудзяка, які, вінавата сапучы, распластаўся ў баразне, Іваноўскі строга патрабаваў:

— З усіх сіл! З усіх сіл, Шалудзяк! Паняў?

Лейтэнант выпаўз у галаву сваёй цяпер ужо сабранай у адно пластунскай калоны і зноў пагробся ў самым глыбокім снезе на краі кустоўя. Адною рукой ён валок лыжы, другой аўтамат, сумка з аўтаматнымі дыскамі ўсё з'язджала са сцягна на жывот, і ён раз за разам адкідваў яе за спіну. У снезе ён налез на нейкую кучу хворасту, які гучна затрашчаў уначы, за штось зачапіўся, парваў маскхалат. Ціха вылаяўшыся, лейтэнант хвіліну выбіраўся з гэтае пасткі, пасля ўзяў убок, трохі далей ад кустоўя. Дзесь тут паблізу павінен быў трапіцца ручэй, які ўпадаў у рачулку, ад ручая пачынаўся самы небяспечны адрэзак шляху ў разрыве нямецкай лініі.

Да ручая аднак ён не дапоўз — наперадзе і зусім блізка гучна шчоўкнула ўгары, засіпела, заіскрылася, і яркая агняная дуга разрэзала край неба. Разгарачаны барацьбой са снегам, Іваноўскі не адразу сцяміў, што гэта ракета. Яна ўзвілася, крыху не даляцеўшы да іх, ярка распусцілася ўгары букетам зіхоткага белага полымя, і снегавы дол з кустоўем сцяўся, прыціх, заліты яе ліхаманкавай яркасцю. На секунду ўсё наўкола замерла, а пасля здрыганулася, па полі ўбакі шаснула блытаніна невыразных імклівых ценяў. Ракета ўпала на снег за хмызняком і яшчэ секунды са тры зыркала па снегавым наваколлі хліпкімі рэшткамі святла.

Іваноўскі заціх, дзе ляжаў, амаль не дыхаючы, грудзі ўдушліва раздзірала ад нястачы паветра, вецер курыў ля твару снегавым пылам. Лейтэнант чакаў стрэлаў, крыку, наступнай ракеты, але ў згусцелай суцэльнай цемры над поплавам стаяла ранейшая няпэўная цішыня. Тады ён на секунду заплюшчыў вочы, каб хутчэй перабыць асляпленне, і зноў паглядзеў наперад. Яго здзіўляла ўжо, адкуль тут магла з'явіцца ракета, у тым жа баку, адкуль яна вылецела, не павінна быць немцаў, там балота, рачулка, хмызняк. Туды ж якраз трэба было паўзці ім. Цяпер выходзіла, што той шлях закрыты.

Ззаду яго пакратаў за бот Лукашоў, але лейтэнант не зірнуў на яго і не азваўся. Самае важнае, што непакоіла яго, было — заўважылі або не? Калі заўважылі, то, мабыць, іх сённяшняя спроба на тым і скончана. Калі ж не, дык трэба як найхутчэй пераадолець гэтую праклятую мясціну.

Мінула яшчэ хвіліна, не было ні ракеты, ні стрэлаў, і Іваноўскі падумаў, што, пэўна, гэта недзе сядзіць высланы на ноч ракетчык. Тады лейтэнант крута завярнуў у кусты, ужо не па-пластунску, а на карачках дапоўз да нізкага берага рэчкі, над якой, умерзшы ў лёд, хіліліся крывыя чорныя вольхі. Тут ён памарудзіў, не адразу рашаючыся паткнуцца на лёд. Але іншага рабіць не выпадала, ён споўз з куп'істага берага, лёд, на шчасце, не трэснуў, не ўгнуўся, хоць і быў яшчэ слабы пад роўным пластом пухнатага снегу. Лейтэнант таропка перапоўз цераз яго і збоч ад лазовага куста ўскарабкаўся на другі бераг. Тут хмызняку было меней, ён туліўся да самае рачулкі, а далей пачынаўся пагорак з вёскаю і нямецкім акопам пад пахілаю пунькай на водшыбе.

Сержант Лукашоў не адставаў ад яго ні на крок, і калі ён спыніўся ў нерашучасці, той падпоўз поруч і шапнуў у твар:

— А давайце рэчкай...

— Ціх!..

Становішча ўскладнялася. На гэтым баку яны былі дужа блізка да немцаў ды і прабірацца тут можна было па дужа вузенькім краечку кустоўя ўздоўж рэчкі. Было надта спакуслівa падацца на лёдавую роўнядзь рачулкі, але яна пятляла, як блытаная вяроўка, гэта колькі трэба выпаўзаць тых петляў? Зноў жа, а калі дзе дрэнна ўмерзла?

Яму здалося, што ўжо мінула шмат часу, што ён залішне доўга прабавіўся ў гэтым хмызняку і так недаравальна спазняецца ў самым пачатку. Аж скалануўшыся ад тае трывогі, ён азірнуўся, але ззаду, мабыць, ужо ўсе перабраліся на гэты бок і чакалі, каб рушыць далей. У змроку на доле быццам цямнелі са два твары, іншых, праўда, не было відаць, але ён пачаў засцярожліва грабсціся далей.

На гэты раз ён прапоўз дужа мала — зноў з таго ж месца пырхнула ракета, затым кахнуў яе стрэл. Лейтэнант уціснуўся ў снег, з усяе сілы ўзіраючыся ў чорна-белую блытаніну галля на ярка асветленым

мільготкім доле. Не, ракета пайшла ў ранейшым кірунку, па той бок поплава, адкуль яны сюды прыпаўзлі. Значыць, іх усё ж не заўважылі. Калі ракета згасла, ён з палёгкай тузануў за раменьчык лыжы і сам на локцях і каленях ірвануўся праз снег наперад. Секунд некалькі ён не бачыў нічога перад сабой, толькі гроб, гроб снег і валок лыжы. І раптам зноў аслеп ад неверагодна яркага бляску, які проста з паднябесся накрыў дол — снег заіскрыўся, заззяў, блытаныя цені ад кустоўя крутануліся на адным месцы і, ярка адбіўшыся на снезе, замерлі. Замёр і ён, адчуваючы, што гэты халодны прастор вось-вось прарэжа чарга. Як заўжды ў хвіліну гранічнай небяспекі, думка яго зрэагавала з маланкавай хуткасцю, ён зразумеў, што гэта — ад пунькі, значыць, зусім побач. Ракета ўся без рэшты згарэла ў вышыні, і ён зноў прыплюшчыў вочы, каб хутчэй пазбыцца слепаты, і ляжаў не кратаючыся. Калі заўважылі, дык, мусіць, трэба падацца назад на рэчку, пад засцярогу яе беражка. А калі не... Тады трэба як мага хутчэй наперад, далей ад гэтага праклятага месца, дзе цябе падсвечваюць з двух бакоў.

Стрэлаў не было і ў гэты раз, і ён з дзёрзкаю рашучасцю рвануўся наперад, раптам адчуўшы ў сабе прыліў рызыковай удачлівасці. Хутчэй, хутчэй!.. З нечаканым спрытам ён шыбаў па-над берагам, увесь закапаўшыся ў снег, які бязлітасна забіваў яго твар, рот, не даваў дыхаць і сляпіў вочы. Калі ж да зроку вярнулася ранейшая здольнасць бачыць у прыцемках, ён раптам адзначыў, што злева ад пунькі яго прыкрывае пагорак — узмежачак вышынёй па калена, не болей, мусіць, на мяжы ніўкі і пожні .Гэта яго куды як узрадавала, цяпер не страшны сталі і ракеты — толькі б хутчэй!

Ён поўз доўга і таропка. Пад вопраткай на грудзях і спіне ўсё ўжо было мокрае ад снегу і сцюдзёнага поту, на сваіх ззаду ён не азіраўся, бо тое было бескарысна — усё роўна ён не мог падагнаць іх. Ён толькі спадзяваўся на ўладу свайго прыкладу, на сілу салдацкага правіла — раўняцца на камандзіра.

Калі ў небе зноў загарэлася ракета, ён сціх з занесенай наперад рукой і нізка па-над снегам азірнуўся: так і ёсць, ягоныя зноў расцягнуліся, зноў за сяржантам быў разрыў крокаў на дваццаць. Узмежачак, на бяду, тут скончыўся, цяпер іх нішто болей не прыкрывала ад таго перадавога акопа. Адно добра — пунька на пагорачку ўжо засталася ззаду, ужо і ракета ляцела ў іх тыл. Наперадзе ж раскінулася шырокая лугавіна з шэрагам рэдкага кустоўя па адным яе краі.

Ракета патухла, і на ягонай душы палягчэла — здаецца, самае цяжкае засталося ззаду. Гэта было так прыемна адчуць — кароценька і стрымана радасна, але не паспеў ён зноў выкінуць наперад сваю звязку лыж, як у той жа час вымушаны быў тыцнуцца галавой у снег. Зусім блізка ззаду недарэчна і неверагодна гулка бахнуў вінтовачны стрэл. Амаль жахнуўшыся, Іваноўскі ў наступнае імгненне порстка вертануўся на бок, рука прывычка схапілася за аўтамат, але ні ззаду ні па баках ён не згледзеў ніякага руху. Усё наваколле нібы абмерла, адзін толькі стрэл — і болей ні гуку, і нідзе нікога паблізу. Праз момант, аднак, ярка засвяціла над хмызнякамі адразу ў двух месцах. Лейтэнант з-за пляча прасачыў за палётам ракет — яны, як і папярэднія, упалі ззаду, але тут жа ўзляцелі яшчэ дзве, абапал рачулкі. У іх яркім святле густым імпэтным трэскатам загаманіў кулямёт ад пунькі, вогненныя яго пісягі сцебанулі па кустоўі ля рэчкі. Некалькі куль зрыкашэціла ад узмежку, за якім яны толькі нядаўна хаваліся, і агнянымі пырскамі разляцеліся ў бакі. Кулямёт быццам намацваў іх у начы, ды так блізка мацаў, што іх ратавала адно толькі цемра. Іваноўскі ляжаў і скрыгаў зубамі ад нямой роспачнай лютасці: так усё ішло добра — і нá табе, некага ўбачылі. Ці ўчулі.

Мусіць, яны так праляжалі доўга, бо лейтэнант пачаў ужо ўздрыгваць ад сцюжы, мокрая бялізна ледзяным панцырам абліпала цела. Угары згарэла з дзесятак ракет, кулямёт ля пунькі пакрысе замоўк. І тады ззаду раз і другі яго пакратаў за бот Лукашоў. Іваноўскі выкруціўся на снезе тварам назад.

— Кудраўца паранілі.

— Як?

Сержант замест адказу цепнуў плячыма і таксама павярнуўся назад, мусіць, чакаючы адтуль тлумачэння.

Было чаго вылаяцца, але лейтэнант толькі сударгава сцяў у рукавіцах па прыгаршчы снегу. Што і казаць — пачатак быў сапсаваны, а неўзабаве магло здарыцца і самае горшае: іх убачаць у полі. Тым не менш разбірацца, паўзці назад цяпер зусім не было калі, і ён загадаў першаму, каго згледзеў у змроку:

— Шалудзяк! Марш назад! Забраць параненага і назад!

Па твары байца ў паўзмроку слізганула штосьці разгублена-заклапочанае, але ён разгроб целам снег і знік у начы. Іваноўскі тут жа спахапіўся ад думкі, што за параненым лепш было б паслаць не яго, а каго-небудзь больш спрытнага, але вяртаць Шалудзяка ўжо не стаў. «Хай жыве»,— з пачуццём нечаканага велікадушша падумаў ён. Не кожнаму выпадае такое, але гэты стары, напэўна, болей за іншых мае права, каб выжыць,— усё ж бацька, дома трое дзяцей, а гэта нешта ды значыць.

Немцы каля пунькі маўчалі, пэўна, так нічога і не ўбачыўшы, зрабілася ціха, толькі за лесам усё гурчэла, варочалася і стагнала далёкая гарматная калатнеча. Іваноўскага зноў ахапіў непакой за марна растрачаны час, які, не зважаючы ні на што, бег сваім чынам, і лейтэнант нават спалохаўся, што зусім спозніцца. Папраўдзе, ён не прадбачыў столькі нечаканасцяў у самым пачатку і цяпер падумаў нявесела: «А што яшчэ будзе!»

Іваноўскі рвануўся наперад, але не прапоўз і дзесяці крокаў, як зноў прыпаў да зямлі, ратуючыся ад патоку імклівых трас, што матлянулі наўкола. Распластаны на снезе, лейтэнант угледзеўся ў той бок, дзе ледзьве прыкметным бугорчыкам цямнела на снезе будыніна, і жвава памкнуў назад пад ахову ўсё таго ж маленькага, ледзьве прыкметнага ўначы ўзмежка. Усё ж такі, напэўна, іх згледзелі. Угары з шыпеннем і трэскам шматалі неба ракеты, а кулямётныя трасы, агняна бліскаючы ў цемры, секлі, нізалі, узбівалі снег якраз на іхнім шляху з-за ўзмежка. У што б там ні стала трэба было выслізнуць з гэтае пасткі, але па ярка асветленым полі гэта было немагчыма.

Здаецца, яны папаліся як мае быць і надоўга. Добра яшчэ, што ім трапіўся гэты ўзмежачак, нібы пасланы богам для іх паратунку — ён хаваў іх ад кулямётнага агню з пагорка. Але колькі можна хавацца?..

Тым часам усе нерухома і моўчкі ляжалі, чакаючы яго рашэння і яго камандзірскага дзеяння. І ён надумаў адзіна магчымае: гранатамі закідаць кулямёт. Мабыць, лепш за ўсё падпаўзці да яго з боку фронту, ад рэчкі, і зрабіць гэта з найбольшым поспехам, вядома, мог толькі ён сам. Толькі аднаму, у крайнім выпадку, двум яшчэ можна падабрацца да яго незаўважанымі.

— Перадайце: старшыну — ка мне!

Па ланцужку перадалі яго каманду, і Дзюбін, хутка прыпоўзшы, моўчкі лёг побач.

— Во што. Трэба зняць кулямёт,— сказаў Іваноўскі і, сустрэўшы ў адказ маўчанне, вытлумачыў: — Інакш не вылезем. У выпадку чаго вазьмі карту, павядзеш групу.

— Не гадзіцца так, — памаўчаўшы, сказаў Дзюбін.— Трэба другога каго.

— Каго другога? — сказаў лейтэнант.— Паспрабую сам.

Адхінуўшыся набок, ён расшпіліў ватоўку, дастаў з-за пазухі пакамечаны аркуш карты, пасунуў бліжэй да старшыны свае лыжы. Кулямёт маўчаў, дагарала на снезе насцільна кінутая немцам ракета, стала цёмна і ціха. Але ён ведаў, што варта толькі высунуцца з-за ўзмежка, як немцы зноў распачнуць свой тарарам; відаць, яны нешта тут бачаць.

— Лукашоў, за мной,— ціха гукнуў лейтэнант і не азірнуўся — ведаў, Лукашоў не адстане. У суцэльнай цемры, якая неўзабаве агарнула іх, ён з аўтаматам у руцэ і трыма гранатамі ў кішэнях папоўз назад пад узмежкам. Трэба было спяшацца, інакш уся ягоная вылазка траціла свой сэнс. Гэта было не самае лепшае, можа наадварот нават, але іншага выйсця са свайго становішча ён не знаходзіў. Іншым было хіба што вяртацца назад, што, зрэшты, таксама было няпроста. Ён злосна, роспачна лаяўся і паўтараў, грабучы снег: «Ну бі ж, гад! Бі! Шумі болей...»

Яму патрэбна было, каб кулямёт страляў. Калі кулямёт страляе, тады кулямётчык глухі і сляпы, тады б ужо лейтэнант як-небудзь падкраўся да яго. І кулямёт сапраўды хутка ўдарыў — адразу, як толькі засвяціла ракета. Але, на сваё здзіўленне, у першы момант Іваноўскі не ўбачыў ніводнай з ягоных трас. Кароткае недаўменне лейтэнанта аднак тут жа і знікла — кулямётныя чэргі кіравалі ў іх тыл, у бок поплава і рэчкі, у тое месца, дзе яны нядаўна перапаўзалі яе ў кустоўі. На гэты раз немцы ўстрывожыліся надоўга і не на жарты. Над поплавам узгарэўся сапраўдны ракетны пажар, вакол стала відна, бы ўдзень, на лугавіну з пагорка несліся, скрыжоўваліся і разыходзіліся густыя веееры куль; некалькі кулямётаў з розных мясцін здзіча ла секлі кустоўе. Спярша Іваноўскі інстынктыўна ўціснуўся ў снег, няшмат бачачы з свае баразны і толькі напружана ўслухоўваючыся ў густы мігатлівы скрыгат угары. Але і не гледзячы, ён хутка сцяміў, што гэта не так сабе, што гэта ўсё — Шалудзяк. Значыцца, усё ж заўважылі, высвецілі і цяпер расстрэльваюць.

Сцяміўшы гэта, Іваноўскі раптам здрыгануўся ад радаснай і шчаслівай думкі: Шалудзяк браў агонь на сябе, трэба зараз жа гэта выкарыстаць. Лейтэнант тут жа развярнуўся ў снезе, на карачках праскочыў у галаву сваёй распластанай пад узмежкам калоны, схапіў лыжы.

— За мной! — крыкнуў ён, ужо не асцерагаючыся, што ў гэтым грукаце яго ўчуюць немцы.

Раздзел другі

Апошнія метры да лесу яны не паўзлі, а прыгнуўшыся, знямогла беглі, пакуль адзін за адным не папáдалі ў рэдзенькім чэзлым кустоўі. Распластаныя на снезе сутаргавай горкай задухай, хвіліну збянтэжана маўчалі, не ў стане сказаць ні слова. У кожнага ў такт з сэрцам білася адзіная цяпер думка — нібыта ўдалося, прайшлі, самае горшае засталося ззаду. Немцы з пагорка, здаецца, іх празявалі. Захопленыя стралянінай па поплаве, асляпленыя ззяннем ракет, яны, мабыць, не надта азіраліся па баках, пакуль не расстралялі ля ракі Шалудзяка з Кудраўцом. Дзякуй жа вам, дарагія байцы, расчулена думаў Іваноўскі, лежачы на снезе і ў гарачай задусе хапаючы ротам паветра. Першая плата за поспех была ўнесена, які цяпер акажацца вынік? Як бы там ні было, светлая па табе памяць, баец Шалудзяк, пасланы на пэўную пагібель, хаця ў той час з нейкай таемнай зайздрасцю і падумалася, што да жыцця.

Яшчэ не зусім аддыхаўшыся, Іваноўскі прыўстаў і сеў на снезе. Рэдкія агнявыя бліскаўкі куль нізалі снежныя прыцемкі ўжо далекавата ззаду, насустрач ім несліся іншыя з сасонніку за поплавам — гэта ўступіў у бой батальён. Ля кустоўя ж было спакойна, перад імі ляжаў голы, не надта заснежаны схіл з клоччам быльнягу па межах. Іваноўскі дастаў гадзіннік, была палова дзесятай.

— Хто страляў? — стрымана, з накіпелым гневам запытаў лейтэнант, успомніўшы злашчасны той стрэл ля ўзмежка. Непадалёку сярод распластаных целаў у белым хтось заварушыўся і сеў на снезе. Па вастраку, што выпіраў пад капюшонам, камандзір пазнаў Дзюбіна — старшына быў у будзёнаўцы.

— Стрэліў Суднік.

— Я стрэліў,— вінавата і глуха пацвердзіў прастуджаны голас, і лейтэнант змоўк, сваім маўчаннем даючы зразумець, што хоча бачыць парушальніка перад сабой. Суднік расслаблена падняўся на ногі.

— Чаму страляў?

Баец пакратаў у руках вінтоўкай.

— Ды во, з прадахраніцеля саскочыла.

Іваноўскі зірнуў на абкручаную бінтам зброю, і яго перасмыкнула ад злосці — у байца была СВТ, эфектная на выгляд дзесяцізарадка, складаная па канструкцыі і не вельмі надзейная ў баі. Проста бяда, як ён перад выхадам не дагледзеў, хіба можна было з такой зброяй выпраўляцца ў тыл да немцаў?

— Чорт бы вас узяў! — не стрымаўшы гневу, з ціхаю злосцю вылаяўся лейтэнант.— Што ў вас за зброя?

— Вінтоўка.

— Якая вінтоўка?

— Самазарадная Токарава нумар эн-эм шэсцьсот дваццаць чатыры.

— Эн-эм! Вы горшай не маглі знайсці?

Відаць, толькі цяпер зразумеўшы свой промах, баец вінавата патупіўся. Лейтэнант амаль з нянавісцю пазіраў на яго прыціснутую цяжарам рэчмяшка постаць, мокры, абвіслы на каленях халат. Увесь выгляд гэтае постаці выдаваў віну і пакору. Гэтая яго пакора аднак крыху прыцішала накіпелы камандзірскі гнеў, лейтэнант зразумеў, што дарма залішне караць чалавека за справу, аб якой ён не меў разумення. Тым не менш нельга было і ігнараваць той факт, што Суднік ледзьве не загубіў усю групу, і лейтэнант цяпер проста не ведаў, што з ім рабіць.

— Вы разумееце, што вы нарабілі?

— Чорта ён разумее! — раптам, седзячы, злосна загаварыў Лукашоў.— Разгільдзяй ён! Нашто было браць такога!

Суднік па-ранейшаму стаяў моўчкі, нізка апусціўшы галаву.

— За такое дзела кокнуць цябе к чортавай матары! — пагрозліва прашаптаў лейтэнант.— Паняў?

Галава байца схілілася і яшчэ ніжэй, ён, відаць, абсалютна не ведаў, што сказаць у сваё апраўданне, і, гатовы прыняць кару, маўчаў.

Але лейтэнант хутка адчуў, што нічога яму тут не зробіць: апроч як вылаяць гэтага разгільдзяя, ён нічога болей не мог.

— Ладна. Пасля мы з ім паталкуем,— напэўна, адчуўшы гэтую нерашучасць камандзіра, прымірэнча заўважыў Дзюбін.

— Я яшчэ разбяруся з табой! — шматзначна паабяцаў Іваноўскі і скамандаваў іншым: — На лыжы!

Усе разам заварушыліся, рыхтуючы лыжы, і хутка пасталі на іх — затрымлівацца тут не гадзілася. Лейтэнант ухапіў за канцы палкі і азірнуўся, чакаючы гатоўнасці групы.

— Я б яго правучыў! Мне ён не папаўся, смаркач,— бурчэў паблізу сержант Лукашоў.

— Ладна, усё! — гучным шэптам абарваў яго Іваноўскі.— Гатовы? Суднік — за мной! Марш!

Лейтэнант рэзка ўзяў з месца, кіруючы ў прагаліну між хмызняку, аднак у пухнатым снезе лыжы слізгалі не дужа і рэзалі глыбокую каляіну, з якой тырчэлі толькі іх загнутыя дзюбкі. Голле чаплялася за маскхалат, здзірала капюшон з галавы, калі ён згінаўся. Мабыць, чвэрць гадзіны лейтэнант прадзіраўся цераз кустоўе, пакуль не вырваўся на ўзлесак. Тут таксама было па-начному ціха, толькі напорна дзьмуў вецер. Іваноўскі намацаў лыжамі цвярдзейшае і адштурхнуўся палкамі. Позірк яго быў скіраваны наперад, назад лейтэнант не азіраўся, ён чуў за сабой шоргат лыж і прывычнае пахакванне байцоў. Ягонае абурэнне Суднікам пакрысе пачало меншаць, уступаць месца іншым эмоцыям. Як-ніяк, усё ж найбольшая бяда іх мінавала, і Іваноўскі стаў прывыкаць да таго, што іх восем. Праўда, цалкам прымірыцца з гэтым было немагчыма, заўтра ж яму вельмі спатрэбяцца людзі, і разгільдзяй Суднік заслугоўваў жорсткае кары. Але як яго пакараць? Расстраляць, вядома, было б занадта, лейтэнант меў арганічную агіду да такога звычайнага на вайне пакарання, калі і без таго гінулі тысячы, на гаўптвахту тут не пасадзіш. Значыць, трэба адкласці ўсё да вяртання. Да таго ж, увогуле, ім пашэнціла, магло быць горш. Калі разабрацца, дык яшчэ невядома, як бы ўсё сталася, каб Суднік не стрэліў, не параніў Кудраўца і яны не адправілі з ім Шалудзяка, які незнарок падмануў сабой немцаў і выручыў усіх. Зусім магчыма, што да раніцы ім не ўдалося б прарвацца з-за таго ўзмежка, а повідну іх бы за паўгадзіны расстралялі ўсіх з мінамётаў. Ці шмат патрэбна для дзесяці чалавек? А так вось прарваліся, і цяпер толькі б не наскочыць дзе ноччу на якія тылавыя часці.

Неўзабаве на снезе пачаўся невялікі спуск, лыжы пайшлі лягчэй, рукам стала вальней, і лейтэнант азірнуўся. Суднік увішна ішоў следам, трошкі адарваўшыся, цягнуўся ў паўзмроку сержант Лукашоў. Астатнія таксама нібыта падраўняліся, і ў ветраным начным полі чуўся роўны шоргат снегу пад лыжамі. Лейтэнант яшчэ павялічыў тэмп. Дарога была далёкая, нават завельмі далёкая для адной ночы, і вельмі трэба было спяшацца. Тут ён яшчэ памятаў маршрут, вывучаны ўчора па карце, і ведаў, што неўзабаве зноў пойдзе поплаў усё ля той жа рачулкі, якой і трэба будзе трымацца.

Пасля кустоўя байцы ўвайшлі ў рытм, і група хутка рухалася ў шэрым начным паўзмроку. Хмарнае неба шчыльным дываном атуліла зімовы прасцяг, у якім цьмяна шарэлі навокал размытыя плямы кустоў, дрэў, быльнягу і мноства яшчэ нечага, невыразнага і загадкавага. Ракеты на перадавой свяцілі далёка ззаду, адсюль відаць былі толькі іхнія мігатлівыя водсветы за пакатым узгоркам.

Паступова Іваноўскі пачаў спакайнець, набіраць раўнавагі і разважнасці. Праўда, увесь час не выходзіў з галавы Шалудзяк, так няладна з ім атрымалася — пашкадаваў, называецца. Напэўна, спатрэбіўся б заўтра, усё ж сапёр і пажылы чалавек, не які там хлапчук, як гэты Суднік. Мабыць, з сапёрамі яму не пашэнціла, хоць болей за іншых былі патрэбны менавіта сапёры. Але тут нічога не зробіш. У той час, як група ляжала ў святле ракет, здавалася, вярнуў бы назад палавіну, абы другая палавіна прарвалася. Лейтэнант з уласнага вопыту ведаў, што далёка не ўсё ў жыцці атрымліваецца так, як трэба, тым больш на вайне. Каб дасягнуць мэты, часам трэба да апошняй магчымасці змагацца з выкрутлівай сілай абставін, іначай праваліш справу і прападзеш сам. Наогул вайна бязлітасная да кожнага, але сапраўды першым на фронце гіне баязлівец — менавіта той, хто болей за іншых даражыць жыццём. Зрэшты, даволі гіне і смелых. Вайна на дзіва сляпая ў адносінах да людзей і далёка не па іхніх заслугах распараджаецца жыццямі. Як нідзе ў мірным жыцці, тут здрадлівы і зменлівы лёс чалавека, якому, каб выжыць, ні на хвіліну нельга выпускаць з рук тугіх лейцаў абставін, пры ўсякіх, самых немагчымых умовах трэба старацца кіраваць імі.

Горыч ад першай і такой недарэчнай страты не пакідала Іваноўскага. Ненадоўга лейтэнант забываў пра яе, заняты дарожнымі клопатамі, але яна ўсё вярталася шчымлівым, надта добра знаёмым на вайне болем. І колькі ён ні перажыў яго за пяць месяцаў, гэты вярэдлівы ў сэрцы боль, і якім бы звыклым ён ні здаваўся часам, зусім прывыкнуць да яго было немагчыма. Колькі ўжо Іваноўскі страціў назаўжды за гэтыя месяцы вайны! Думалася, пара б ужо і прывыкнуць да саміх страт і скарыцца ўсведамленню іх непазбежнасці. Але як ні прывыкаў, не-не ды і находзіла такая роспач, што, думалася, лепш бы падставіў пад тую праклятую кулю сваю ўласную галаву, чым бачыць, як назаўжды апускаюць у магільную глыбіню блізкага табе чалавека.

А свайго лепшага сябра, разведчыка капітана Волаха ён нават не паспеў закапаць...

Проста ў іх не знайшлося рыдлёўкі і якіх-небудзь пятнаццаці хвілін часу, нажы не бралі закасцянелую ад марозу зямлю, а ад шашы ўжо імчаліся на матацыклах немцы. Адстрэльваючыся, яны з Паграбняком загарнулі цела капітана ў палатку і таропка закідалі яго перамешаным са снегам лісцем. Так і застаўся іх камандзір на ўзлеску таго далёкага смаленскага ўрочышча, дзе ледзьве не засталіся ўсе. А наступнага за ім, сержанта Рукавіцына, нават не ўдалося вынесці з пагорка, на якім яго напаткала куля, і праз дзесяць хвілін яго там падабралі немцы.

Наогул Іваноўскаму шанцавала ў вайну на харошых людзей, але самім вялікім шанцаваннем, вядома, быў капітан Волах. Нейкім невыразным пачуццём лейтэнант зразумеў гэта адразу, як толькі ўбачыў яго на прысмужаным ранішнім туманам просецы ў Бароўскіх лясах. Стоячы на каленях, капітан нешта вытрасаў з кішэняў у кінутую на мох фуражку, побач ляжала раскладзеная карта, а навокал сядзелі і ляжалі яго разведчыкі. Усе былі ў зялёных маскіровачных халатах з адкінутымі капюшонамі і ў пілотках, толькі ў аднаго капітана была фуражка, па якой лейтэнант адразу пазнаў у ім камандзіра і прывітаўся.

— Таварыш камандзір, дазвольце звярнуцца.

— Калі ласка,— проста і ўсмешліва, без ценю камандзірскай строгасці сказаў капітан.— Звяртайцеся, калі ёсць з чым. А то ў нас во адзін пыл.

Відаць, ён не супраць быў пажартаваць і, можа, нават пачаставаць іх махоркай, але махорка ў яго ўся скончылася, як скончылася

яна і ў лейтэнанта Іваноўскага. Праўда, лейтэнанту цяпер было не да курыва, ён болей бы ўзрадаваўся сухару ці кавалку хлеба, бо два дні яны амаль нічога не елі. Пасля разгрому ў начным баі пад Крупцамі ён адбіўся ад палка, трапіў у акружэнне, выйшаўшы з якога з дванаццаццю байцамі блукаў па лясах у пошуках сваёй часці. Але нідзе ён не мог набрысці нават на рэшткі сваёй дывізіі, часам траплялі байцы з невядомых яму часцей, але ніхто з іх нічога толкам не ведаў, у прыфрантавой паласе ўсе пераблыталіся — і нашы, і немцы. Яшчэ праз дзень вакол засталіся адны толькі немцы, ён скрозь натыкаўся на іх саміх або на свежыя іх сляды і тыдзень кідаўся па пералесках у пошуках якога-ніякога выйсця. У яго не было карты, і зусім незразумелай была абстаноўка, сустрэчныя ў шляху чырвонаармейцы давалі самыя супярэчлівыя звесткі. Зразумела было адно — нашы адышлі далёка, а немцы пруць на Маскву. У некалькіх выпадковых сутычках ён страціў яшчэ трох чалавек; двое зніклі ўначы: можа, адбіліся дзе ў цемры і прысталі да іншых груп, а можа і яшчэ горш. З ім засталіся чацвёра, яны забрылі ў нейкую лясную глушэчу, дзе ўжо не было ні немцаў, ні нашых. І вось гэтая выпадковая сустрэча з групай разведчыкаў на краі ляснай прасекі.

Капітан усё ж нешта натрос з кішэняў і скруціў тоненькую скупую цыгарку. Астатнія моўчкі і, як здалося лейтэнанту, з затоеным сумам назіралі за сваім камандзірам.

— Як запальнічка, уцалела? — запытаў капітан, запіхваючы ў сінія галіфэ вывернутыя кішэні.

— Якая запальнічка? — здзівіўся Іваноўскі.

І раптам усё прыпомніў.

Сапраўды, месяц назад пад Касачовам, дзе яны стаялі тады ў абароне, неяк перад світаннем начальнік разведкі палка прывёў на батарэйны НП незнаёмага камандзіра ў фуражцы і з ордэнам Чырвонага Сцяга на габардзінавай гімнасцёрцы. Як трошкі развіднела, яны пачалі нешта разглядваць у стэрэатрубу на нямецкім баку, нешта адзначалі на карце. Пасля разам паснедалі. Капітан яшчэ пачаставаў Іваноўскага «Казбекам» і, прыкурваючы, звярнуў увагу на яго трафейную запальнічку ў форме будыйскага манаха. Запальнічка сапраўды была даволі забаўная: націснеш на спружынку — і ў манаха адскоквала палавінка чэрапа, з якога паяўляўся далікатны агеньчык полымя.

Запальнічка цяпер аказалася цэлая, Іваноўскі дастаў маленькую чорную фігурку манаха, вялікім пальцам ціскануў на спружынку. Але ў гэты раз агеньчык не паявіўся, мабыць, не было бензіну.

— Цікава, цікава,— сказаў капітан.— Шкада, курыва кот наплакаў.

— У нас таксама ні каліва,— сказаў Іваноўскі.

Іх твары ўраз пасур'ёзнелі, капітан нацягнуў на плечы сваю прадраную ў некалькіх месцах куртку. Адчуваннямі завалодала невясёлая франтавая будзённасць.

— Даўно бедствуеце? — запытаўся капітан.

— З семнаццатага. Як збілі тады пад Касачовам.

— Што ж, пойдзем разам. Вось тут, на маёй карце, азначаны стык, сюды і паспрабуем сунуцца.

Яны прабіраліся яшчэ чацвёра сутак, але ніякага стыку ў нямецкай лініі фронту не знайшлі, як, зрэшты, не знайшлі і самога фронту. Стаяла глыбокая восень, лісце з дрэў усё абсыпалася, пасля сцюдзёных зацяжных дажджоў наступіла ранняя золкая сцюжа. Дарогі былі забіты абозамі, аўтамабілямі, фурманкамі перадавых і тылавых нямецкіх часцей. Байцы падбіліся ад шматдзённай хадзьбы па бездаражы, ад голаду. Некаторым пачала дапякаць прастуда, кашаль. Лейтэнанта мучыла скуллё па ўсім целе. А пасля ў групе з'явіўся паранены ў нагу разведчык, які не мог ісці сам, і яны па чарзе неслі яго на звязаных з жэрдак і палаткі насілках. Па гэтай прычыне яны не маглі ісці хутка, але камандзір не хацеў пакідаць разведчыка. Гэта быў сапраўды варты разведчык, светлавокі і светлавалосы атлет па прозвішчу Фіх, які лёгка размаўляў па-нямецку. Паранілі яго выпадкова, калі яны ўдзень заскочылі ў вёску, каб распытацца пра дарогу і разжыцца чым-небудзь з ежы, і ўжо ў самым пачатку вуліцы налезлі на немцаў. Першага немца, які выйшаў з падворка, капітан паваліў ударам нажа ў шыю. Гэта аказаўся афіцэр з сумкай, і Волах па старой звычцы разведчыка перш-наперш схапіўся за яго палявую сумку. Але следам за афіцэрам ішлі яшчэ двое, адзін з іх стрэліў з пісталета і трапіў Фіху ў сцягно. Добра, што Балаенка тут жа крамсануў чаргой, немец упаў, і яны ўсе кінуліся на гарод, падхапіўшы параненага, які пасля гэтага стрэлу не зрабіў болей ніводнага па зямлі кроку. Напэўна, нямецкая куля пашкодзіла які-небудзь цэнтральны нерв, нага павісла, бы нежывая. Да таго ж неўзабаве паднялася тэмпература, мабыць, пачалося заражэнне. Бясконцыя пераходы прычынялі нясцерпныя мукі параненаму, павязка ўвесь час спаўзала, рана крывяніла. Фіх, сцяўшы зубы, трываў, усё болей хмурыўся і не хацеў размаўляць.

Аднойчы яны спыніліся адпачыць на нейкім зарослым маладым дубнячком прыгорку. Лісцяны лес ужо стаяў увесь голы і непрытульны, толькі каржакаватыя пакручастыя дубкі шалясцелі на ветры сваёй надта пажухлай, але яшчэ па-летняму густою лістотай. Тут было трохі зацішней: дубняк надзейна хаваў іх ад чужых вачэй. Як толькі спыніліся, разведчыкі пападалі на зямлю. З маўклівай адчужанасцю на схуднелым твары ляжаў на насілках Фіх. Есці не было чаго, курыць таксама. Два разведчыкі пайшлі шукаць якое жыллё, каб раздабыць што з ежы і пакарміць параненага.

— Слухай, Фіх,— раптам сказаў капітан.— Ты не бойся. Мы цябе не пакінем. Мы цябе вынесем, і ўсё будзе добра. Галоўнае — не падай духам.

— Аддайце мой пісталет,— слабым голасам прамовіў Фіх.

Два дні запар ён патрабаваў свой пісталет, які, западозрыўшы кепскае, выняў у яго з кабуры Волах. Цяпер кожная размова з ім пачыналася і канчалася патрабаваннем вярнуць пісталет.

— Ну во, ты зноў за сваё! Аддам я твой пісталет. Але спярша трэба цябе данесці да сваіх.

— Аддайце мой пісталет! Нашто ўзялі? Нашто гэты клопат? Для апраўдання сумлення? Плюнь, капітан...

Угаварыць яго было немагчыма, капітан, відаць, разумеў гэта і асабліва не ўгаворваў. Іхняе становішча не пакідала зашмат ілюзіі, ды яны і не мелі патрэбы ў ілюзіях. Безнадзейнасць Фіхавага стану была відавочнай як для самога Фіха, так і для ўсіх васьмярых у групе, у тым ліку і старога дружка Фіха сержанта Рукавіцына, які ўсю дарогу даглядаў параненага, як толькі было магчыма. Бяда аднак заключалася ў тым, што магчымасці гэтыя былі надта малыя, а Фіх хутка згасаў, і Рукавіцын нічым не мог яму памагчы. З прыгнечаным выглядам ён сядзеў над таварышам і бруднай насоўкай выціраў яго бледны спатнелы лоб.

— Да-а, дзяла! — сказаў капітан.— Што ж нам з табой рабіць?

Пытанне было чыста рытарычнае, ніхто не мог і не спрабаваў на

яго адказаць. Зрэшты, капітан і не чакаў адказу — проста ён разважаў услых. Аднак на гэты раз разважаць яму давялося нядоўга — вярнуліся два разведчыкі і паведамілі, што вёсак паблізу няма, а недалёкая адсюль леснічоўка стаіць пустая — нічым, што было б можна з'есці, пажывіцца там не ўдалося. Але, ідучы назад, разведчыкі ўбачылі, як па дарозе ў суседні лясок адна за адной ішлі гружаныя нямецкія машыны, якія хутка там разгружаліся і ўлегцы вярталіся ранейшай дарогай. Відаць па ўсім, у лясок перабазіруецца які-небудзь вялікі нямецкі склад.

Вядома, яны разумелі, што склады могуць быць розныя: з фуражом, боепрыпасамі, гаручым, рэчавай, інжынернай або нават хімічнай маёмасцю. Але могуць быць таксама і з харчаваннем. Напэўна, верагоднасць апошняга меркавання здалася згаладнелым байцам найбольшай, і капітан жвава ўскочыў на ногі.

— Ану, дзе? Далёка?

— Ды кіламетры два адсюль.

Яны хутка зняліся з месца і прайшлі дубнячок, пасля абышлі па краі равок, перайшлі макраватую лугавінку, зноў улезлі ў калючае густое кустоўе, на выхадзе з якога па камандзе Волаха ўсе разам сталі. Праз сучча алешніку было відаць, як па калдобістай разбітай дарозе ў рэдкі сасновы лясок паўзлі сямітонныя «б'юсінгі», недзе там яны разгружаліся і хутка кацілі ўніз, мабыць, за новай партыяй грузу.

Капітан адразу ж сеў, дзе стаяў, дастаў з-за пазухі бінокль. Разведчыкі апусцілі насілкі з Фіхам.

— Ух ты, што там наварочана! Во гэта да! — здзівіўся капітан.— Дротам абносяць, так, так. А падыходы ўвогуле неблагія. Ось бы, калі сцямнее... На, зірні,— сказаў ён, перадаючы бінокль Іваноўскаму. Лейтэнант адшукаў у голым суччы прагаліну, накіраваў у бок лесу бінокль. Выразна стала відаць, як там разгружаліся машыны. Працавалі, здаецца, палонныя, на невялікай адлегласці ад іх тырчэлі цёмныя постаці ў даўгіх шынялях, з вінтоўкамі ў руках. Пад высокімі хвоямі на ўзгорку выцягнуліся даўгія груваcткія рады зялёных і жоўтых скрынак. Некалькі раней уладкаваных штабялёў былі ўжо накрыты брызентам.

— Цікава, што? — разважаў капітан.— Але ўсё роўна. Зробім феерверк на ўсю Смаленшчыну. Рукавіцын, супрацьтанкавая граната ў цябе цэлая? Дабро! А тол ты яшчэ не выкінуў, Паграбняк? Ракеты трэба падрыхтаваць таксама. Спатрэбяцца.

Ён тут жа, у алешніку, таропка давёў свой імправізаваны план нападу на склад, размеркаваў абавязкі паміж васьмёркай змораных, галодных людзей. З параненым пакінуў спярша двух байцоў, а пасля аднаго Рукавіцына. Сваім намеснікам назначыў яго, Іваноўскага. Рашылі пачынаць, як толькі крыху сцямнее.

— Вясёленькая будзе ноч! — радаваўся капітан, тручы азяблыя рукі.— Закурыць бы цяпер, ды нечага...

Раздзел трэці

Напэўна, лепш будзе ўзарваць. Пад дротам працягнуць зарад са шнурам, падкласці пад штабель. Вартавога заманіць у другі бок — як гэта зрабіць, Іваноўскі ведаў, некалі вучыў капітан Волах. Ёсць некалькі спосабаў. Вядома, лепш бы зусім зняць вартавога, але калі аб'ект вялікі, вартавых будзе некалькі, усіх не знімеш.

Так разважаючы, Іваноўскі няхутка спускаўся на лыжах з непрыкметнага ўначы пагорачка. У снегавой цемры наогул не разглядзець было, дзе пагорак, а дзе лагчынка, ён толькі адчуваў гэта па вазе лыж на нагах, якія то цяжэлі, і тады з'яўлялася патрэба памагчы сабе палкамі, то беглі па снезе ахвотней. Іваноўскі ўвесь час кіраваўся на поўдзень, час ад часу правяраючы кірунак па компасе. Справа ў туманнай імгле, то набліжаючыся да лыжні, то аддаляючыся ад яе, выгіналася ўсё тая ж рачулка, якую ён пазнаваў здаля па няроўным шнурку кустоўя на яе берагах. Злева да яе спускаліся схілы невысокіх пагоркаў, якія даводзілася перасякаць лыжнікам.

З'ехаўшы з чарговага схілу, Іваноўскі спыніўся. Лыжы затрашчэлі ў нейкіх сухіх сцяблінах, і лейтэнант пачаў азірацца па баках, каб абысці іх. Ззаду па адным пад'язджалі і спыняліся яго байцы.

— Ну як? — запытаўся ён гучным голасам. Тут, здаецца, ужо ніхто не мог іх пачуць.

— Угрэліся, лейцінант,— цяжка дыхаючы, адказаў Лукашоў, белая пара валіла ад яго мажнай постаці. Суднік ухапіў жменю снегу і, падпёршыся палкамі, пачаў яго есці. Неўзабаве пад'ехалі Хакімаў і Краснакуцкі; яшчэ нехта спускаўся па схіле.

— Дзюбін! — паклікаў лейтэнант.

— Ідзе быццам,— не адразу адгукнуўся голас з прыцемак, і ён падумаў, што калі замыкаючы тут, значыць усе ў зборы, можна рушыць далей.

— Як бы перадыхнуць, таварыш камандзір. Прывал бы, га? — з ноткаю скаргі сказаў Краснакуцкі.

Іваноўскі выняў гадзіннік. Вялікая стрэлка набліжалася да дванаццаці, малая ўжо дасягнула гадзіны.

— Адставіць прывал,— сказаў лейтэнант.— Мы познімся.

— Ужо ўсе паджылкі дрыжаць.

— Уцягвайцеся. Пасля лягчэй будзе. Так, за мной — марш!

Ён баяўся адпачынкам расхаладзіць байцоў, па сабе ведаў, як гэта цяжка пасля прывалу зноў набіраць тэмп. Важна было вытрымаць пэўную хуткасць на працягу ўсёй ночы, можа нават павялічыць яе, калі будзе трэба. Ён ведаў — хутка павінна паявіцца другое дыханне, і тады ўсім стане лягчэй.

Але змора брала сваё, і лейтэнант усё часцей стаў заўважаць, што позірк яго ўпарта хіліцца ўніз, і перад вачыма пачынаецца аднастайнае мільганне лыжных наскоў. Аднойчы, з намаганнем адарваўшы позірк ад снегу, ён згледзеў наперадзе штосьці аднастайна-шэрае, падобнае на высокую сцяну лесу. І на самай справе гэта быў лес — перапыніўшы іх шлях, трывожна і цягуча шумелі на ветры хвоі. Іваноўскі недаўменна здзівіўся — на карце ў тутэйшым месцы не значылася ніякага лесу, тым больш хвойнага. Ён падумаў, што можа згубіў напрамак, і пачаў таропка арыентавацца па компасе. Але не, усё было правільна, напрамак ён трымаў той самы, дакладна сто дзевяноста градусаў, але чаму тады лес? І як з ім быць — прайсці наскрозь, не мяняючы маршруту, ці абысці? І ў які бок абходзіць?

— Што, лейцінант, перакур? — запытаўся Лукашоў ззаду. Чамусьці ён падышоў раней за Судніка, які адстаў так, што ледзьве ўгадваўся ў змроку. Гэта парушала ўстаноўлены ім парадак на маршы, і ў Іваноўскага вырвалася:

— А чаму вы тут?

— Дык во сапёр... Надакучыла на пятах сядзець.

Здаецца, лыжнікі пачалі расцягвацца, гэта ўжо нікуды не гадзілася, лейтэнант думаў, што па гатовай лыжні можна б ісці спрытней.

Ён схаваў компас у рукаў і, засяроджана згадваючы, што зрабіць з лесам, чакаў, пакуль падыдуць астатнія.

Хвіліны праз тры або нават пяць падышлі Хакімаў і Краснакуцкі, астатніх нідзе не было. Трацячы цярпенне, лейтэнант пачакаў яшчэ. Зморания лыжнікі, ледзьве спыніўшыся, навальваліся грудзямі на канцы ўваткнутых у снег палак, так адпачывалі. Усе трудна, з натугай дыхалі і хапалі рукамі снег.

— Ці хутка, таварыш лейтэнант? — запалым голасам запытаўся Краснакуцкі.— Ведаеце, сілы ўжо нестае...

— Дзе астатнія? — замест адказу ўстрывожана запытаўся лейтэнант.

— Ды ідуць. Заяц, напэўна, адстаў. Ну і старшына там з ім нянькаецца.

— А Півавараў?

— Ды вунь ідзе нехта.

Са снегавой цемры, затканай на ветры пагусцелай крупой, выслізнула яшчэ адна постаць у белым. Гэта быў Півавараў.

— Дзе астатнія?

— Не ведаю. Ззаду нікога быццам,— адказаў баец.— Я там з лыжаю правалэндаўся...

— Ладна. Пайшлі.

Лейтэнант не мог болей чакаць, падумаў, што старшыне не ў навіну такія справы, ён не павінен адстаць. Зноў жа на снезе выразна відаць добра ўезджаную лыжню, хай даганяе. І лейтэнант павярнуў управа, уздоўж баравога ўзлеску, у абход сасонніку. Лезці ў яго наўпрост ён не адважыўся, каб незнарок дзе-небудзь не натрапіць на роўці якое ламачча, а то і проста не забрысці ў гушчар. Усё ж на лыжах ноччу па лесе ісці не гадзілася.

Але ён не ведаў, як абысці яго, і брыў уздоўж бясконцай крывуліны ўзлеску, паўтараючы лыжамі ўсе яго абрысы. Ішлі куды асцярожней, чым у полі, пад хвоямі ў зарасніках падлеску ўвесь час нешта цямнела, здавалася, нейкія цені, постаці. Але, падышоўшы, ён кожны раз пераконваўся, што гэта былі маладыя елкі.

Між тым вецер мацнеў, цяпер ён амаль увесь час дзьмуў ім насустрач. Тонкая бязь маскхалата пузырылася на спіне, часам ляскала, нібы парус. Лейтэнант адчуў, што і ў яго прыкметна паменела спрыту, а з ім і ўпэўненасці ў тым, што ён ідзе правільна. У іншым ён не сумняваўся. Ён то рабіў энергічны рывок, то спакваля пераходзіў на ўмераны крок, напэўна, з большай чым трэба асцярогаю азіраючыся па баках. Час ад часу ён прыслухоўваўся да гукаў ззаду, стараючыся зразумець, ці не даганяюць іх Заяц з Дзюбіным.

Але Дзюбін усё не даганяў, а хвойнік нечакана скончыўся, яны нарэшце дасяглі заходняга боку лесу. Далей сасновы ўзлесак паварочваў на поўдзень і, закругляючыся, адступаў кудысь на паўднёвы ўсход. Гэтага толькі і чакаў Іваноўскі. Ён нават уздыхнуў з палёгкай і, спыніўшыся, увагнаў палкі ў снег: трэба было сарыентавацца з картай.

— У каго там... Півавараў, у вас палатка?

— У мяне, таварыш лейтэнант.

— Дай сюды.

Не сступаючы з лыж, Іваноўскі прысеў на снезе, Півавараў старанна накрыў яго плашч-палаткай — пасля мільготнае белізны снегу зрабілася надзвычай цёмна і ціха. Слабай плямкай святла з ліхтарыка лейтэнант павёў па скамечаным аркушы карты, і адразу яму стала ўсё зразумела.

Рака тут рабіла вялікі паварот направа, таму ён згубіў яе ў цемры і наткнуўся на лес. Але наўрад ці была такая патрэба ісці за яе выгінастым капрызам, напэўна, разумней было ўзяць адразу на поўдзень і тым зрэзаць немалы крук. Праўда, без ракі будзе трудней арыентавацца уначы, тым болей, што карта мела свае недакладнасці. Хвойны лес, які яны абышлі, зусім не быў азначаны на ёй, тапографы нанеслі тут толькі некалькі дробных кружочкаў, якія азначалі кустоўе. Калісьці можа гэта і было кустоўе, а цяпер вунь разросся лес — на добрыя два кіламетры ўдоўжкі,— які ледзьве не ўвёў яго ў зман.

Зразумеўшы, дзе знаходзяцца, лейтэнант скінуў з сябе палатку.

— Старшыны няма?

— Няма яшчэ. Можа пачакаем? — спытаўся Лукашоў.

З апошняй надзеяй Іваноўскі ўгледзеўся ў ноч, прыслухаўся, але ззаду нікога не было чуваць. Доўгая адсутнасць старшыны пачала не на жарт трывожыць, з'явіліся розныя благія меркаванні, але ён гнаў іх, бо хацеў верыць, што Дзюбін дагоніць. Цяпер жа трэба было ісці далей, і патрэбны быў замыкаючы. Старшым у групе па званні пасля камандзіра быў сержант Лукашоў, і лейтэнант сказаў:

— Лукашоў, пойдзеш замыкаючым. І каб ніякіх адставáк. Паняў?

— Панятна,— цвёрда адказаў сержант і саступіў з лыжні, каб прапусціць наперад астатніх.

— Тады марш! Яшчэ пару рыўкоў — і сініца ў шапцы.

Тады таксама сініца ледзьве не апынулася ў шапцы.

Яшчэ не сцямнела, як на мокрую зямлю пачаў падаць мокры сняжок. Было ціха. Спярша ён ішоў рэдзенькі, пухнаты — прыгожыя сняжынкі раздумна кружыліся ў паветры, плаўна асядаючы долу. Пасля снег пагусцеў і на змярканні паваліў так густа, што за пяць крокаў нічога не было відаць. Разведчыкі цярпліва сядзелі ў кустоўі і чакалі. За некалькі гадзін усе дужа азяблі. Параненага Фіха накрылі мокрай палаткай, і ён ціха пад ёй стагнаў. Калі крышку сцямнела, Волах і сержант Балаенка пайшлі паназіраць за складам: з кустоў ужо нямнога было відаць.

Праз якую чвэрць гадзіны ўзрушаны Балаенка вярнуўся і перадаў загад капітана: Фіха з Рукавіцыным пакінуць на месцы, а астатнім бегчы на ўзлесак. Яны ўскочылі і хутка прыбеглі да свайго камандзіра. Да склада адсюль было зусім блізка, але снегапад і вечаровае сутонне не давалі нічога згледзець. Ажыўлены капітан рашуча аб'явіў, што дзейнічаць пачнуць зараз жа, не чакаючы ночы, бо пільнасць нямецкіх вартавых яшчэ аслаблена няўлёглай мітуснёй разгрузкі. Ніхто не запярэчыў капітану, разведчыкі заўжды слухаліся першага яго слова і ўсё выконвалі моўчкі і дакладна. Іваноўскаму ж у гэтай дыверсіі ўсё было новае і незвычайнае, ва ўсім ён спадзяваўся на Волаха і таксама стараўся як мага дакладней выконваць яго загады.

— Якраз дарэчы сняжок,— сказаў лейтэнант, апускаючыся ля камандзіра. Той павярнуў незадаволены, заклапочаны твар.

— Не дужа дарэчы. Нас не відно, але і мы ні д'ябла не бачым. А база вялікая.

Цяжка было ўгадаць, як лепш, аднак снег не пераставаў, і капітан рашыў пачынаць. Чацвярых з трафейным МГ пад камандай Іваноўскага ён пакінуў на ўзлеску з задачай прыкрыць на выпадак адходу, а сам з двума разведчыкамі, забраўшы ўсе гранаты, накіраваўся да базы. Не было ніякага развітання, проста Іваноўскі правёў іх даў-

гаватым позіркам, счакаўшы, пакуль усе трое адзін за адным не зніклі ў густых, белых ад снегу прыцемках. Ціхенька зарадзіўшы кулямёт, лейтэнант пачаў чакаць на ўзлеску.

Нейкі час наперадзе было цёмна і ціха, марудна цягнуліся хвіліны самотнага, напружанага чакання. У думках Іваноўскі ішоў за капітанам, уяўляючы сабе, як той пераадолеў адкрыты ўчастак поля, набліжаўся да ўзлеску. Пасля ён павінен, напэўна, спыніцца, каб агледзецца. Але што гэта?..

З ветранай снегавай цемры раптам даляцеў нейкі дзіўны спалоханы крык, за ім следам наступны, і перш чым Іваноўскі паспеў што падумаць, бурачы ўсе сумненні, бахнуў блізкі вінтовачны стрэл. Тут жа над вяршынамі сосен пырхнула ракета, яна не шмат асвяціла на белым, затканым завеяй прасцягу, але Іваноўскі сцяміў: задума капітана сарвалася.

Напэўна, трэба было прыкрываць адыход, можа пераняць агонь на сябе, але ён не ведаў, дзе капітан і чаму той ніводным стрэлам не адказаў на агонь вартавых. Аднак калі ад дарогі ўздоўж па ўзлеску секанулі трасіруючыя кулямётныя трасы, ён не стрываў і ўдарыў з МГ насустрач,— наўздагад у тое месца ў цемры, дзе яны ўзнікалі. Ён з нецярпеннем чакаў паяўлення Волаха і выпусціў толькі адну чаргу па нямецкім кулямётчыку. Наўрад ці яго чарга дасягнула мэты, але ў іх малавата было патронаў, усяго адна стужка, трэба было эканоміць. Увесь час лейтэнанту здавалася, што вось-вось тры знаёмыя постаці выскачаць з цемры, і тады ўсе яны пусцяцца прэч ад гэтай праклятай базы. Але мінаў час, а з цемры ніхто не выскокваў, і лейтэнант змушаны быў чакаць. Побач у снезе ляжаў яго баец Таўкачоў. Гукнуўшы да яго, Іваноўскі махнуў у бок базы, і той ускочыў і паслухмяна пабег у поле.

Ракеты над сасоннікам гарэлі не перастаючы, флангавыя трасы несліся кудысь у адно пэўнае месца — мабыць, нямецкі кулямётчык ведаў, куды цаляў. Іваноўскі з калена выпусціў другую чаргу наўздагад, і тады ўвесь гэты недалёкі ўзлесак сасонніку загрукатаў стрэламі,— мабыць, ахова заняла абарону і на поўным сур'ёзе адбівала напад. У такім выпадку трэба было хутка змывацца. Але капітана ўсё не было, і нядобрае прадчуванне сцяла Іваноўскаму горла.

Ён не адразу заўважыў, як нехта з'явіўся ў полі, у дрыготкім святле ракет праз завею наперадзе мільгануў хісткі цень. У той час як другі цень упаў, гэты імгненна вырас да гіганцкіх, на ўсё поле, памераў; аблятаючы яго, з двух бакоў на ўзлесак ляцелі кулямётныя трасы. У некалькі скачкоў цень дасяг іхняга ўзлеска, і праз грукат страляніны Іваноўскі пачуў:

— Капітана забіла!

— Стой! — крыкнуў ён і ўскочыў.— Стой!

Гэта быў баец Фартучны, увогуле неблагі разведчык, можа нават болей за іншых любімы капітанам Волахам, але цяпер, ахоплены незразумелым спалохам, ён апантана ўцякаў з-пад агню. Прынесеная ім страшная вестка аднак не дужа ўразіла лейтэнанта, той ужо адчуў, што сталася кепскае. Праўда, што загінуў сам капітан Волах, гэтага ён не мог сабе ўявіць.

— Стой! Назад!

Ён падхапіў кулямёт з цяжкой, абвіслай да самага снегу стужкай і кінуўся ў поле. Выламваючы ногі на прысыпанай снегам раллі, хвіліну бег у той бок, адкуль паявіўся Фартучны. Не азіраючыся, ён ведаў, што Фартучны вернецца і пабяжыць за ім — інакш не магло быць. Ракеты свяцілі няспынна, Іваноўскі ўжо не хаваўся ад іх свят-

ла і з ходу запусціў чаргой па сасонніку, каб прымусіць немцаў пасцерагчыся, залегчы. У гэты час Фартучны ўвішна абагнаў яго і знік за снегавой завесай наперадзе.

Іваноўскі падаўся было за байцом, як у ракетным святле над полем убачыў некалькі недалёкіх ценяў, якія беглі ад дарогі ўздоўж драцяной агароджы базы. Спалохаўшыся, што яны перахопяць Фартучнага, ён таропка выпусціў па іх апошнюю сваю чаргу, і калі апусцелы канец металічнай стужкі выскачыў у снег, кінуў непатрэбны цяпер яму кулямёт і выхапіў з кабуры ТТ. Але ён ужо ўбачыў сваіх — двое разведчыкаў, прыгнуўшыся, за рукі і ногі валаклі камандзіра.

— Жывы? — запытаўся ён, падбегшы да іх.

— Дзе там! Забіты! — крыкнуў Фартучны.— Пракляты вартавы! Трэба ж...

Адстрэльваючыся, яны змянілі напрамак, доўга беглі ў кустоўі і толькі калі адышліся кіламетры на два, у нейкім ляску перавялі дыханне. Капітан быў забіты ва ўпор, несці яго далей не мела сэнсу, да таго ж недзе паблізу трашчалі матацыклы — здаецца, немцы паслалі пагоню. Спяшаючыся, яны як-колечы разрыхлілі мокрую, з лісцем, зямлю, выграблі неглыбокую ямку і прысыпалі ў ёй камандзіра. Прапаў таксама і адзін з разведчыкаў, што пайшоў з Волахам, было невядома, ці ён забіты, ці, можа, адбіўся куды ў другі бок. Але чакаць яны не маглі, з кожнай хвілінай паблізу маглі паявіцца немцы, уцячы ад якіх з параненым Фіхам было б нялёгка.

Праклінаючы тую халерную базу і сваю няўдачу, Іваноўскі павёў маленькую групу на поўнач — далей ад сасонніку, над якім усё смылелі ўначы ракеты, і водсветы ад іх доўга суправаджалі байцоў. На душы ў лейтэнанта было пагана, то яго ўзвінчвала злосць, то апаноўвала роспач. Увесь час хацелася лаяцца. Але ён не асуджаў капітана — напэўна, сам на яго месцы зрабіў бы так сама. Было крыўдна да слёз, што недарэчны сляпы выпадак так здорава дапамог немцам. Не наткнуўся б Волах на вартавога — напэўна, усё было б добра, яны б узарвалі базу, і тады не спатрэбілася б і гэтая іх вылазка з яе непазбежнымі ахвярамі.

Значыць, трэба асцярожней. Трэба ў сто разоў асцярожней, прадбачлівей, тым больш яму, Іваноўскаму, які цяпер быў адказны не толькі перад самім сабой...

Раздзел чацвёрты

Мінуўшы лес, лейтэнант вывеў групу на раўнінны прырэчны прасцяг, і лыжнікі доўга зморана ішлі па прамой. Тут ужо не было ні пад'ёмаў, ні спускаў, лыжня ішла роўна, па глыбокім снезе, Іваноўскі ўвесь час з прыкметным высілкам налягаў на палкі. Лыжы ў пульхным снезе правальваліся глыбей, чым трэба было для хуткай хады, і амаль не слізгалі. Увесь час пракладваючы лыжню, камандзір браў на сябе найбольшую ў гэтым шляху нагрузку і недзе каля поўначы адчуў, што стаў выдыхацца. На ім ужо ўсё было мокрае, бялізна не высыхала ад поту, гарачае дыханне распірала грудзі, пачала дапякаць смага. Але ён не хацеў есці снег, ведаў: вада абернецца лішнім потам, а гэта толькі зменшыць яго трываласць і не надасць сілы, якой яму спатрэбіцца яшчэ многа.

Хутка бег час, а Дзюбін не даганяў групу, і лейтэнант усё ламаў галаву: што з ім здарылася? Але, мабыць, трэба перастаць пра яго і думаць — калі не дагнаў раней, дык цяпер не дагоніць: яны адмахалі палавіну шляху, калі не больш. У лейтэнанта кожны раз сціскалася сэрца ад думкі, што іх усё менела. Яшчэ не дайшлі да месца, а ўжо чацвярых не стала. Але ён не мог, проста не меў права траціць дарагі час на пошукі або чаканне.

Іваноўскі знарок як мага радзей пазіраў на гадзіннік, ён пачаў ужо баяцца няспыннае хады часу і ўсе свае сілы ўкладваў у бег, стараючыся не надта думаць пра іншае. Напэўна, па гэтай прычыне ён не адразу заўважыў, што значна пабольшаў вецер, у доле закруціла завея, здаецца, пачаў ісці снег. Некалькі моцных парываў ветру так секанулі снежнай крупой па твары, што лейтэнант задыхнуўся. Навакол стала глуха і цёмна. І без таго вузкі начны прасцяг яшчэ павузеў, амаль знік у шэрым непагодным змроку. Начных плямаў навокал значна ўбавілася. А вецер і яшчэ ўдарыў снегам у твар,— здаецца-такі, пачалася завея. «Не ў час»,— трывожна падумаў лейтэнант, мацней налягаючы на палкі. Лыжы яго ўжо зусім танулі ў снезе, выстаўляючы на паверхню толькі самыя кончыкі наскоў. Стараючыся вытрымаць напрамак, Іваноўскі цяпер амаль не пазіраў пад ногі, трэба было як мага далей бачыць у цемры, у гэтым быў галоўны яго абавязак. Іншыя назіралі ўбакі, замыкаючы Лукашоў адказваў за бяспеку з тылу. Ведама, у гэтай цемры лёгка было налезці на немцаў, але болей за нечаканую сустрэчу з імі ён баяўся спазніцца. У завею ці ў добрае надвор'е, а да ранку яны павінны дабрацца да месца.

Але, мабыць, рака зноў павярнула ўбок, наперадзе зацьмела штосьці вялікае, няроўным змрочным бугром праступіла ў цемры. Завея ваўсю гуляла над полем, і праз яе немагчыма было ўбачыць, што гэта такое. Тым не менш гэта грувасткае было якраз на шляху групы, Іваноўскі зразумеў гэта адразу і прыпыніў крок. Ён цяпер часцей, чым дагэтуль, прыкладваўся да компаса, вывяраючы маршрут. Ззаду не адставаў Суднік, блізка трымаліся і астатнія.

Тое, што яшчэ здаля звярнула на сябе іх увагу, зблізку аказалася нейкай будынінай — ускраіннай сядзібай вёскі або якім хутарам. Было б вельмі дарэчы завітаць туды хоць бы для таго, каб напіцца, але Іваноўскі рашуча павярнуў у абход. Ён забабонна баяўся ўсяго, што магло пашкодзіць іх мэце і адабраць час.

Праз завейную непагадзь цяжка было ўгадаць, на якой адлегласці ад іх быў гэты хутар. Усяго нейкую хвіліну ён чарнеў збоку і ўжо гатовы быў знікнуць, як праз вецер аднекуль даляцеў крык. Лейтэнант не ўцяміў яшчэ, хто і нават на якой мове крычыць, як ад будыніны пачуўся выразны сабачы брэх. Іваноўскі моцна адпіхнуўся палкамі, робячы рашучы рывок у цемру, і ў той час ветраную цішыню ночы разарвала прыглушаная завеяй чарга. Трасіруючыя светлякі куль у некалькіх месцах прашылі над галавой цемру, чыркнулі па снезе і пагасліся прэч. Здрыгануўшыся ад нечаканасці, лейтэнант прыгнуўся і з усяе сілы рвануўся далей, наперад, у цемру. Аднекуль ззаду скрозь палосы завеі ўспыхнула святло, сняжынкі густа забялелі ў яго круглай пляме. Але гэта была не ракета — мабыць, недзе ўключылі фары. І зноў у паветры пранесліся агнявыя пасмы куль — густая доўгая чарга з шырокім рассейваннем прайшлася па полі. Лейтэнант азірнуўся на лыжнікаў — Суднік, як і заўсёды, трымаўся за ім ушчыльную, далей, нагнуўшыся, разгоніста ішлі астатнія. Далекаватае святло з фар усё ж прыкметна падсвечвала поле, вырываючы з шэрае цемры белыя сілуэты людзей; з хутара іх, мабыць, можна было заўважыць. Калі зусім блізка зноў заблісканлі трасы, ён нягучна крык-

нуў «Лажысь!», чамусьці больш за ўсё спалохаўшыся за ношу Судніка, і сам мякка апусціўся набок. Але ён спазніўся. Лежачы на снезе, ён ужо адчуў, што паранены, нагу коратка абпякло вышай калена, цёплая макрэдзь расплылася ў калашыне. Але моцнага болю ён не адчуваў; сцяўшы пашчэнкі, пакратаў нагой — быццам нічога, можна было трываць. Побач, цяжка дыхаючы, уціснуўся ў снег Суднік.

— Бутэлькі! Бутэлькі глядзі! — гучна шапнуў ён байцу, з незвычайнай выразнасцю ўяўляючы, што калі трапяць у бутэлькі, дык усе тут і загінуць. Суднік сцягнуў з плячэй рэчмяшок, уціснуў у снег, прыкрыўшы сабой небяспечную для ўсіх ношу.

Як толькі апошнія трасы адляцелі ўдалеч, лейтэнант ускочыў на ногі і з радасцю адзначыў, што нага слухаецца. Прыгнуўшыся на лыжах, ён зноў ірвануў у ноч,— з усяе сілы далей ад гэтага хутара, чэргаў і здрадніцкага брэху сабак. Добра, што парывы ветру са снегам усё ж хавалі іх нават у падсветленай начной прасторы, і ён праскочыў яшчэ метраў сто. Хутара ўжо зусім не было відаць, фары, памігаўшы здаля, неяк прыцьмелі, але па-ранейшаму свяцілі ў іх бок. Новая чарга прашыла змрок ззаду, але трасы яе паляцелі далёка ў поле.

Здаецца, яны выбраліся з самай небяспечнай зоны. Лейтэнант спахапіўся, што адарваўся ад сваіх, азірнуўся. Ззаду хтось нерашуча варушыўся ў змроку, але не даганяў, нагінаўся — мабыць, яны згубілі яго лыжню. Тады ён прытрымаў лыжы, прысеў, ціхенька гукнуў байца і павольней пайшоў у цемру, прэч ад гэтага хутара.

Хутка ён напаткаў нейкі хмызняк ці ўзлесак і стаў: трэба было сабраць байцоў. Нага балела мацней, але боль пакуль быў цярпімы, мабыць, куля толькі зачапіла мякаць. Хутар маўчаў. Зусім побач цямнеў голы, засыпаны снегам хмызняк, у якім там-сям чарнелі маладыя елкі — у выпадку чаго, можна будзе схавацца. Чакаючы сваіх, Іваноўскі не пераставаў здзіўляцца пільнасці немцаў. Хаця, здаецца, выдаў яго сабака. Дурная жывёліна, хіба яна ведала, на каго брахала. Зрэшты, было б горш, калі б ён своечасова не павярнуў ад хутара ўбок. Усё ж яны яго абмінулі, хоць і не так далёка, каб іх не заўважылі. Ён адчуваў, што боль у назе ўсё мацнее, у калашыне было зусім мокра, намокла нават ануча ў боце, трэба было перавязацца. Але ён маўчаў і не кратаўся,— ён чакаў, калі падыдуць астатнія.

Першым з прыцемак нечакана вынырнуў Суднік, пасля паявілася танклявая постаць Піваварава, трохі пазней, прыгінаючыся і размашыста працуючы палкамі, прымчаліся з завеі двое. Усе спыняліся ля камандзіра і насцярожана пазіралі назад. Парывісты вецер круціў у паветры снежнай крупой, абсыпаючы ёю лыжы, маскхалаты, твары байцоў.

— Каго яшчэ няма? — ціха запытаўся лейтэнант.

— Хакімава няма,— сказаў Лукашоў не паварочваючыся. Усе ўзіраліся ў бок злашчаснага хутара.

— Сволачы! І як яны ўчулі? Здаецца, так ціха ішлі! — абураўся Краснакуцкі.

— Во яшчэ бяда — сабакі! Добра — нямецкія, а калі нашы, рускія?

— Пад немцам усе сабакі нямецкія. Тут яны нам не таварышы.

Лейтэнант ледзьве стаяў, аслабіўшы параненую нагу, і маўчаў. Ён усё больш змрачнеў, усведамляючы сваё становішча і перажываючы, што доўга няма Хакімава. Было зразумела, што гэтая затрымка дорага ім абыдзецца, але і пакінуць байца ён таксама не мог. Пасля нядоўгае паўзы лейтэнант запытаў Лукашова:

— Дзе ён прапаў? Як ляжалі ці потым?

— Як ляжалі быў. А пасля вот не ўгледзеў.

— Ідзі і шукай. Мы пачакаем.

Лукашоў моўчкі пайшоў у завею, а лейтэнант пастаяў трохі і павярнуў у хмызняк за маладыя, абсыпаныя снегам елкі.

Тут круціла, нібы ў аэрадынамічнай трубе — хмары снегу віхурай несліся ў паветры, з усіх бакоў дзьмуў вецер. Захінуўшыся за яліну, Іваноўскі рассмыкнуў матузкі маскхалата, расшпіліў штаны. Сцюдзёныя рукі адразу адчулі згусцелую кроў, ён разадраў шархоткую паперу пакета і туга перавязаў нагу вышай калена. Было даволі балюча, але ён стрываў, прыцяў уздых і хутка апрануўся. Снегам старанна выцер рукі — ніхто не павінен заўважыць, што ён паранены, гэта цяпер не патрэбна. Тым больш, што рана лёгкая, як-небудзь перачрывае.

Горш будзе, калі не знойдуць Хакімава.

Чорт ведае, як недарэчна ўсё атрымалася, скрозь адны няўдачы. Прыпомнілася народная прыкмета, што справа з няўдалым пачаткам абяцае яшчэ горшы канец. У яго пачалося куды як няўдала. Што ж будзе ў канцы?

Асеўшы на снезе, байцы цярпліва чакалі, сціскаючы ў руках забінтаваныя ствалы зброі. Ён таксама пачакаў крыху, пасля выняў гадзіннік. Той спраўна, як ні ў чым не бывала, рабіў сваю справу, паказваючы палову другой. Мінула палавіна ночы. Нямала прайшлі і яны, але кіламетраў дваццаць усё ж засталося. Калі толькі ён не адхіліўся ад маршруту. Закруціўшыся пад гэтым абстрэлам, ні пра які маршрут ён, вядома, не думаў, цяпер трэба было выпраўляць становішча.

Іваноўскі сарыентаваў компас. Візір, устаноўлены на дзвесце дзесяць градусаў, паказваў у хмызняк. У цемры завейнай ночы нічога не было відаць, і ён падумаў, што, мабыць, прыйдзецца прадзірацца праз зараснікі. Інакш нядоўга зусім заблудзіцца. Або трапіць у лапы да немцаў.

— Ціха!

З цемры данёсся нечы слабы невыразны голас, Краснакуцкі падняўся на лыжы і, прыгнуўшыся, слізгануў у той бок. Хвіліну адтуль нічога не было чуваць, а пасля нешта мільганула ў цемры і заварушылася, белае і няўклюднае. Праз хвіліну Лукашоў з Краснакуцкім, сагнуўшыся, волакам прыцягнулі Хакімава і тут жа ўпалі каленямі ў снег. Лукашоў дыхавічна сказаў:

— Во... Ледзьве знайшоў... Палка адна ўваткнута была... Яго палка. Гляджу, тырчыць... А ён праз дзесяць крокаў... Ужо снегам замятаць стала...

— Што, жывы? — запытаўся лейтэнант.

— Жывы, але кепскі. У спіну яго ўдарыла. У жывот выйшла, здаецца.

— Так. Хутка перавязаць!

Ну во, і яшчэ адзін. Небарака Хакімаў! Такі старанны, рухавы, уважлівы хлопец. Ён з першай сустрэчы спадабаўся камандзіру: негаваркі, талковы. І што цяпер з ім рабіць?

— Я тут трохі абматаў. Па кухвайцы. Без памяці ён.

Пакуль двое поркаліся, перавязваючы параненага, Іваноўскі, расслабіўшы прастрэленую нагу, разгублена глядзеў у змрок. Вядома, Хакімава не пакінеш, прыйдзецца несці з сабой. Але як? І да якога часу? І што з ім рабіць заўтра? Усё было трудна, незразумела і кепска, але лейтэнант з усяе сілы стараўся ўтаіць ад іншых свой клопат. У той справе, дзеля якой яны ішлі, ён павінен ведаць усё, усё ўмець і знешне павінен заставацца ўвасабленнем абсалютнай упэўненасці.

— Так. Перавязалі? Рабіце звязку з лыж. Што, не ўмееце? Піва-

вараў, давай палатку,— з трохі фальшывай бадзёрасцю закамандаваў лейтэнант.— Хутчэй, хутчэй!..

— Хіба так пацягнеш? — усумніўся Краснакуцкі.

— Пацягнеш. Знімай з вінтоўкі рэмень. Давай хто яшчэ свой. З яго таксама ўсе рэмні знiміце. Забярыце патроны. Усе, усе. I гранаты таксама. Суднік, забяры гранаты. Цяпер бярыцеся ўдвох. Адзін за рэмень. Так. Вы, Півавараў, страхуйце ззаду. Смялей, смялей, не бойцеся.

Як-колечы ўклаўшы на лыжную звязку параненага, яны павалаклі яго ў хмызняк. Атрымалася не вельмі каб спрытна — груваcтка і нязручна, лыжы раз'язджаліся на снезе, а цела параненага ўвесь час пераваньвалася з боку на бок. Ззаду цягнулася глыбокая баразна ў снезе. Невядома, колькі так можна было працягнуць.

Але іншага выйсця ў іх не было. Адсюль да сваіх не адправіш, пакінуць таксама не было дзе. Вядома, цяпер ім прыйдзецца патузацца. Цяпер ужо наўрад ці яны паспеюць да ранку.

Яны нерашуча прабіраліся цераз хмызняк. Часта спыняліся, папраўлялі лыжы, ледзьве ўтрымліваючы на іх Хакімава. Цягнуў Краснакуцкі; Півавараў, сагнуўшыся, пхнуў і падтрымліваў. Лукашоў, ідучы ззаду, часам памагаў, пакрыкваючы на абодвух.

На шчасце, хмызняк не завёў іх у лес, як таго асцерагаўся Іваноўскі, і праз якіх паўгадзіны яны зноў апынуліся ў полі. Вецер тут і яшчэ памацнеў, у доле гуляла мяцеліца. Наскрозь перасыпаныя снегам, яны выбраліся на чыстае і спыніліся, каб саўладаць з дыханнем.

— Дык што ж рабіць, лейцінант? — заклапочана выпрастаўся Лукашоў.— Так мы яго і будзем цягнуць?

— А што рабіць? Што вы прапануеце? — з відавочным незадаволеннем спытаўся лейтэнант.

— Можа б пакінулі дзе? Калі ў вёсцы якой? Ці хоць бы ў якой пуньцы?

— Не, не пакінем,— цвёрда сказаў Іваноўскі.— I хопіць пра гэта.

— Што ж, хопіць дык хопіць,— раптам згадзіўся Лукашоў.— Толькі ці далёка так пройдзем?

— Трэба хутчэй,— усхапіўся лейтэнант.— З усяе сілы хутчэй! Панятна?

Не азірнуўшыся і прыкметна асядаючы на правую нагу, ён пайшоў у цемру. За ім падаліся на лыжах астатнія.

Усе зморана, паныла маўчалі.

Раздзел пяты

Ранейшы тэмп гэтай шалёнай гонкі быў канчаткова страчаны, каторую гадзіну яны валакліся ў завеі, як сонныя мухі, і лейтэнант клапаціўся толькі пра тое, каб не згубіць напрамку. Раз за разам ён спыняўся, трэба было сарыентаваць компас і пачакаць валакушу з Хакімавым. Краснакуцкі і Півавараў выбіваліся з сілы, ды і сам ён хістаўся ад знямогі, у галаве п'яна круцілася ад ветру, важка адцягвала плечы зброя, усё больш балела нага. Але ён па-ранейшаму ішоў наперадзе і, на дзіва, ад яго ні на крок не адставаў Суднік. Баец быў нагружаны звыш меры: апроч сваіх бутэлек з КС, нёс яшчэ дзве кілаграмовыя гранаты Хакімава, яго вінтоўку, якую яны не кінулі, і яго рэчмяшок.

У цемры ім неяк трапіўся завеяны снегам стажок, згледзеўшы які, лейтэнант збочыў з прамой і праз хвіліну знясілена ткнуўся плячом у прысыпанае снегам, але па-ранейшаму поўнае летняга водару сена. Ногі яго на лыжах неяк слізка паехалі ўбок, і ён мякка споўз целам у затрэсеную сенам гурбіну. Некалькі секунд ціха ляжаў у салодкай знямозе, закрыўшы вочы і адчуваючы, як усё пад ім закружылася ў нейкім сонным бяздумным карагодзе. Спалохаўшыся, што засынае, ён вялізным намаганнем волі прымусіў сябе падняцца. Не, здаецца, ніхто не заўважыў гэтае яго хвіліннай слабасці, ад якой ён сумеўся ў тую хвіліну болей, чым ад чаго-небудзь іншага. Тым часам прыйшоў да стажка Суднік, прыцягнулі палатачную валакушу з Хакімавым. Апошні, таксама знямогла, выпаўз са змроку Лукашоў. Усе моўчкі пападалі пад стажком.

— Многа яшчэ? — натужліва выдыхнуў замыкаючы.

— Нямнога, нямнога,— з ненатуральнай бадзёрасцю адказаў лейтэнант.— Але трэба налегчы. Там шаша, яе мы павінны перайсці да світання. Удзень нічога не выйдзе.

— Так, усё ясна,— сказаў Лукашоў.— Тады патопалі.

— Ну, трэба ісці,— згадзіўся лейтэнант, аднак не знаходзячы ў сабе сілы адразу адарвацца ад мяккага боку стажка.

— Ну, узялі саначкі. Раз, два! — закамандаваў Лукашоў, і лейтэнант не першы ўжо раз адзначыў у думках, што гэты сержант усё болей упэўнена стаў камандваць у групе. Ён і ў шляху ўсё пакрыкваў на астатніх, падганяў, указваў. Заняты дарогай, Іваноўскі дагэтуль проста не думаў, добра гэта ці не. Зрэшты, у якасці замыкаючага сержант задавальняў яго цалкам. Замыкаючы з яго быў выдатны, у такога напэўна ніхто не адстане.

— Так, устаць. Устаць! — нягучна, са звыклай настойлівасцю камандаваў Лукашоў, які сам ужо стаў на лыжы і гатовы быў рушыць у шлях. З відавочным намаганнем падняўся Краснакуцкі, закінуў за плечы раменную лямку ад валакушы. Адзін Півавараў застаўся сядзець, прыхінуўшыся бокам да сена, і не кратаўся.

— Ну а ты што? Асобнага запрашэння чакаеш? Півавараў!

Півавараў слаба паварушыўся і не ўстаў.

— Што гэта з вамі? — запытаўся лейтэнант.

— Я не магу,— з дзіўнай у іх становішчы адкрытасцю сказаў баец.

— Як гэта — не магу?

— Не магу. Пакіньце мяне...

— Вось гэта нумар! — здзівіўся Іваноўскі.— Ты што, жартуеш?

— Дурыць ён, а не жартуе! — зазлаваў Лукашоў і прыкрыкнуў: — Ану ўстаць!

Тонкі слабасільны Півавараў, мабыць, не разлічваў на такую дарогу і ўжо дайшоў да мяжы ў сваіх і без таго не дужа вялікіх магчымасцях. Наўрад ці ад яго можна было чаго дабіцца, але і пакідаць яго пад гэтым стажком таксама было немагчыма.

— Ану ўставайце! — строга скамандаваў Іваноўскі.— Сержант Лукашоў, падніміце байца!

Ён не мог болей нічога іншага, апроч як ва ўсёй строгасці выкарыстаць сваю ўладу — толькі яна магла тут падзейнічаць. Лейтэнант, вядома, разумеў усю бессардэчнасць свайго далёка не таварыскага патрабавання, разумеў, што гэты ўвогуле паслухмяны і старанны баец заслугоўваў лепшага з ім абыходжання. Але ў гэтым шляху Іваноўскі перакрэсліў у сабе ўсякую сяброўскую сардэчнасць, пакінуўшы адну толькі халодную камандзірскую патрабавальнасць.

Лукашову, відаць, не трэба было загадваць двойчы, ён ступіў да байца і вырваў са снегу палку.

— Чуў? Устаць!

Піваварaў расслаблена заварушыўся, пачаў уставаць, нібы аб чымсь разважаючы і ледзьве перамагаючы ў сабе знямогу. І Лукашоў ускіпеў:

— Канчай прыдурвацца! Устаць!

Дужым рыўком за каўнер сяржант паспрабаваў падняць байца на ногі, але Піваварaў толькі заваліўся на спіну, ускінуўшы нагу з лыжай. Лукашоў ірвануў яшчэ — баец шэрым бяссільным комам скурчыўся ў паднятай ім снежнай віхуры.

Не адолеўшы ў сабе дзіўнага, не ў лад з ягоным жаданнем пачуцця, лейтэнант рэзка перакінуў на разварот здаровую з лыжай нагу.

— Адставіць, Лукашоў!

— Што там адставіць! Нянькацца з ім...

— Так, ціха! Ён не прыкідваецца. Піваварaў, ану... Пару глыткоў.

Ён зняў з дзягі пляшку, усю дарогу ашчаджаную ім на пасля, на заўтрашні дзень, які, мяркуючы па ўсім, прыйдзецца праседзець у снезе, ды на дарогу назад, якая, зусім магчыма, будзе цяжэй, чым гэта. Нават напэўна будзе. Прынамсі, іх цяпер не праследавалі, іх проста яшчэ не бачылі, ноч і завея надзейна хавала іх след. А што будзе заўтра? Можа так здарыцца, што заўтра яны будуць з зайздрасцю ўспамінаць гэтую ўвогуле ціхую ноч. Але як бы там ні было сёння, а калі яны не дойдуць да месца, дык проста не атрымаюць магчымасці на гэта іх заўтра.

Піваварaў некалькі разоў глытнуў з пляшкі, пасядзеў яшчэ, нібыта ў роздуме, і аслабела, хістка падняўся.

— Во і добра. Давай сюды вінтоўку. Давай, давай! А рэчмяшок возьме Лукашоў. Вазьміце, сяржант, у яго рэчмяшок. Зусім мала асталося. Самая дробязь. Затое давідна зашыемся ў ельнік, разведаем, выгледзім і вечарам такі тарарам зробім! На ўсю Смаленшчыну. Толькі б Хакімава дацягнуць. Як ён там, дыхае?

— Дыхае, таварыш лейтэнант,— сказаў Краснакуцкі, беручыся за сваю раменную лямку.— А можа б пакінуць, га, таварыш лейтэнант? Закапалі б у стажок...

— Не! — цвёрда сказаў Іваноўскі.— Не выйдзе. А раптам немцы? Тады што? Нам жыць, а яму прападаць? Што тады генерал скажа? Памятаеце, ён наказваў: трымайцеся адзін за аднаго, болей вам не будзе за каго трымацца.

— Яно то так,— уздыхнуў Краснакуцкі.— Ды каб не дарма цягнулі...

Гэта праўда, падумаў Іваноўскі, магчыма, і дарма. Зусім можа быць, што іх вялізныя намаганні ў адносінах да Хакімава акажуцца марнымі. Хутчэй за ўсё, так і будзе. Столькі часу баец у непрытомнасці, ды яшчэ гэтая калатнеча, сцюжа,— закачанее і ўсё. Верагоднасць такога канца была надта вялікай. Але бяда ў тым, што фізічныя здольнасці параненага, мусіць, кепска дапасоўваліся да сілы байцоў, якія могуць выдыхнуцца раней, і тады ўсім будзе кепска. Іваноўскі, не прызнаючыся нават сабе, пачынаў невыразна адчуваць, што Хакімаў паволі, але, напэўна, воляю франтавога лёсу ператвараецца з харошага байца і таварыша ў міжвольнага іх мучыцеля, калі не больш. Ніхто пра тое яшчэ не сказаў ніводнага слова, але відавочна ўсе яны пачалі адчуваць нешта падобнае ў адносінах да гэтага бедалагі.

Навучаны горкім уласным вопытам, лейтэнант выдатна разумеў, якая гэта бяда — паранены ў групе. І справа тут не толькі ў страце яшчэ аднаго патрэбнага байца. Гэта раненне нязносным фізічным грузам клалася на ўсіх і ставіла пад пагрозу выкананне баявой задачы. Цяпер яны безумоўна спозняцца, не здолеюць у цемры перайсці шашу, застануцца ў снезе на полі, дзе на іх проста могуць наткнуцца немцы. Але як ні пераскываў Іваноўскі ад усведамлення такой бязрадаснай перспектывы, ён не мог дапусціць і думкі, каб пакінуць параненага. Абавязак камандзіра і чалавека ўладарна дыктаваў яму, што лёс гэтага небаракі, пакуль ён жывы, не можа быць выдзелены з іх агульнага лёсу. Кожны з іх павінен зрабіць для яго ўсё, што зрабіў бы для самога сябе. Гэтае правіла было законам для разведчыкаў Волаха, такім яно застанецца і ў групе Іваноўскага.

Як і ўсе ў групе, яе камандзір проста выбіўся з сілы за гэтую надзвычай цяжкую ноч. З натугай пераадольваючы не моцны, але несціханы боль, ён ледзьве варушыў параненай нагой. Тым не менш, утаіўшы ад астатніх сваё раненне, ён заставаўся ў вачах байцоў роўны з усімі ў сваіх фізічных магчымасцях, і гэта без скідкі накладвала на яго роўныя з іншымі абавязкі. З нейкага часу ён пачаў адчуваць у сабе некаторую няёмкасць за тое, што, вымушаючы іншых на звышчалавечыя намаганні, сам ішоў улегцы, узяўшы ў якасці дадатковай нагрузкі толькі вінтоўку Піваварава. Ён не мог многага, але абавязак таварыскасці патрабаваў сумленна падзяліць з астатнімі ўсе іх дарожныя нагрузкі.

Яны абышлі хвойны ўзлесак і зноў рухаліся ўздоўж рэчышча, якое здавалася Іваноўскаму адносна бяспечным участкам шляху. На карце тут значыліся толькі лугі, хмызнякі і балоты, вёсак паблізу не было, і сустрэча з немцамі меркавалася найменш верагоднай. Дзве перамеценыя снегам дарогі яны перайшлі ўдала, нікога на іх не сустрэўшы. Цяпер заставалася апошняя — вялікая і, вядома, па-тылавому ажыўленая шаша, перайсці якую можна толькі ўначы. Але да шашы было яшчэ кіламетраў пяць-сем, і лейтэнант, хістаючыся ад знямогі, пачакаў Краснакуцкага.

— Ну як?

— Ды во, хутка выцягнуся. Далі б глыкнуць, ці што?

Лейтэнант даў яму пляшку, тоў зрабіў некалькі зацяжных глыткоў.

— Ну, лепш?

— Нібыта. Хутка зашабашым?

— Хутка, хутка. Давайце памагу. Удвох пацягнем.

— Ну якое ўдвох! Толькі тузацца будзем. Ужо сам як-небудзь... Быццам буран сціхае?

Лейтэнант азірнуўся і на здзіўленне сваё ўбачыў, што завея сапраўды амаль сціхла. Чорнае неба прыўзнялося, аддзялілася ад зямлі, унізе ляжала на дзіва спакойнае белае поле, нібыта прыпухлае ад сакавітай начной белізны. Па баках зноў паявілася шэрая блытаніна хмызняку з рэдкімі плямамі маладых елачак. Мабыць, набліжаўся ранак. Ацяжэлай рукой лейтэнант дастаў з кішэні гадзіннік — было чвэрць на сёмую.

— Ого! Яшчэ адзін рывок — і канец. Прывал да самага вечара.

Новы непакой на нядоўгі час надаў сілы, і лейтэнант энергічна заслізгаў лыжамі. З'явілася новая прыкрасць ад таго, што так не ў час сціхла завея, якая цяпер была б куды як дарэчы. Без завеі перайсці шашу будзе трудней, тым больш, калі яны спозняцца. Здаецца, ім не хопіць якой гадзіны цёмнага часу, і гэтая гадзіна можа вырашыць усё. Генерал у кароткім наказе перад выхадам настойліва

раіў максімальна выкарыстаць цемнату — толькі ноч абяцала ім нейкую надзею на поспех, удзень, згледзеўшы іх, немцы, вядома, пастараюцца знішчыць усіх да апошняга. Што гэта іменна так, лейтэнант выдатна разумеў без доказаў, і ўсё ж ён быў удзячны генералу за яго клопат і добрую параду, у якой адчувалася нешта зусім не генеральскае, а болей бацькоўскае ў адносінах да ўсіх і да лейтэнанта таксама. Вядома, яны разумелі, што́ на іх ускладвалася і што з гэтай ночы рабіліся поўнымі ўладарамі ўласнага лёсу, бо ў трудную хвіліну дапамагчы ім не зможа ніхто — ні генерал, ні сам бог. Але ўсю дарогу ў гэтай шалёнай ночы лейтэнант нёс у сабе ціхенькую іскрынку ўдзячнасці генералу за яго зусім не генеральскае стаўленне да іхняга лёсу. Гэтая іскрынка грэла яго, вяла і таіла ў сабе маленькую жаданую надзею на поспех.

А ўсяго тры дні назад, аціраючыся пры штабе пасля выхаду з нямецкага тылу, Іваноўскі болей за ўсё баяўся папасці на вочы менавіта гэтаму прыдзірліваму, строгаму і ўладарнаму генералу — начальніку штаба. Ды і не толькі ён — многія ў ціхай лясной вёсцы, дзе размясціўся штаб, з таропкай баязлівасцю праходзілі міма яго высокага, з блакітнымі аканіцамі, дома. Генерал быў бязлітасна строгі да ўсіх сваіх падначаленых, а тут, вядома, усе, апроч хіба самога камандуючага, былі ў яго прамым падначаленні. Аднаму богу было вядома, за што ён мог кожную хвіліну прыдрацца: генерал не дараваў, калі кагось заставаў без справы, спаганяў за парушэнне формы адзення і маскіроўкі, лаяў тых, хто, на яго думку, недастаткова хутка выконваў загады,— ці мала за што можа прыдрацца да падначаленага строгі начальнік у арміі? Неяк міжвольна Іваноўскі зрабіўся сведкам, як генерал лаяў аднаго палкоўніка за адсутнасць нейкіх дадзеных на ўчастку левага фланга і як пасля гэтага палкоўнік, у сваю чаргу, разносіў камандзіра разведкі, дзве разведгрупы якога не вярталіся з-за лініі фронту, хоць мінулі ўсе тэрміны іх вяртання.

Іваноўскі тут быў выпадковым, чужым чалавекам. За час сваёй не надта вялікай армейскай службы яму не даводзілася бываць нідзе вышэй штаба дывізіі, і цяпер ён з цікавасцю назіраў жыццё гэтай тылавой установы. Разы два, зрэшты, у вёсцы паднімаўся перапалох, калі наляталі «юнкерсы», скінутыя імі бомбы аднак не ўчынілі асаблівай шкоды, апроч таго, што разбурылі пусты хляўчук ды забілі на вуліцы асядланую гнядую жаробку. У астатнім усё тут ішло мірна і роўна, хіба што часам па аддзелах пачынаў свой абход начальнік штаба, і тады ўсе палкоўнікі, капітаны і ўвішныя пісары ненадоўга перажывалі трывогу. Але неўзабаве, каму зрабіўшы вымову, а на каго проста накрычаўшы, генерал знікаў, і зноў у вёсцы ўсё ішло, як заўсёды.

Пасля пераходу лініі фронту лейтэнант паявіўся тут з двума ўцалелымі разведчыкамі, бо пасля смерці капітана Волаха палічыў сваім абавязкам далажыць аб усім, што здарылася за два тыдні іх блукання па нямецкіх тылах. Але заклапочаныя сваімі справамі штабныя начальнікі аднесліся да яго без асаблівай увагі, і гэта яго пакрыўдзіла. Надта свежым быў у яго памяці боль нядаўніх страт, смерць Волаха, усе іх неймаверныя перажыванні там, у нямецкім тыле, каб ён так проста мог прымірыцца з гэтай няўвагай. Ён прыйшоў у хату разведаддзела да бялявага маладога палкоўніка і з ходу пачаў выкладаць яму сутнасць справы, але той доўга і невідушча глядзеў на яго, яўна думаючы пра нешта іншае. Пасля палкоўнік абарваў ягоны

расказ і загадаў усё падаць у пісьмовай форме. Нібы між іншым, ён запытаўся, ці прайшоў лейтэнант праверку ў Дольцаве, дзе знаходзіўся зборны армейскі пункт.

Іваноўскі пакрыўдзіўся. Ён сказаў бяляваму, з прыгожа ўкладзенымі валасамі палкоўніку, што ў Дольцава ён паспее, а вось да нямецкага склада боепрыпасаў можна спазніцца, і тады ўсе іх намаганні і ўсе страты, у тым ліку і смерць выдатнага разведчыка капітана Волаха, могуць аказацца дарэмнымі.

— Як дарэмнымі? — здаецца, упершыню нешта сцяміў палкоўнік і адарваў аловак ад паперы, па якой старанна лінеіў нейкую складаную, з мноствам графаў табліцу.

— Вельмі проста,— адказаў лейтэнант.— Загінулі без карысці. Ні за панюх табакі.

— Во як! — сказаў палкоўнік і ўстаў, абцягваючы гімнасцёрку і крута выгінаючы зайздросна развітыя мускульныя грудзі.— Вы з якой, сказалі, дывізіі?

Іваноўскі назваў дывізію і полк.

— Гэта якой жа арміі? Гэта нават не нашага фронту. Так не пойдзе, пішыце аб'яснение.

Нічога не зробіш, давялося ўзяцца за гэта «аб'ясненне». Ён пісаў яго двое сутак, хаваючыся ад прыдзірлівага генерала, які якраз прыехаў з перадавой і, як звычайна, пасля нядоўгай адсутнасці наводзіў у штабе парадак. Іваноўскі часова прытуліўся ў штабным АХО, з пісарам якога напярэдадні выпіў пляшку шнапсу, і той велікадушна падзяліў з «нічыйным» лейтэнантам свой ложак у паўразбуранай пустой хаціне. Праўда, у дадатак да пляшкі давялося адарыць гасціннага пісара трафейным люстраным компасам і назаўсёды расстацца з прыгожай запальнічкай-манахам. Але за два дні ён склаў падрабязную справаздачу памерам у два школьныя сшыткі ў клетачку.

Калі ён прынёс сваю працу, бялявы палкоўнік, відаць, быў не ў настроі. Размашыстым дакладным рухам, не зірнуўшы, ён перакінуў ягоныя сшыткі на суседні стол, за якім сядзеў над паперамі лысы брывасты маёр.

— Кавалёў, займіцеся. Што ён там сачыніў — мне чытаць няма часу.

Але Кавалёў таксама па нейкай прычыне не мог прачытаць гэта адразу, і лейтэнанту нічога больш не заставалася, як пайсці і чакаць у сваёй хаціне. Ён ужо ўскінуў да пілоткі руку, каб атрымаць на тое дазвол, як дзверы ў хату шырока расчыніліся і на парозе, згінаючы галаву, паявіўся той самы, каго ён болей за іншых баяўся сустрэць. Камандзіры за сваімі сталамі ўскочылі, а Іваноўскі толькі павярнуўся ды так і застыў з паднесенай да пілоткі рукой.

Напэўна, яго нехуцавы, нязвыклы тут выгляд — у пісаравай ватоўцы, без знакаў адрознення на ёй і ў заношанай суконнай пілотцы, калі ўсе камандзіры штаба хадзілі ў аўчынкавых шапках,— здаўся незвычайным і спыніў на сабе востры позірк генерала.

— Хто такі? — тонам, які не абяцаў нічога прыемнага, запытаўся ён, звяртаючыся да палкоўніка.

— Лейтэнант Іваноўскі, камандзір узвода такога-та палка, такой-та дывізіі,— з натужнай ліхасцю чужым голасам адрапартаваў лейтэнат.

— Якой, якой дывізіі?

Іваноўскі цвёрда паўтарыў нумар сваёй дывізіі.

— Што вы тут робіце?

— Ён з акружэння,— сказаў палкоўнік, стоячы перад генералам

і ўсёй сваёй імпазантнай постаццю выказваючы належную павагу, але з адценнем нейкай фамільярнай вольнасці. ІвАноўскі ж акамянела застыў навыцяжку, упершыню ў жыцці размаўляючы з такім высокім начальствам.

— Акружэнец? Чаму тут?

— Я тут з поваду нямецкай базы боепрыпасаў, таварыш генерал.

— Новая справа! — сказаў генерал, стоячы напаўабароту да лейтэнанта. Погляд яго прыдзірлівых вачэй не сыходзіў з напружанай постаці Іваноўскага.— Што за база? Дзе? Адкуль вам пра яе вядома? Вы разабраліся, палкоўнік?

— Разбіраюся, таварыш генерал,— зусім інакшым тонам, чым размаўляў дагэтуль, сказаў палкоўнік. Аднак гэты яго тон чалавека, які гаворыць не зусім тое, што было ў сапраўднасці, вымусіў лейтэнанта на новую ў адносінах да яго дзёрзкасць.

— Палкоўнік не хоча разбірацца, таварыш генерал,— выпаліў Іваноўскі. Генерал кінуў востры запытальны позірк у бок лейтэнанта, пасля — у бок палкоўніка. І лейтэнант, адчуўшы, што тут можа нешта раз і назаўсёды рашыцца, дадаў: — Артылерыйская армейская база за шэсцьдзесят кіламетраў адсюль. Некалькі эшалонаў боепрыпасаў, ахова невялікая, навокал драцяная загарадзь у адзін кол. Можна ўзарваць.

— Во як! Вы ўжо і разведалі? — сказаў генерал і павярнуўся да яго ўсім тулавам у расшпіленым паўшубку, з-пад белых бартоў якога бліснула белая эмаль ордэнаў. Голас яго ўжо адтайваў, лейтэнант з радасцю адзначыў гэта і тут жа рашыўся сказаць усё напрамую.

— Проста можна ўзарваць. Або спаліць. І наступаючыя на Маскву нямецкія войскі застануцца без боепрыпасаў.

Ён выпаліў гэта і зараз жа пашкадаваў аб сваёй паспешнасці, якая адразу і прыкметна прытушыла ўзнікшую да яго цікавасць начальніка штаба. Генерал штосьці буркнуў у каўнер паўшубка і апусціўся каля стала на лаўку. Астатнія засталіся стаяць на ранейшых месцах.

— Кажаш, проста? Пых — і нямецкія войскі без снарадаў? Так ці што?

— Не зусім так, таварыш генерал,— паспрабаваў выправіць свой промах Іваноўскі.— Мы ўжо спрабавалі, але...

— Ужо і спрабавалі? Паспелі? Ну і што ж?

— Дваіх страцілі. У тым ліку капітана Волаха.

— Вось так, лейтэнант... як цябе? Іваноўскі. З наскоку не возьмеш, з галавой трэба. Але ён маладзец,— сказаў генерал, звяртаючыся да палкоўніка.— Калі так, пашліце яго з групай. Дайце чалавек дзесяць. Займіцеся гэтым. І не марудзьце.

— Ён без праверкі, таварыш генерал,— ціха ўставіў палкоўнік. Генерал незадаволена саўгануў бровамі.

— Ерунда! Яго ўжо праверылі. Немцы праверылі. А гэта будзе другой праверкай. Я скажу Клюзіну.— І павярнуўшы галаву да нечакана ўзрадаванага лейтэнанта, сказаў падабрэлым голасам: — Рыхтуйце групу, лейтэнант. Во з ім. Паслязаўтра далажыце аб гатоўнасці. Ясна?

— Ёсць! — не сказаў, а па-дзіцячы, у захапленні выкрыкнуў Іваноўскі і, ліха казырнуўшы, зачыніў за сабой дзверы.

Назаўтра яму пашанцавала менш. Палкоўнік, да якога ён зноў прыйшоў раніцай, адправіў яго да нейкага маёра Каламійца, лейтэнант чакаў гэтага маёра паўдня і, калі ўрэшце дачакаўся і перадаў загад палкоўніка, той амаль знішчыў яго першай жа фразай:

— А дзе я вазьму людзей? У мяне нікога няма. Застаўся адзін ездавы.

Адчуўшы, што зноў усё рушыцца, Іваноўскі не стаў больш нічога ні высвятляць, ні даказваць, а, поўны новай рашучасці, шпаркім крокам накіраваўся да высокага дома з прыгожымі аканіцамі. Ведама, яго туды не пусцілі, ён распачаў недарэчную спрэчку з няўмольным вартавым ля ганка і проста ўжо быў у роспачы, калі дзверы ў хату нечакана расчыніліся і на парозе з'явіўся сам генерал. Начальнік штаба не адразу пазнаў учарашняга лейтэнанта, і таму спатрэбілася зноў назваць сябе і дрыгнуўшым голасам паведаміць, што з арганізацыяй групы нічога не выходзіць. Генерал гнеўна зыркнуў на яго вачыма, быццам у гэтай няўдачы быў вінаваты сам Іваноўскі.

— Як не выходзіць?

— Няма людзей, таварыш генерал. Палкоўнік паслаў...

— Зімянькова ка мне! — кінуў ён камусьці, хто стаяў у яго за спіной, і той хуценька шмыгнуў у сенцы, куды, ні слова больш не сказаўшы, вярнуўся і генерал. Іваноўскі застаўся ля ганка адзін на адзін з вартавым, які з маўклівай злосцю пазіраў на яго. «А ўсё ж не пройдзеш!» — было напісана на ягонай фізіяноміі. Але лейтэнант ужо і не рваўся ў гэтую прасторную хату. Ён пакорліва прачакаў хвілін дваццаць, пакуль на ганку зноў не з'явіўся старшы лейтэнант у паўшубку, з маўзерам цераз плячо.

— Ідзіце да капітана Зімянькова і атрымайце людзей. Заўтра ў трынаццаць ноль-ноль генерал чакае з дакладам аб гатоўнасці групы.

— Ёсць! — сказаў Іваноўскі. Ён не запытаўся нават, хто гэты капітан Зімянькоў і дзе шукаць яго,— давялося пытацца пра тое ў канаводаў на вуліцы. І сапраўды, падвечар у яго ўжо быў на руках спіс з васьмі байцоў і аднаго старшыны; дзесятым у гэтым спісе значыўся ён сам.

І лейтэнант пачаў рыхтавацца.

Апроч людзей, трэба было атрымаць боепрыпасы, бутэлькі КС, узрыўчатку, два метры бікфордавага шнура. Чацвёра з дзевяці былі ў абтрэпаных шынялках без ватовак, трэба было іх пераабмундзіраваць. Хтосьці доўга не хацеў выдаваць маскхалаты (на накладной не было подпісу старшага начальніка), за лыжамі ён ездзіў у тылавую, за пятнаццаць кіламетраў, вёску. Апошнюю ноч перад выхадам ледзьве прыдрамнуў пару гадзін, паеў толькі раз за дзень, выстаяў на трох інструктажах, але ў трынаццаць усё ж прывёў групу ў двор высокага, з прыгожымі аканіцамі дома. На гэты раз яго адразу ж прапусцілі ў пакой, і ён з трапяткім гонарам далажыў аб гатоўнасці выканаць баявы загад.

Генерал скончыў тэлефонную размову і паклаў трубку. Як быў у футравым на гімнасцёрцы жылеце, моўчкі выйшаў у двор, дзе, пастроеныя, па камандзе «смірна» чакалі дзевяць байцоў з Дзюбіным на чале. Генерал моўчкі абышоў гэты строй, агледзеў усіх, і на яго немаладым, у зморшчынах, з запалымі шчокамі твары ўпершыню за ўвесь час свайго прабывання ў штабе Іваноўскі не знайшоў і следу начальніцкай строгасці. Цяпер гэта быў проста зморшчаны твар абцяжаранага шматлікімі турботамі, зморанага, даўно не маладога ўжо чалавека.

— Сынкі! — сказаў генерал, і штосьці у душы лейтэнанта жаласна ўздрыгнула.— Вы ведаеце, куды ідзяце? Ведаеце, што будзе цяжка?

Але трэба. Бачыце: мяце,— паказаў ён у нізка аселае хмарнае неба, з якога падаў лёгкі сняжок.— Авіяцыя на прыколе. На вас уся надзея...

Ён і яшчэ гаварыў, раячы, як трэба паводзіць сябе ў трудную хвіліну ў тыле ворага, дзе ўжо ніхто, апроч хіба таварыша, табе не паможа. Але ён мог бы і не рабіць гэтага — лейтэнант ужо меў некаторы вопыт баявых дзеянняў у нямецкім тыле, накоплены за час яго двухтыднёвых блуканняў па смаленскіх лясах. А вось яго зусім не начальніцкі, амаль што сяброўскі тон і яго зацікаўленасць у іх поўных невядомасці лёсах кранулі лейтэнанта, які з гэтай хвіліны гатовы быў на ўсё, абы толькі выканаць баявую задачу. Нават смерць у гэты час не здавалася яму чымсьці жахлівым — ён гатовы быў рызыкаваць жыццём, калі гэта спатрэбіцца для Радзімы.

Напэўна, так адчуваў сябе не адзін ён, а і астатнія ў гэтым кароценькім страі на двары, поўныя маўклівай увагі і рашучасці. І калі Іваноўскі, аддаўшы чэсць, павярнуў групу на выхад, у ягонай душы незмаўканым маршам гучалі фанфары. Ён ведаў, што выканае ўсё, на што пасланы, іншага не павінна, а таму і не магло быць...

Раздзел шосты

Як лейтэнант ні падганяў байцоў на апошніх кіламетрах шляху, усё ж світанак застаў іх у голым, беласнежным пасля начной мяцеліцы полі, непадалёк ад шашы.

Карыстаючыся апошнім прыцемкам, Іваноўскі прайшоў яшчэ кіламетр. З усё большай рызыкай ён набліжаўся да ледзьве прыкметнай здаля ніткі дарогі, як раптам убачыў на ёй машыны. Лейтэнант ледзь не крыкнуў ад прыкрасці — не хапіла якіх пятнаццаці хвілін, каб праскочыць на той бок шашы! Для суцяшэння сябе ён спярша падумаў, што машыны неўзабаве пройдуць, і яны сапраўды хутка схаваліся ўдалечыні, але следам за імі паявіўся нейкі марудлівы конны абоз, у абгон яго з-за пагорка выскачылі дзве чорныя прыземістыя легкавушкі. Стала відавочна: пачынаўся дзень і большаў рух, перайсці шашу незаўважанымі з іх валакушай, мабыць, не было чаго і думаць.

Тады Іваноўскі, не набліжаючыся да шашы, але і не аддаляючыся ад яе, крута ўзяў убок, на недалёкі пагорак з рэдзенькай грыўкай кустоўя. Схоўшча там, мяркуючы па ўсім, было нікудышняе, але і чакаць у лагчыне паблізу ад шашы таксама не выпадала — хутка віднела, і кожную хвіліну іх маглі згледзець немцы.

З апошняе сілы лыжнікі ўскараскаліся па схіле пагорка, ледзьве не вываліўшы з валакушы параненага, і лейтэнант, перасільваючы звыклы боль у назе, зморана пасунуў да не далёкага ўжо хмызняку. Аднак на паўшляху да яго перад Іваноўскім вырас са снегу нейкі даволі высокі вал, які роўна перараазаў пагорак і імкнуў да шашы. Спярша лейтэнант здзівіўся, а пасля ўсё зразумеў і ўзрадавана замахаў рукою таварышам, якія ледзьве брылі за ім,— маўляў, давайце хутчэй.

Гэта быў напаўзамецены снегам супроцьтанкавы роў, адно з тых шматкіламетровых палявых умацаванняў, якія з пачатку вайны ва ўсіх кірунках парэзалі тутэйшыя землі. Цяпер роў трапіўся ім вельмі дарэчы на гэтым адкрытым пагорку, і лейтэнант наўскос ціха з'ехаў на яго шырокае, перамеценае снегавою хрыбцінай дно. Тут было зацішна і даволі глыбока, вецер з аднаго боку намёў прыгожы фігурны застрэшак, які ўтварыў некаторае схоўшча зверху. Напэўна, нейкі нядоўгі час тут можна было адседзецца.

Адзін за адным яны ўваліліся ў гэтае схоўшча і тут жа пападалі на мяккія выгібы гурбаў. Ён таксама ўпаў — як упаяўся задам у шчыльна спрасаваны завеяй снег — і, горача дыхаючы, доўга невідушча глядзеў, як снегавым пылам курыцца на ветры грабеньчык застрэшка. Іваноўскі не ведаў, як яму быць далей, дзе і як перабрацца цераз злашчасную гэту шашу, не ўяўляў сабе, што рабіць з параненым. Ён толькі адчуваў, што з мінулай ночы ўсё пайшло не так, як ён на гэта разлічваў, усё выходзіла горш, а можа здарыцца, што закончыцца і зусім кепска. Але ён не мог дапусціць, каб пасля столькіх пакут і намаганняў усё скончылася няўдачай, ён адчуваў, што павінен да апошняй магчымасці супрацьстаяць абставінам так, як бы ён супрацьстаяў немцам. Не падвялі б сілы, а рашучасці ў яго хапала.

Хвілін дваццаць яны ляжалі ў рове, не сказаўшы ніводнага слова, і ён не мог знайсці ў сабе сілы, каб загаварыць і назначыць назіральніка. Ён толькі ў думках паўтараў сабе, што зараз, зараз трэба кагосьці назваць. Хоць усе яны былі дарэшты знясілены, але адзін нехта павінен быў ахвяраваць адпачынкам і вылезці наверх, на вецер і сцюжу, каб не даць ворагу засцігнуць знянацку астатніх.

— Трэба паназіраць,— нарэшце сонна вымавіў Іваноўскі і перачакаў нямое маўчанне лыжнікаў.— Суднік, вы.

Суднік прываліўся спіной да снежнай сцяны, трымаючы на каленях набіты пілавіннем рэчмяшок са сваім далікатным грузам. Было падобна на тое, што ён спаў. Галава яго ў мокрым капюшоне была звешана долу, вочы прыкрыты.

— Суднік! — зноў гукнуў лейтэнант.

— Зараз, зараз...

Яшчэ трохі счакаўшы, баец рыўком выпраміўся, сеў раўней. Пасля абапёрся на рукі, устаў і, рэзка хіснуўшыся, ледзьве не паваліўся зноў.

— Ціха! Бутэлькі! — спалохаўся лейтэнант, і гэты спалох разам вывеў яго са стану неадчэпнай санлівасці.

Пакінуўшы лыжы ўнізе, Суднік узлез на высокі крутаваты бруствер трошкі збоч ад байцоў і залёг за ім — белым пластам на свежым снезе.

— Як там? Ідуць?

— Ідуць. І канца не відно.

Ну вядома, яны будуць ісці, не чакаць жа ім, калі ён пярэйдзе на той бок шашы, каб знішчыць іх базу. У іх свае мэты і свае задачы, напэўна, супрацьлеглыя ягоным задачам, і ён падумаў: добра яшчэ, што паблізу няма іх стаянак, інакш бы ён нядоўга праседзеў у гэтым схоўшчы.

Напэўна, мінула каля гадзіны, і Іваноўскі прахапіўся ад сцюжы — разгарачанае цела пачаў прабіраць мароз. Усе, апроч Судніка на брустверы, нерухома ляжалі, бы нежывыя, і ён, падумаўшы, што так лёгка можна памерзнуць, крыкнуў:

— Не спаць! Ану сесці ўсім!

Хто-колечы заварушыўся, Лукашоў сеў, мутным ад знямогі паглядам абвёў снежнае схоўшча. Піваварaў не крануўся нават са зручнага снегавога месца — ён спаў. І тады лейтэнант рашыў, што, мабыць, трэба ўсё ж даць некалькі хвілін паспаць, іначай іх проста не скранеш з месца. Можа за трыццаць-сорак хвілін не замерзнуць. Праўда, у такім выпадку сам ён заснуць ужо не меў права.

Немалым намаганнем, падмацаваным блізкай, навіслай над імі небяспекай, Іваноўскі адагнаў ад сябе цягучую дрымоту, намогся і ўстаў. Яго даўно непакоіў Хакімаў, але толькі цяпер з'явілася магчымасць агледзець байца, і лейтэнант, хістаючыся, падышоў да параненага. Як ён і баяўся, баец чуўся кепска. Мабыць, усё яшчэ непрытомны, ён нерухома ляжаў на лыжах, туга загорнуты ў абсыпаную снегам палатку, праз цесную адтуліну ў якой праглядваў яго белы, з сінім адценнем твар. Ад частага кароткага дыхання берагі адтуліны густа заінелі, і дробныя сняжынкі, абсыпаючыся з іх, адразу ж раставалі на мокрых шчоках Хакімава — ён быў у гарачцы. Схіліўшыся над байцом, лейтэнант ціхенька паклікаў яго, але той ніяк не рэагаваў на яго голас, толькі часта напружана дыхаў.

Некалькі хвілін ён сядзеў над параненым і сумняваўся ў правільнасці свайго рашэння, якое асуджала Хакімава на гэты пакутны шлях. Можа сапраўды лепш было пакінуць яго ў якім-небудзь стажку пачакаць, калі вернецца група. Але тады з параненым трэба было б пакінуць і яшчэ кагосьці, а на гэта лейтэнант згадзіцца не мог: і без таго з дзесяці чалавек іх засталося ўсяго пяцёра. І перад гэтымі пяцю ўсё ўскладнялася іх галоўная баявая задача, дзеля якой яны хоць і са спазненнем даклыпалі сюды. Далей трэба было перайсці шашу, але як гэта зрабіць на вачах у немцаў, лейтэнант проста не мог даўмецца.

Думка аб гэтай шашы цяпер не выходзіла ў яго з галавы, і ён хутка ўстаў. Хакімаву ён нічым не мог памагчы, а пра задачу ён проста ні на хвіліну не мог не думаць. Ён уваткнуў у гурбіну лыжы і, хістка ступаючы ў снезе, палез на бруствер да Судніка.

Тут было ветрана і халадней, чым у рове, затое адкрываўся шырокі кругагляд на поле з абодвума канцамі шашы, сярэдзіна якой хавалася за вяршыняй пагорка. Там жа знікаў і роў. Па той бок шашы, месцамі блізка падступаючы да дарогі, шырока разбегліся хмызнякі і пералескі, а трошкі ўбаку ад прырэчнай лагчыны цямнеў знаёмы хвойны лясок, які так вераломна сустрэў іх аднойчы.

Лейтэнант выняў з запазухі карту, сарыентаваўся. База наўмысля не была пазначана на яго карце, але ён і без таго цвёрда памятаў яе месца на паўночным мыску невялікага надрэчнага лесу. Цяпер, знайшоўшы на карце гэты пагорак, лейтэнант убачыў, што яго і базу аддзяляла ўсяго якіх паўтара кіламетра, не больш. Зноў стала да болю крыўдна: так гэта было блізка,— і так недаступна. Праз гэтую праклятую шашу ён мусіў марнаваць увесь дзень — цэлы дзень пакутаваць ад няпэўнасці і сцюжы.

Разам з Суднікам Іваноўскі пачаў назіраць за шашой, на якой на працягу нядоўгага часу выпадалі невялікія перапынкі ў руху. Ішлі ў асноўным грузавыя — крытыя і з адкрытымі кузавамі машыны самых розных марак, відаць, сабраныя з усіх краін Еўропы. Большасць іх імчалася на ўсход, да Масквы. І раптам лейтэнант падумаў, што калі і не ўсім і не з параненым, то, напэўна, хоць бы з адным-двума варта паспрабаваць, скарыстаўшы роў, перабрацца цераз шашу. Ва ўсякім выпадку, за дзень ён бы там нешта выгледзеў, разведаў, склаў бы план дзеяння, а як сцямнела, перавёў бы на той бок і ўсю групу.

Гэтая думка адразу надала яму бадзёрасці, новая мэта выклікала дадатковыя сілы для дзеяння. Ён споўз з бруствера, нягучна, але энергічна гукнуў лыжнікам:

— Пад'ём! Паскакаць, пагрэцца ўсім! Ну!

Краснакуцкі, Лукашоў адразу падняліся, шлёпаючы па сцёгнах, замахалі рукамі. Лукашоў расштурхаў асалавелага са сну Піваварава.

— Грэцца, грэцца! Смялей! — настойваў лейтэнант і тут жа прыпомніў найлепшую для пад'ёму каманду: — Ану, снедаць! Лукашоў, даставайце кансервы! Усім па два сухары.

Лукашоў, санліва ўздрыгваючы, дастаў з сумкі некалькі сухароў і банку рыбных кансерваў. Лейтэнант са скрыпам распароў нажом яе бляшанае дно, і яны нажамі і лыжкамі ўзяліся выскрэбваць мерзлыя кавалкі рыбы.

— Ну як, Піваварчык, наспаўся? — штучна ўзбадзёраным тонам запытаўся лейтэнант.

— Ды так, кімарнуў трохі.

— Што ж ты прыстаў быў, га?

— Прытаміўся, таварыш лейтэнант,— проста адказаў баец.

— А я думаў, ты мацачок,— з лёгкай жартоўнасцю заўважыў лейтэнант.— А ты вунь які!

— Падбіўся я.

Ён не апраўдваўся і не ныў, выгляд ягоны цяпер, пасля кароткага адпачынку, быў сарамліва-вінаваты, смуглявыя шчокі са сну гарэлі амаль дзіцячаю чырванню.

— Падбіўся! — зласліва передражніў яго Лукашоў.— Што гэта табе — у мамкі? Тут... таго — адставака горш, чым забіты.

— Забіты што, забітаму сілы не трэба. А тут во — пухіры на руках ад вяроўкі,— паказаў Краснакуцкі свае распухлыя, чырвоныя далоні — яму, вядома, хапіла за мінулую ноч. Але каму не хапіла? І яшчэ невядома, што ўсіх чакае наперадзе.

— А то вунь сачкі! — ранейшым раздражнёным тонам працягваў Лукашоў.— Ні то змыліся, ні то заблудзіліся. А тут за іх аддувайся.

Ён меў на ўвазе Дзюбіна з Зайцам, аб якіх таксама ні на хвіліну не забываўся лейтэнант. З забітым усё было зразумела, вельмі трудна, але ўсё ж зразумела было з Хакімавым — старшына ж з Зайцам зніклі ў начным шляху, быццам праваліліся скрозь зямлю,— ціха, бясследна і загадкава.

— Добра яшчэ, калі проста. А то як бы не гэта самае,— бурчэў Лукашоў, строга і заклапочана пазіраючы ўздоўж рова, і лейтэнант зразумеў, на што намякаў сяржант. Але таго, што ён меў на ўвазе, не павінна быць. Іваноўскі не хацеў дапускаць і намёку на думку, што старшына Дзюбін быў здольны на здраду. І тым не менш ён быў поўны няпэўнасці — як ні думаў, не мог зразумець, куды прапалі гэтыя двое з яго і без таго невялічкай групы.

— Яшчэ немцаў следам прывядуць,— прастадушна азваўся Краснакуцкі.— А што — лыжня пад носам, гані, недзе дагоніш.

— Усё можа быць,— змрочна пагадзіўся Лукашоў.

— Не, так нельга,— умяшаўся Іваноўскі.— Старшына не такі. Не той чалавек.

Лукашоў жаваў сухар і ўсё ўзіраўся ў канец рова.

— Чалавек, дапусцім, не той, а ўсё можа быць. У нас у сто дзявятым таксама такі бравы капітан быў, усё абарону ладзіў. А наладзіў, аказалася, не ў той бок. Немцы паявіліся, першым і падняў рукі.

— Ну, гэта вы кіньце,— рашуча абарваў яго Іваноўскі.— Дзюбін не капітан, гэта точна. І пасля трэба больш, Лукашоў, людзям верыць. Вам жа во верыць.

— Дык то я...

— Чаму вы думаеце, што Дзюбін горшы за вас?

— Бо я тут, а яго няма.

Сапраўды, логіка яго разважанняў была неабвержнай, запярэ-

чыць яму было цяжка. На самай справе, ён жа вось не адстаў, хоць і быў замыкаючым, і яшчэ не даў адстаць Півавараву, які цяпер сядзеў побач і хутка аблізваў лыжку. Увогуле Лукашоў меў рацыю, але Іваноўскі чамусь не хацеў асуджаць Дзюбіна, хоць і апраўдваць яго таксама не было як.

Кансервы яны хутка даелі, пасядзеўшы ў гурбіне, дагрызлі сухары. Іваноўскі схаваў лыжку ў кішэню.

— Сержант Лукашоў,— другім тонам сказаў лейтэнант.— Заставайцеся старшым. Я пайду. Трэба трохі разведаць. Усім быць тут. Можна адпачываць. Назіранне кругавое. Хутка вярнуся. Што не ясна?

— Ясна,— з гатоўнасцю адказаў Лукашоў.

— І каб усё ў норме. Глядзіце Хакімава.

— Усё будзе зроблена, лейцінант. Дагледзім.

— Так. Півоварчык, за мной!

— Я? — здзівіўся Півавараў, але, памаргадзіўшы, пачаў таропка ўставаць.

— Бярыце лыжы, астатняе. І патопалі. Лукашоў, падмяніце Судніка. Нябось, закачанеў там.

Па глыбокім снезе, які месцамі даходзіў да пояса, яны пайшлі да шашы. Лыжы неслі ў руках. Роў час ад часу рабіў невялікія завароты, выходзячы з-за якіх, лейтэнант засцярожліва пазіраў наперад. Але ў рове і паблізу, здаецца, не было нікога, рабрыстыя снегавыя гурбы на дне ляжалі някратаныя. Нарэшце стаў чуваць глухі вуркат дызеляў, павеяла ледзьве прыкметным на сцюжы дымком бензіну — яны падышлі да шашы. Іваноўскі высунуўся з-за голага глiністага выступу ля павароту і тут жа адскочыў назад. Зусім блізка, у канцы шырокага разрэза рова, мільгануў аўтамабільны кузаў, накрыты надутым на ветры брызентам, пасля яшчэ і яшчэ. Ішла калона аўтамабіляў, у некаторых адкрытых машынах каля кабін відаць былі настырчаныя постаці немцаў у зялёных шынялях. Мяркуючы па іх выглядзе, ім здорава такі дапёк рускі мароз, і седакі не дужа аглядваліся па баках. Лейтэнант зрабіў знак рукой прыціхламу ззаду Півавараву і па краі гурбіны ўзлез на адкос.

Вядома, ён быў далёкі ад таго, каб спадзявацца на хуткую ўдачу, на зручны для пераходу момант, але ўсё ж такога ўпартага нешанцунку ён не чакаў. Моцна замерзшы на ветры, ён ледзьве датрываў, пакуль прагрукаталі на дарозе машыны. Здавалася, паблізу нікога больш не было. Але толькі ён высунуўся з-за ўмерзлых на брустверы камякоў, як зноў убачыў непадалёк немцаў. Іх было трое, гэта былі сувязісты. У той час, як адзін, узлезшы на слуп, корпаўся там з правадамі, двое іншых з апаратамі сядзелі на ўзбочыне дарогі — відаць, ладзілі сувязь. З-за іх спін тырчалі ствалы вінтовак, на зямлі ляжалі скруткі правадоў і нейкія інструменты. Праўда, занятыя сваёй справай, немцы не звярталі на іншае ўвагі, але, ведама, не так, каб не заўважыць двух рускіх, калі тыя пад іх носам надумаюць перабягаць шашу.

Значыцца, зноў трэба было чакаць.

І лейтэнант паныла ляжаў на мерзлых, прысыпаных снегам лыжах і не адрываў вачэй ад шашы. Было вельмі сцюдзёна, мерзлі ногі, параненае сцягно балела ўсё больш, і гэты боль усё часцей звяртаў на сябе яго ўвагу. Рух машын на шашы ўжо некалькі разоў то аднаўляўся з найбольшаю шчыльнасцю, то заціхаў трохі, і тады паяўляўся разрыў на кіламетр ці больш. Разы два выпадаў больш-менш зручны момант, каб перабегчы на той бок, але немцы ўсё яшчэ корпаліся ў сваёй сувязі. Лейтэнант тры разы даставаў важкі кубік танкавага гадзінніка, які апошні раз паказаў палову адзінаццатай. Сувязісты не ішлі. Мінула якіх паўгадзіны, пакуль той, што сядзеў на слупе, нарэшце злез на зямлю, і лейтэнант падумаў, што, можа, цяпер яны пойдуць. Але немец валюхаста перайшоў да наступнага слупа і, начапіўшы на боты свае сярпы-кошкі, зноў палез угору. Утрох яны там аб чымсь размаўлялі, але вецер адносіў іхнія галасы ўбок, і лейтэнант не мог нічога ўчуць.

Так прадаўжалася бясконца доўга. Іваноўскі пачаў ужо азірацца, шукаючы дзе далей ад гэтых сувязістаў якое болей зручнае месца, як убачыў, што каля двух немцаў на ўзбочыне паявіўся і трэці. Адкуль ён узяўся тут, было невядома, напэўна, заслонены ад яго пагоркам, сядзеў дзе-небудзь непадалёк ад дарогі. Лейтэнант адчуў на сабе лёгкія дрыжыкі ад таго, што так блізка быў да бяды. Калі б ён наважыўся перабегчы шашу, дык напэўна налез бы на гэтага не бачанага ім немца. Між тым немец прысеў над апаратам, аб чымсь перагаварыў з астатнімі і махнуў рукой таму, што сядзеў на слупе, і той пачаў нетаропка злазіць. Пакуль ён злазіў, гэтыя трое ўсталі, разабралі свае сумкі і скрынкі і пайшлі ўздоўж па дарозе.

На гэты раз яны спыніліся значна далей ад рова, на слуп ніхто ўжо з іх не палез, і лейтэнант зірнуў у процілеглы канец шашы — цяпер, мабыць, трэба было рашыцца. Але раней трэба было як мага хутчэй падысці да дарогі.

Ён жвава споўз па адкосе на дно рова, павярэдзіўшы набалелае сваё сцягно. Півавараў ускочыў з наседжанага ў снезе месца, Іваноўскі моўчкі кіўнуў яму, і яны, прыціскаючыся да крутога боку адкоса, хутка пайшлі па рове ўніз. Тут іх ужо лёгка маглі заўважыць з дарогі, лейтэнант упаў за снегавую хрыбціну, уціснуўся ў снег; побач спрытна закапаўся ў снег Півавараў. Апухлы ад сцюжы і бяссонніцы хлапечы твар байца знерухомеў у найбольшай увазе, час ад часу лейтэнант перахопліваў яго ўстрывожаныя запытальныя позіркі. Лежачы на дне рова, баец нічога не бачыў і ва ўсім спадзяваўся на камандзіра, які прымаў цяпер рашэнні, што так многа значылі для абодвух.

Але адсюль ужо і сам лейтэнант нічога не мог убачыць і змушаны быў спадзявацца на слых, якім старанна перабіраў усе разрозненыя зменлівыя гукі, што даляталі з дарогі. Ведама, гэта быў не самы надзейны спосаб з усіх магчымых для пераходу, але іншага ў яго не засталося. Дачакаўшыся, калі вуркотны гул дызеляў на шашы трохі аслабне, і не злавіўшы паблізу якіх новых гукаў, Іваноўскі сказаў сабе «Давай!» і ўскочыў на ногі.

За некалькі скачкоў па глыбокім снезе ён дасяг прыдарожнага канца рова, выглянуў з яго — на шашы паблізу сапраўды было пуста, хаця на дальні пагорак ён проста не паспеў глянуць. Ён з шалёным імпэтам выскачыў на наезджанае палотно шашы і размашыста саскочыў з яго ў снег на дне наступнага адрэзка рова. Бегучы, ён з задавальненнем пачуў за сабой стомленае дыханне Півоварава і з усяе сілы кінуўся да ўжо недалёкага павароту рова. Праз некалькі крокаў аднак зноў пачуў напружанае завыванне матораў і ўнутрана сцяўся, чакаючы крыкаў або, можа, стрэлаў. Але ўсё ж ён паспеў схавацца за паваротам. Півавараў схаваўся трохі пазней, Іваноўскі, азірнуўшыся, згледзеў, што машыны паявіліся на секунду пасля таго, як баец упаў за паваротам. Машыны прамчаліся, не збаўляючы хуткасці, і ён упершыню за ранак уздыхнуў з палёгкай.

— Фу, чорт!

Абодва хвіліну аддыхваліся, пасля Іваноўскі прыўстаў на каленях і агледзеўся. Здаецца, паблізу быў нейкі хмызняк — рэдзенькае яго вяршалле месцамі тырчэла з-за высокага бруствера, і лейтэнант з байцом расслаблена пайшлі па рове. Далекавата ўжо адышоўшыся ад шашы, яны спрабавалі вылезці ў поле, і, на здзіўленне камандзіра, Піваварову гэта ўдалося хутчэй; лейтэнант жа з першай спробы дабраўся толькі да сярэдзіны скоса і, паслізнуўшыся на круцізне, споўз да самага нізу. Зноў вельмі забалела сцягно. У гэты раз ён не захацеў душыць у сабе стогн, і Піваварaў азірнуўся на бруствер, кінуўшы ў яго бок востры, недаўменны позірк.

— Нічога. Усё ў парадку.

Іваноўскі сабраўся з духам, пераадолеў боль, баец падаў камандзіру лыжную палку, з дапамогай якой той нарэшце пераваліўся цераз бруствер.

— Так. Цяпер на лыжы.

Тут, напэўна, ужо можна было ісці каля рова, ад дарогі іх прыкрываў бруствер і няблага хаваў хмызняк. Справа і воддаль шарэла вяршалле хвойнічку, дзе іх сёння чакала ўдача або няшчасце, слава або, можа, смерць — іх лёс.

Раздзел сёмы

Пакуль яны прадзіраліся на лыжах у кустоўі, Іваноўскі адчуў прыступ нейкага непрыемнага, амаль неадольнага ў сабе неспакою.

Было зусім невядома, чаму гэты неспакой менавіта цяпер так настойліва даняў лейтэнанта. Урэшце, усё складвалася больш-менш удала: яны перайшлі шашу, здаецца, іх не заўважылі, зусім ужо блізка была мэта іх труднага шматкіламетровага начнога шляху. Хаця і з непаладкамі, але набліжаўся фінал, пэўна, цяпер яны маглі ўжо што-небудзь зрабіць. Праўда, сілы іх раз'ядналіся — частку страцілі пры пераходзе лініі фронту, двое зніклі ўначы, трое засталіся па той бок шашы, і тут іх было толькі двое. Двое, вядома, не дзесяць. Але наўрад ці гэтая акалічнасць была прычынай яго невыразнага і такога неадольнага цяпер неспакою.

Чым бліжэй яны падыходзілі да хвойнічку, тым усё нецярплівей рабілася на душы ў лейтэнанта. Нецярпенне нарэшце ахапіла яго так моцна, што ён не мог дазволіць сабе спыніцца, каб паправіць на сцягне павязку,— здаецца, пачала крывяніць рана. Зрэшты, ён даўно ўжо стараўся не заўважаць свае раны, да яе збольшага прыцерпеўся за ноч. Цяпер ён нават не дужа азіраўся па баках — ён упарта імкнуўся да хвойніку, быццам там чакала яго самая вялікая ў яго жыцці ўзнагарода або, можа, такая ж вялікая бяда. Піваварaў, мокры ад поту, які ён перастаў ужо выціраць з твару рукавом маскхалата, стараўся не адстаць, і яны задыхана, хуткім крокам падніМаліся па краі кустоўя. Ужо зусім добра развіднела, дзьмуў нямоцны марозны вецер, неба, завалочанае хмарамі, нізка навісла над шэрым, непраглядным, затуманеным марознай смугой прасторам.

Іваноўскі першы ўзабраўся на вяршыню пагорка і праз голае суччa алешніку паглядзеў уніз. Перад імі была лагчына з нешырокім языком хмызняку, у якім лейтэнант ледзьве пазнаў той алешнічак, дзе яны з Волахам чакалі ночы. Але замест гушчару, што тады прытуліў семярых, цяпер сіратліва чарнелі на снезе тонкія дубчыкі,

у якіх магло схавацца хіба некалькі птушак. Затое на пагорачку за лагчынай па-ранейшаму таямніча зеляней хвойнік, нячаста абнесены слупкамі нямецкай загарадзі, ля якой ім тады так не пашэнціла з Волахам, але павінна, не можа не пашанцаваць цяпер...

Убачыўшы знаёмую загарадзь, лейтэнант памалу пачаў спакайнець — галоўнае, усё ж ён дапяў да яе. Усё астатняе ўжо залежала ад яго ўмельства, знаходлівасці, ад іх смеласці. Дзеянне розных пабочных прычын тут ужо зводзілася да самага магчымага мінімуму.

Захінуты хмызняком, лейтэнант пастаяў хвіліну ці дзве, трохі адпачыў і памалу пачаў пазбывацца свайго нецярплівага неспакою. Ён стараўся ўпэўніць сябе, што ўсё як-небудзь абыдзецца. Праўда, канчаткова ўпэўніцца ў тым яму не ўдалося, нешта ўсё ж не пераставала яго прыгнятаць, трывожыць і без таго натрывожаныя за ноч пачуцці. Піваварaў, ні пра што не пытаючыся, відаць, без слоў разумеў становішча і чакаў, калі яны пойдуць далей. Іваноўскі ж усё не мог адарваць позірку ад хвойнага ўзлеску, быццам спадзеючыся там што ўбачыць. Але на адлегласці больш кіламетра нічога не было відаць, апроч рэдкіх маладых сасонак ды некалькіх слупоў загарадзі. Зрэшты, яно і зразумела, мабыць, немцы паспелі замаскіраваць аб'ект. Яны таксама ўмелі маскіравацца — розныя там сеткі, зялёныя маскі, снег. Вось толькі здзіўляла, куды прапала дарога, на якой разведчыкі Волаха ўбачылі нямецкія грузавікі, што вазілі боепрыпасы. Яна ішла якраз па касагоры да лесу, і цяпер там на снезе не відаць было і следу. «Можа яе замяло ўночы?» — падумаў лейтэнант. Але хоць які знак яе павінен быў захавацца нават і пасля завеі. А можа дарогу праклалі ў іншым, не бачным адсюль месцы? Зрэшты, дарога цяпер яму была непатрэбна, пакарыстацца ёю, відаць, ім не прыйдзецца. Куды важней было знайсці зручныя подступы да гэтага хвойнічку, каб уночы як мага бліжэй падпаўзці да агарожы. Відаць па ўсім, адкрыты напольны бок для гэтага мала гадзіўся, трэба было пашукаць якія падыходы з захаду.

— Піваварaў, айда! Ціха толькі...

Ухіляючыся ад мерзлага суччa, якое ўвесь час чаплялася за іх капюшоны, яны пайшлі хмызняком уніз, у абход поля. Іваноўскі зноў увесь насцярожыўся, усё ў ім так сцялася, як не сціскалася за ўсю шалёную мінулую ноч. Але наўкола стаяла цішыня, ім ніхто не спаткаўся, і гэта супакойвала. У каторы ўжо раз лейтэнант браўся прыкідваць, як лепш прабрацца за загарадзь — цяпер гэта было, мабыць, самае важнае і самае цяжкое ў ягонай задачы. Вядома, калі штабялі блізка ля дроту, дык можна будзе закідаць іх гранатамі і бутэлькамі з КС, хаця наўрад ці яны будуць размешчаны на такой адлегласці, каб іх можна было дастаць гранатай. Тады прыйдзецца лезці праз дрот. Лепш за ўсё, мабыць, зрабіць гэта аднаму, а астатнім прыкрыць на які выпадак і забяспечыць адход. Хай нават прыняўшы нядоўгі бой з вартавым,— на іх баку раптоўнасць, а хвіліны часу ім, мабыць, хапіла б, каб зрабіць усё, што трэба зрабіць. Горш вось, калі там — сабакі.

Але нават калі і сабакі, аднаму або двум прыйдзецца паўзці праз дрот — астатнія павінны будуць падманіць сабак і прыняць на сябе агонь вартавых — іншага не заставалася. Галоўнае — паспець за якія секунды запаліць і ўзарваць як мага больш штабялёў. Астатняе зробяць дэтануючыя выбухі і ўсё давершыць агонь.

Па хмызняку яны перасеклі лагчыну, краем узлеску абышлі адкрыты ўчастак поля. Паблізу нікога нідзе не было, ніхто ім не трапіўся насустрач. Ішлі асцярожна, цяпер ужо нетаропка. Часам лейтэ-

нант спыняўся і прыслухоўваўся: наўкола стаяла ветраная зімовая цішыня. Аднойчы вецер прынёс у лагчыну далёкі маторны гул, але, услухаўшыся, Іваноўскі зразумеў, што гэта з шашы. Хвойнік на дзіва нема, амаль мёртва маўчаў.

Праз якіх паўгадзіны на іх шляху нечакана паявіўся равок. Крывулісты і голы, з завеянымі снегам бакамі, ён быў відаць на ўсю даўжыню, і лейтэнант не адразу зразумеў, што гэта той самы равок, адкуль Волах выйшаў у завею да загарадзі. Значыць, трэба было зайсці яшчэ далей, па кустоўі абагнуць базу на кіламетр глыбей. Ужо там напэўна можна будзе падысці да яе бліжэй і разгледзець больш падрабязна.

Ён азірнуўся на Піваварава, расчырванелы твар якога напалову закрыты быў мокрым абвіслым капюшонам; хлопец з усяе сілы перабіраў палкамі, іх лыжы па-ранейшаму глыбока правальваліся ў рыхлым снезе. Пераадольваючы ў сабе моцнае нецярпенне ад таго, што хутка бліжэла мэта, Іваноўскі моўчкі даў знак байцу пачакаць, а сам абышоў роў і спыніўся за шырокім разгалістым кустом ляшчынніку.

Голыя, са знятай карой слупы агарожы былі зусім ужо блізка. Высокія, у рост чалавека, калі не больш, яны прыкметна вылучаліся на снежна-зеленаватым фоне маладых хвоек. Але, дзіўная справа,— за імі ўсё яшчэ нічога не было відаць. Як ён ні напружваў зрок, нідзе не мог згледзець знаёмых штабялёў з жоўтых і зялёных скрынак, якія так выразна стаялі ў яго ў вачах з таго самага моманту, як ён убачыў іх у бінокль. Не было таксама відаць і брызентаў. Гэтая акалічнасць зноў нядобрым прадчуваннем занепакоіла лейтэнанта, і ён махнуў Піваraраву — маўляў, сядзь, замры. Той зразумеў сігнал і апусціўся на лыжы, а лейтэнант пасля нядоўгага вагання выйшаў з кустоўя.

Напэўна, ён зрабіў неразумна, як камандзіру групы яму не трэба было так рызыкаваць сабой, але Іваноўскі не мог ужо стрымацца. Нядобрае прадчуванне зноў ахапіла яго, штось засела ў горле, ён праглынуў крыўдны камяк і, не адрываючы позірку ад блізкага ўжо ўзлеску, хутка і наўпрост пайшоў на яго.

Цяпер іх раздзялала ўсяго якіх-небудзь тры сотні метраў, і ўжо ў самым пачатку гэтага шляху лейтэнант зразумеў, што дроту на слупах не было. Дрот, які некалі густа аплятаў базу, цяпер быў зняты, і адсутнасць яго самай вялікай трывогай, амаль спалохам адазвалася ў пачуццях Іваноўскага. Ужо нічога не асцерагаючыся і не звяртаючы ўвагі на тое, што яго маглі лёгка заўважыць у адкрытым полі, ён у некалькі рыўкоў дасягнуў крайніх сасёнак хвойніку і спыніўся, уражаны, амаль знішчаны тым, што ўбачыў.

База знікла.

У сасонніку на пагорку не было ні вартавых, ні сабак, ні штабялёў з жоўта-зялёных скрынак — пад нагамі роўна ляжаў някратаны снег ды на ўзлеску цягнуўся рад белых слупоў, што адзіна напаміналі цяпер пра базу — іншых яе прыкмет тут не засталося. Дрот быў акуратна зняты са слупоў і адвезены кудысь, мабыць, у іншае, болей патрэбнае месца.

Недаўменне ў свядомасці лейтэнанта хутка мянялася на збянтэжанасць, амаль разгубленасць, ён пастаяў на чыстым, свежым пасля начной мяцеліцы снезе, пасля пайшоў на лыжах да супрацьлеглага боку, туды, дзе некалі быў выезд. Але і тут нічога не засталося, толькі ў гушчары маладога сасонніку пад снегам угадвалася некалькі апусцелых ям-капаніраў ды на краі ўзлеску каля слупоў высілася куча прысыпаных снегам жэрдак, напэўна, былых падкладак з-пад штабялёў. Болей ад базы тут не было нічога. Дарога, адсутнасць якой здзівіла лейтэнанта, белаю пустой паласой ляжала пад снегам — па ёй даўно ўжо не ездзілі.

Зусім і раптам знясілеўшы, Іваноўскі прыхінуўся плячом да шархоткага боку хвоі, уражаны пустэчай і закінутасцю гэтага цяпер нікому ўжо не патрэбнага хвойніку. Базу перамясцілі. Гэта было відавочна, але ён усё не мог у тое паверыць. У яго збянтэжанай свядомасці засела і не хацела знікаць упартая неадчэпная думка, што гэта прывід, памылка, недарэчнае злое непаразуменне і што патрэбна толькі невялікае намаганне, каб усё гэта знікла. Інакшага ён не мог уявіць сабе, таму што ён не ў стане быў прымірыцца з тым, што і на гэты раз яго спасцігла няўдача, што вялізныя намаганні групы патрачаны ўпустую, што дарма яны смяртэльна рызыкавалі і гублялі людзей, ушчэнт знясілелі самі. Яны спазніліся. Ён не адразу паверыў у гэта, але, пастаяўшы пад хвояй і аддыхаўшыся, усё ж зразумеў, што ніякага прывіду не было. Была жорсткая злая рэальнасць, яшчэ адна вялізная бяда з усіх бедаў, якія выпалі за гэтую вайну на яго злашчасную долю.

Ледзьве адарваўшы плячо ад хвоі, ён стаў на лыжы і адштурхнуўся палкамі. Лыжы крыху саўгануліся па шархоткім снезе і спыніліся. Ён не ведаў, куды скіроўваць далей, упершыню за некалькі дзён адпала неабходнасць спяшацца, і ён абапёрся на палкі. На хвойнай галінцы паблізу з'явілася вяртлявая сарока, якая ўвесь час злосна стракатала на яго, пырхнула над галавой і з кароткім піскам знікла ў голлі сінічка. Іваноўскі стаяў зусім абыякавы да натуральнага жыцця лесу і не заўважаў нічога. Нейкае здранцвенне скавала яго аслабелыя мышцы, ён ні пра што не думаў, ён толькі глядзеў у пустэчу падлеску, адчуваючы ў сабе такую знямогу, што адолець яе, здавалася, не было ніякай магчымасці.

Так прадаўжалася нямала часу, але хвойнік па-ранейшаму заставаўся пусты і непатрэбны, і лейтэнант нарэшце вымушаны быў схамянуцца: усё ж яго чакалі байцы. Перш за ўсё — Піваварaў. Іваноўскі азірнуўся — баец цярпліва сядзеў за ровам, там, дзе ён і пакінуў яго, і лейтэнант махнуў рукой — давай, маўляў, сюды.

Пакуль Піваварaў ішоў па ягоным следзе да хвойніку, Іваноўскі адшпіліў рамяні лыж і сышоў на снег. Напэўна, тут можна было не баяцца, у пустым сасонніку не было нікога. Ён зморана прысеў на невысокі абсыпаны снегам пянёк, выцягнуў у бок нагу. Трэба было рашыць, што рабіць далей. А галоўнае — сцяміць, як гэтую няўдачу растлумачыць байцам. Ён не мог пазбавіцца ад прыкрага адчування нейкай сваёй віны, нібыта ён выдумаў усю гэтую гісторыю з базай і кагось ашукаў. Хоць, калі разабрацца, дык болей за іншых ашуканы быў ён сам.

Хаця, разважыўшы, рабілася ясна, што тут не было ашуканства, а была вайна з яе тысячамі хітрасцяў, тонкасцяў, выпадковасцяў, з усёй рознанакіраванасцю яе фактараў.

Піваварaў ціха падышоў па яго лыжні і моўчкі спыніўся насупраць. Баец няўцямна азіраў хвойнік, зрэдку кідаў на лейтэнанта недаўменныя позіркі. Нарэшце ён здагадаўся аб нечым.

— А што... Хіба тут была?

— Вот іменна — была.

— Халеры! Вывезлі, ці што?

— Вывезлі, канечне! — Іваноўскі ўскочыў са свайго пянька.— Пакінулі нас у дурнях!

На здзіўленне лейтэнанта, Півавараў вельмі стрымана адрэагаваў на яго запальчывыя, поўныя гневу словы.

— Відаць, спазніліся.

— Ну. Два тыдні мінула. Было калі.

— А цяпер як жа? Прыйдзецца шукаць.

— Што шукаць?

— Ну, базу. Загад жа...

Вядома, базы не было, але загад знішчыць яе заставаўся. Ці даўно лейтэнант сам дабіваўся ў штабе гэтага загаду, які нарэшце і атрымаў на сваю галаву. «Што ж, цяпер давай выконвай загад, лейтэнант Іваноўскі, шукай сваю базу»,— злосна падумаў пра сябе лейтэнант. Аднак тон, з якім Півавараў упамянуў пра загад, усё ж спадабаўся лейтэнанту, і ў душы ён нават узрадаваўся. У выпадку чаго, напэўна, байцам доўга тлумачыць не прыйдзецца — калі гэта зразумеў Півавараў, дык, пэўна, зразумеюць і астатнія.

Бяда, якая спярша так прыдушыла лейтэнанта, памалу пачала меншаць, хоць вядома, ён не мог не разумець, што клопату і яшчэ прыбавілася. Відаць па ўсім, базу перамясцілі на ўсход, бліжэй да лініі фронту — там яе і трэба будзе шукаць. Калі ісці ўздоўж шашы, аглядаючы кожны лясок,— магчыма, і ўдасца на яе наткнуцца. Але тут ён успомніў пра тых, за дарогай, пра небараку Хакімава і падумаў, што, пэўна, шукаць яе не прыйдзецца. Напэўна, гэта запатрабуе вялікага часу, болей прыпасаў, чым тыя, што мелі яны. Зноў жа, ці доўга пройдзеш з Хакімавым? Ды і ці лёгка адшукаць у гушчары лясоў замаскіраваны, старанна абкладзены аховай аб'ект, які цяпер стаў для іх іголкаю ў стозе сена? Зрэшты, зусім можа быць, што базы і наогул ужо няма — развезлі па частках і расстралялі ў баях усё, да апошняй міны.

Тады што ж — вяртацца з цэлай узрыўчаткай, з поўным запасам гранат? Зноў цягнуць на сабе чортавы бутэлькі з КС і дрыжэць, каб які-небудзь фрыц, запусціўшы па дурноце чаргу, не пацэліў у іх куляй? І гэта, страціўшы палову групы! З цяжкапараненым у валакушы. І, нарэшце, у агідным становішчы поўнага няўдачніка з'явіцца перад генералам? Што генерал скажа яму?

— Да-а...

Іваноўскі чарпануў жменю снегу, пажаваў і плюнуў. Як заўжды, пасля бяссоннае ночы ў роце доўга не мінаўся агідны металічны прысмак. Чамусьці трохі хіліла на ваніты. І нават быццам бралі дрыжыкі. Хоць дрыжыкі, магчыма, бралі ад стомы і страты крыві.

— У цябе бінт ёсць? — запытаўся лейтэнант у Піваварава. Той зняў рукавіцу і пачаў мацаць кішэні, а лейтэнант падняўся з пянька.

— Давай памажы во,— сказаў ён, расшпільваючы штаны. Ён падумаў, што цяпер ужо няма ніякага сэнсу ўтойваць недарэчнае сваё раненне.

— Што, параніла?

— Ды зачапіла ноччу. Во чорт, усё сочыцца...

Не дзіва, што Півавараў спалохаўся — белыя спаднікі лейтэнанта і яго ватныя штаны былі густа запэцканы падсохлай ужо крывёй. Са знешняга боку сцягна з невялікай ранкі хутка споўз да калена цёмна-буры струменьчык крыві.

— Давай. Абматай. Ды мацней каб.

— Доктара трэба.

— Які там доктар. Вось ты і будзеш доктарам.

Было відаць, што Півавараў устрывожыўся раненнем камандзіра больш, чым знікненнем базы. Прысеўшы побач, баец не надта ўмела абкруціў бінтамі сцягно і туга звязаў канцы сабачым вузлом.

— Не спаўзла каб.

— Ладна. Пакуль патрымаецца.

Стары, скрываўлены бінт Іваноўскі кінуў на снег, падцягнуў штаны, завязаў матуз запэцканых маскіровачных шараварaў. Півавараў прывязаў лыжы. Мяркуючы па ягоным спакойным выглядзе, няўдача з базай ніяк не адбілася на яго роўным настроі, і лейтэнант у душы пазайздросціў ягонай вытрымцы. Зрэшты, ён проста баец, а байцу што — з байца шмат не возьмеш.

— Што вось цяпер хлопцам сказаць? — заклапочана сказаў камандзір, адчуўшы жаданне параіцца, каб хоць крыху развеяць сваю маркоту.

— А так і сказаць. Што ж такога,— проста адказаў Півавараў.

— Што немцы нас ашукалі?

— Ну а што! Ашукалі дык ашукалі!..

— Відаць, твая праўда,— падумаўшы, рашыў лейтэнант.— Трэба так і зрабіць. Толькі куды вось далей?

— А вы на карту паглядзіце,— прастадушна параіў баец.

— Якую карту?

Святая прастата, Півавараў мабыць думаў, што на ваеннай карце ўсё абазначана. Таксама, бывала, вясковыя цёткі, убачыўшы, як камандзір разгортвае карту, здзіўляліся, калі ён пытаўся, як называецца гэтая вёска або колькі кіламетраў да горада. Так і гэты яго Півавараў.

Зрэшты, лейтэнант нерваваўся і, здаецца, пачынаў злавацца — балела патрывожаная рана, і надта прыкра было на душы — ён усё яшчэ не меў пэўнага ўяўлення, што рабіць далей. Невідушчым поглядам ён хвіліну азіраў пакатае, з далёкім кустоўем поле, пакуль думка пра пакінутых за дарогай байцоў не змусіла яго да дзеяння.

Тады ён адштурхнуўся палкамі і хутка пайшоў па ранейшым сваім следзе ўніз.

Раздзел восьмы

Пакуль прабіраліся па знаёмым шляху ў кустоўі, Іваноўскі, трохі ўжо прызвычаіўшыся да сваёй няўдачы, спрабаваў разабрацца ў сабе і рашыць, як быць далей. Ведама, зніkненне базы рабіла непатрэбнай усю ягоную вылазку, і было крыўдна да слёз за ўсе дарэмныя намаганні. Вельмі шкода было забітых, паміраючага Хакімава, але цяпер яго ўсё болей пачало дапякаць пытанне: як гэтую няўдачу растлумачыць у штабе? Надта ўжо ўрэзаліся ў памяць лейтэнанта іх зусім не ваенныя праводзіны, сардэчная генералава прамова ў двары дома з прыгожымі аканіцамі... «Сынкі!..» Вось табе і сынкі! Нікудыкі, маруды і разгільдзяі. Пакуль збіраліся, пакуль блудзілі ўначы, пакуль спалі ў рове, база бясследна прапала.

Агіднае становішча, болей нічога не скажаш, думаў Іваноўскі і ўвесь час моршчыўся, як ад зубнога болю. Ён ужо не ўхіляўся ад калючага голля хмызняку — ішоў наўпрост, ледзь толькі прыгнуўшыся, і думаў, што лепш бы генерал выляяў яго ў самым пачатку ды адправіў на праверку ў Дольцава, чым слухаць той яго злашчасны даклад пра базу. А ўжо калі было прынята такое рашэнне, дык хай бы лепш начштаба строга загадаў яму адносна гэтае базы або нават прыгра-

зіў трыбуналам на выпадак невыканання загаду, чым так вось: «Сынкі, на вас уся надзея!» Што яму рабіць цяпер з гэтай генеральскай надзеяй? Куды ён з ёй? Гэтая бязрадасная думка варушыла, трывожыла яго свядомасць, не давала прымірыцца з няўдачай і вымушала на нейкае дзеянне. Але што можна было зрабіць?

Перайсці шашу зноў аказалася няпроста: яшчэ зводдаль стаў бачны суцэльны паток войска. Ішла, напэўна, нейкая пяхотная часць — калоны варожых салдатаў, брычкі, фурманкі, зрэдку трапляліся конныя; у другім радзе кацілі машыны і цягачы з гарматамі на прычэпе. Густы гэты паток няспынна імкнуў на ўсход, да Масквы, і ў лейтэнанта ў нядобрым прадчуванні сціснула сэрца — зноў! Зноў, відаць, наступаюць, магчыма, прарвалі фронт. Бедная сталіца, як будзе ёй выстаяць супроць такой сілы? Але, пэўна, знойдзецца і ў яе сіла, прынамсі, павінна знайсціся. Інакш навошта тады столькі крыві, столькі заўчасна аддадзеных за яе жыццяў, столькі людскіх пакут і намаганняў — ёсць жа ў гэтым сэнс. Павінен быць.

Вось толькі ў яго сэнсу атрымалася дужа няшнога — хоць за гэтую ноч яны адмахалі шэсцьдзесят кіламетраў, але база ад таго не стала бліжэй, чым учора. Можа, яшчэ і далей, бо ўчора ў яго была поўная сілы група, нерастрачаная рашучасць, а што засталося сёння? Нават у яго самога, што ні кажы, а паменела сілы, а галоўнае — разам з базай знікла ранейшая яснасць мэты: ён проста не ведаў цяпер, што рабіць і куды падацца.

Зрэшты, спярша трэба было дайсці да сваіх.

І яны з Піваваравым, падхапіўшы ў рукі лыжы, зноў сунуліся ўсё ў той жа супрацьтанкавы роў. Ісці далей да шашы было небяспечна, яны затаіліся за чарговым земляным паваротам, зрэдку выглядваючы з-за яго на адкрыты ўчастак дарогі. Часта выглядваць не было сэнсу — калона войска цягнулася там без канца і пачатку,— перайсці ў такі час не было чаго і думаць. Значыць, зноў трэба было чакаць. І лейтэнант пачаў пакорна бавіць на сцюжы свой час, у поўным бяздзеянні, за паўкіламетра ад немцаў. Цяпер, аднак, нядаўняга нецярпення ўжо не было, ён гатовы быў сядзець тут да ночы, усё роўна ўдзень тут не было куды сунуцца. Да таго ж ён яшчэ не прыняў ніякага рашэння і не ведаў, куды накіруецца — далей у пошуках базы або, можа, вернецца да сваіх за лінію фронту. З Піваваравым ён амаль не размаўляў — размова перашкодзіла б слухаць, а слых цяпер быў для іх адзіным сродкам бяспекі ў гэтым бясконцым снегавым супроцьтанкавым рове. Іваноўскі час ад часу даставаў з кішэні танкавы свой гадзіннік, які толькі і ведаў, што сведчыць, як хутка і няспынна ідзе час. Набліжалася халодная зімовая ноч. Нягледзячы на сцюжу, вельмі хацелася спаць. Напэўна, толькі цяпер Іваноўскі адчуў, як прытаміўся за гэты начны пераход. Вялікае напружанне апошніх некалькіх дзён цяпер паступова спадала, нервы расслабляліся, непрыкметна для сябе ён нават заснуў, прыхінуўшыся спіной да марознага снегавога адхону. І раптам прахапіўся ад ціхага голасу Піваварава:

— ...а, таварыш лейтэнант! Праходзяць, здаецца.

— Што? Праходзяць?

Неяк прымасціўшыся на адхоне, баец назіраў за дарогай, голас яго прагучаў з надзеяй, і лейтэнант таксама ўзлез на адхон. Шаша сапраўды вызвалялася ад войска — апошнія фурманкі марудна адпаўзалі на ўсход. Напэўна, пакуль не позна, трэба было бегчы да сваіх на пагорак.

Яны падхапілі лыжы і трушком пабеглі па дне рова, ступаючы

ў глыбокія, яшчэ не замеценыя снегам свае сляды. Ім зноў пашанцавала, яны ў самы час выбраліся на ўезджаную пустую дарогу і, перабегшы яе, зноў схаваліся ў рове. Пакуль беглі, добра ўгрэліся, у Іваноўскага спатнела спіна, а ў Піваварава зноў густа заплыў потам твар, па скронях і шчоках цяклі буйныя, нібы стэарынавыя, кроплі. Цяжка дыхаючы, баец размазваў іх рукавом маскхалата, але нідзе не адстаў, не замарудзіў, і Іваноўскі ўпершыню, мабыць, адчуў сяброўскае пачуццё да яго. Слабаваты гэты баец стараўся з усяе сілы, і было б несправядліва не ацаніць гэтага.

На пагорку за першым паваротам рова Іваноўскі прыцішыў крок і некалькі разоў з палёгкаю выдыхнуў гарачаю парай. Здаецца, зноў перайшлі. Аднекуль зводдаль зноў даляцеў вуркат дызеляў, але гэта яго не палохала. Яго думкі ўжо беглі наперад, туды, дзе іх чакалі байцы, і першай трывогай лейтэнанта было: як там Хакімаў? Вядома, неразумна было б чакаць, што той ачнецца і ўстане на ногі, але ўсё ж... А раптам ён памёр? Чамусьці падумалася аб тым без спалоху, нават без жалю, хутчэй наадварот — з надзеяй. Як бы ўсё аказалася прасцей, калі б гэты Хакімаў памёр, як бы ён дапамог групе. Але, мабыць, гэта не залежала ад ягонай волі і іхняй патрэбы.

Дзесь зусім блізка ў рове былі яго байцы, і лейтэнант прыслухаўся — здалося, ён злавіў знаёмы развražлівы голас, і гэта яго здзівіла. Лейтэнант прыспешана выйшаў з-за паваротк і тварам у твар спаткаўся з Дзюбіным. Мабыць, пачуўшы ягоныя крокі, старшына павярнуўся і з напружанаю ўвагай на бурым, нібы апечаным, твары зірнуў у вочы Іваноўскаму. Непадалёк сядзелі на снезе Лукашоў, Краснакуцкі, Суднік, і каля валакушы з Хакімавым самотна згорбіўся Заяц.

Усе павярнуліся да камандзіра, але ніхто не сказаў ні слова, і лейтэнант таксама моўчкі, не зірнуўшы ні на каго, падышоў да валакушы.

— Як Хакімаў?

— Ды ўсё тое ж. Без памяці,— сказаў Лукашоў.

— Вады давалі?

— Як жа вады? У жывот...

Мабыць так, у жывот. Калі ў жывот, дык вады нельга. Але што ж тады можна? Глядзець, як ён пакутуе, і самім пакутаваць з ім разам?

Лейтэнант угледзеўся ў збялелы твар Хакімава з пакутлівым выразам разнятых пасмяглых вуснаў — баец ледзь чутна стагнаў, заплюшчыўшы вочы, і немагчыма было зразумець, чуў ён што або не.

— Трэба б яго паўшубкам укрыць,— сказаў здаля Дзюбін.

Яму быццам з нейкаю злосцю адказаў Лукашоў:

— Паўшубак! Дзе тут возьмеш паўшубак!

— Тады прападзе.

— Даўно прыйшоў? — не паварочваючыся ад Хакімава, запытаўся Іваноўскі.

— Гадзіну назад,— сказаў Дзюбін і кінуў у бок Зайца.— Во праз яго. Лыжу зламаў...

— Якім чынам?

— Ды як лес аб'язджалі,— сказаў Заяц.— На нейкую купіну налез, хрась — і гатова. Не вінаваты я...

Напэўна, іншым разам было б дарэчы як след вылаяць гэтага Зайца, які ўжо двойчы падвёў групу, але цяпер Іваноўскі змоўчаў. Тое, што Дзюбін дагнаў астатніх, трохі парадавала яго, хоць радасць гэтая, ведама, азмрочвалася цяпер агульнаю іх няўдачай. Лейтэнант знарок стараўся маўчаць, не заводзіць аб тым размовы, ён проста баяўся таго моманту, калі выявіцца, што шалёны іх крос быў марны.

Але доўга маўчаць яму не давялося, хоць яго змрочны выгляд ніяк не падахвочваў да размовы, і гэта бачылі ўсе. Тым не менш пытанне пра базу, відаць, непакоіла лыжнікаў, а побач у рове сядзеў прастадушны малады Піваварчык, да якога цяпер і скіраваліся погляды астатніх. Першы не вытрымаў Лукашоў:

— Ну што там? Шмат немцаў? — ціха запытаўся ён за плячамі ў лейтэнанта.

— А няма немцаў. І склада таксама няма,— проста адказаў Півавараў.

— Як няма?

Лейтэнант унутрана сцяўся, ніжай насунуў бровы. Ён не бачыў, але амаль фізічна адчуваў, як трывожна замерлі за яго спіной лыжнікі, і, доўга не вытрымаўшы, сам падняўся на ногі.

— Як, лейцінант? Гэта — на самай справе? — павярнуўся да яго Лукашоў. Усе астатнія з вялікім здзіўленнем, амаль са спалохам глядзелі на камандзіра.

— Базы няма. Напэўна, перабазіравалася ў іншае месца.

Зрабілася ціха, ніхто не сказаў ні слова, толькі Краснакуцкі праз зубы цыркнуў на снег. Заяц недаўменна глядзеў проста ў твар Іваноўскаму.

— Называецца, гарадзілі гарод. Плялі лапці,— прабурчэў Лукашоў.

— Што зробіш,— уздыхнуў Краснакуцкі.— На вайне ўсё бывае.

— А можа яе там і не было? Можа, яна дзе ў другім месцы? — змрочна засумняваўся Лукашоў, па-ранейшаму звяртаючыся да лейтэнанта.

— Там была,— проста адказаў яму Півавараў.— Слупы во стаяць. Без дроту толькі.

Лейтэнант адышоўся ад валакушы, кінуў позірк на Судніка, які з бруствера напружана пазіраў у роў. Камандзір стараўся не бачыць Лукашова, але ён і без таго адчуваў, як нядобрая злая сіла распірала сержанта, і той гатовы быў пачаць сварку.

— А што, і слядоў нікуды няма? — са спакойнай дзелавітасцю запытаўся Дзюбін.

— Нічога няма,— адказаў Іваноўскі.

— Што ж атрымліваецца... Як жа так? — не сунімаўся Лукашоў.— Нехта вінаваты, значыць.

Лейтэнант рэзка павярнуўся да яго.

— Гэта ў чым вінаваты?

— А ў тым, што за так укалывалі. Ды і людзей паклалі...

— Дык вы што́ прапануеце? — асадзіў яго лейтэнант рэзкім пытаннем.

Ён не мог пачынаць з ім спрэчку, бо ведаў, што ў гэтым іх напружанні недалёка да сваркі, да таго ж ён не мог не адчуваць, што ў значнай ступені сержант меў рацыю. Але навошта было цяпер шмат гаварыць пра тое, ад чаго і так было кепска кожнаму? Зноў жа, у такіх выпадках у арміі не было прынята адкрыта выказваць сваё незадавальненне, тым больш абурэнне — падобнае заўжды прасякалася з найбольшай строгасцю.

Тым не менш Лукашоў загарачыўся, вочы яго заблішчалі, азызлы, з натапыранай шчэццю твар стаў злосны і нядобры.

— Што мне прапаноўваць? Я кажу...

— Лепш памаўчыце!

Сержант Лукашоў змоўк і адышоўся ўбок, а лейтэнант зноў сеў на снег. Размова была не з самых прыемных, але нешта, што дапякала яго з самага ранку, разам апала, неяк само па сабе ўсё вырашылася, хоць, можа, і не самым найлепшым чынам. Больш да яго не звярталіся, напэўна, бачылі, што цяпер ён ведае не болей за іншых. Байцы моўчкі чакалі новай каманды або рашэння, як быць далей, і ён, зразумеўшы гэта, дастаў з запазухі карту. Ён спрабаваў усё ж нешта знайсці на ёй, штосьці рашыць для сябе, спрабаваў зразумець, куды з найбольшай верагоднасцю магла перамясціцца гэта праклятая база. Але колькі ён ні ўзіраўся ў карту, тая не адказала ні на адно з ягоных пытанняў, чырвоная лінія шашы хутка знікала за яе краем, суседняга ж аркуша ў яго не было. І тут, і, напэўна, і далей зручных для склада месцаў было мноства: у лясках, хмызняку, раўках. Дзе іх шукаць?

Ён так сядзеў доўга і маўчаў, не прыбіраючы з каленяў раскладзенай карты, па якой снежнай крупой шархацеў вецер. Ён ужо нічога не разглядваў на ёй — проста ён пазбягаў непатрэбных цяпер размоў з байцамі, іх запытальных позіркаў. Ён адчуваў, што неадкладна трэба нешта рашыць і, як толькі сцямнее, трэба адсюль ісці. Толькі куды?

— Падмяніце Судніка. Нябось, закалеў на ветры,— ні да каго не звяртаючыся, сказаў лейтэнант, калі адчуў, што нядобрая маўклівасць у групе надта задоўжылася.— Заяц!

Заяц адразу ж устаў і пачаў узлазіць на бруствер, а Суднік, абсыпаючы снег, задам з'ехаў у роў. Паднятае ім снежнае воблака абдало Дзюбіна, які заварушыўся і стаў на ногі.

— Дык што ж далей, камандзір? — запытаўся ён.

— Што такое? — зрабіў выгляд, быццам не зразумеў Іваноўскі, хоць ён выдатна разумеў, што́ непакоіць старшыну.

— Куды далей пойдзем?

— Вы пойдзеце назад,— проста рашыў камандзір.

— Як? Я адзін?

— Вы і астатнія. Паспрабуйце ўратаваць Хакімава.

— А вы?

— Я? Я паспрабую знайсці базу.

— Адзін?

Гэтае пытанне старшыны Іваноўскі пакінуў без хуткага адказу. Ён не ведаў, пойдзе адзін ці яшчэ з кім, але што трэба працягваць пошукі — гэта ён зразумеў дакладна.

— Не, не адзін. Пойдзе яшчэ нехта.

— На самай справе. А можа я, лейтэнант? — сказаў Дзюбін, нібы выпрабоўваючы сваю рашучасць. Але лейтэнант маўчаў.

Іваноўскі напружана дадумваў тое, чаго не дадумаў раней. Вядома, выйсце для яго магчыма толькі такое, ён не мог рызыкаваць усімі, ягоныя людзі зрабілі ўсё, што павінны былі зрабіць, і не іхняя віна, што мэта аказалася недасягнутай. Далей пачынаўся асобны рахунак яго камандзірскага гонару, амаль асабісты яго паядынак з нямецкай хітрасцю, і байцы да гэтага адзінаборства не мелі адносін. З гэтага часу ён пачне дзейнічаць на свой страх і ўласную рызыку, астатнія павінны вярнуцца за лінію фронту.

Лейтэнант падняў вочы ад карты і зірнуў на Дзюбіна. Парэзаны заўчаснымі зморшчынамі, цёмны ад сцюжы твар старшыны быў спакойны, погляд з-пад маленькага казырка чырваназорнай будзёнаўкі спакойна, без патрабавальнасці чакаў чагосьці і нібыта гаварыў цяпер: возьмеш — добра, а не возьмеш — таксама напрошвацца не стану. І лейтэнанту амаль захацелася ўзяць з сабой старшыну, напэўна лепшага напарніка тут знайсці было немагчыма. Але тады старшым над

групай ён павінен назначыць Лукашова, а ён чамусьці не хацеў гэтага. Лукашова ён трохі ўведаў ужо ў гэтай дарозе, і ў душы камандзіра з'явілася ўстойлівая непрыязь да яго.

Значыць, з групай павінен застацца Дзюбін.

Іх вельмі мала вярталася назад, і ім быў даверапы трудны Хакімаў, іх новы шлях наўрад ці будзе лягчэйшы за іх дарогу сюды, а лейтэнанту вельмі хацелася, каб яны па магчымасці шчасліва дабраліся да сваіх. У гэтым сэнсе разумней за ўсё было даверыцца вопытнаму, ураўнаважанаму старшыне Дзюбіну.

— Не, старшына,— сказаў лейтэнант пасля працяглае паўзы.— Паведзіцё астатніх. Са мной застанецца... Піваварау.

Усе з некаторым здзіўленнем павярнулі галовы ў бок прылёгшага на баку Піваварава, які пры гэтых словах камандзіра быццам засароме́ўся і сеў раўней.

— Так, Піваварау?

— Ну,— проста адказаў той, зачырванеўшыся і міргнуўшы белымі вейкамі.

— Ну і лады,— сказаў лейтэнант, задаволены тым, што ўсё так хутка ўладзілася.

(Пасля ён не адзін раз будзе пытацца ў сябе: чаму яго такі важны выбар нечакана для самога, амаль бессвядома выпаў на гэтага маладога байца? Чаму б у памочнікі сабе не ўзяць сапёра Судніка або рослага, дужага Краснакуцкага? Няўжо бяскрыўдная пакорлівасць слабасільнага вясковага хлопчыка толькі і вызначыла яго рашэнне? Або тут зрабіў сваю справу іх сумесны сённяшні пераход цераз шашу, дзе яны ўдвух перажылі небяспеку і першае для абодвух расчараванне?)

Тым не менш выбар быў зроблены, Піваварау неяк ураз падабраўся, пасур'ёзнеў і ціха сядзеў у патаптанай ботамі снегавой гурбе.

— Што ж, вашае права,— сказаў Дзюбін.— Дык як там перадаць, у штабе?

— Я напішу,— падумаўшы, сказаў Іваноўскі.

Паперы аднак у яго не знайшлося, быў толькі трафейны аловак, давялося старшыне выдраць лісток са свайго замусоленага блакнота, на якім лейтэнант, нядоўга падумаўшы, напісаў:

«Аб'екта на месцы не аказалася. Група панесла страты, адпраўляю яе назад. Сам з байцом прадаўжаю пошукі. Праз двое сутак вярнуся. Іваноўскі. 29.11.41 г.»

— Вось. Перадайце начальніку штаба.

— Гэта самае, гранаты возьмеце?

— Ага. Гранату і пару бутэлек. Піваварау, вазьміце ў Судніка бутэлькі з КС. Гранату дайце сюды.

Старшына зняў з пояса супрацьтанкавую гранату, якую лейтэнант тут жа падвязаў кавалкам бінта да дзягі.

— І харчамі б запасціся трэба.

— Харчамі таксама. Дайце сухароў. Кансерваў пару бляшанак. Самі ж, напэўна, у АХЧ снедаць будзеце...

— Дай божа, каб у АХЧ,— уздыхнуў Краснакуцкі.

— Толькі глядзіце пры пераходзе. Як бы зноў не напароліся. Не шкадуйце жыватоў, галовы цалейшыя будуць.

— Гэта так,— ціха пагадзіўся Дзюбін.

— Ну, здаецца, цямнее, можаце рушыць. А мы тут яшчэ пасядзім. Як там на шашы, Заяц?

— Нейкая з фарамі коціць. Адна ці болей — добра не відаць.

Старшына завязаў рэчмяшок, Піваварау складваў у свой сухары

і дзве вялікія, загорнутыя ў анучу бутэлькі з КС. Лукашоў і Краснакуцкі, не чакаючы каманды, падступіліся да абсыпанага снегавым пылам Хакімава.

— Глядзіце Хакімава,— сказаў лейтэнант Дзюбіну.— Можа яшчэ дажыве да ранку.

— Пра што гаварыць!

— Тады ўсё. Топайце!

— Што ж, шчасліва, лейтэнант,— павярнуўся Дзюбін і тут жа закамандаваў байцам: — Ану, узялі! За лыжы, за лыжы бярыце! Паднімайце вышэй! Вышэй, яшчэ вышэй! Во так...

Яны паднялі Хакімава і як-колечы выбраліся з рова. На брустверы Дзюбін яшчэ азірнуўся — развітанне атрымалася тарапкае, невыразнае, і Іваноўскі махнуў рукой.

— Шчасліва!

Калі яны схаваліся ў полі і апошні за бруствeрам знік высокі капюшон старшыны, Іваноўскі сеў на снег. Ён адчуў асаблівае задавальненне ад таго, што Дзюбін не прапаў, дагнаў групу, і цяпер з тымі, хто вяртаўся, будзе талковы і чалавечны камандзір, які павінен іх вывесці да сваіх. А яны тут неяк абыдуцца ўдвух з Піваваравым, які ўсё яшчэ стаяў у рове, пазіраючы цераз край высокага бруствера. Каб неяк зменшыць няёмкасць, выкліканую гэтым расстаннем, лейтэнант сказаў з не ўласцівай яму жартоўнасцю:

— Сядай, Піваварчык. Скора і мы патопаем. Цябе як завуць?

— Пётра.

— Пецька, значыць. А мяне Ігар. Ну што ж, можа нам яшчэ пашанцуе. Як думаеш?

— Можа і пашанцуе,— няпэўна сказаў Піваварау, сручы ложа вінтоўкі, і ўздыхнуў — ціхенька і парывіста.

— Ладна. Пакуль ёсць час, давай падрубаем, менш несці прыйдзецца,— сказаў Іваноўскі і пачаў развязваць свой рэчмяшок.

Раздзел дзевяты

Праз якія паўгадзіны, калі добра ўцямнела, яны выбраліся са свайго снежнага сховішча. Абодва скалелі, надта азяблі ногі, хацелася адразу прыпусціць на лыжах, каб як сагрэцца. Але перш трэба было агледзецца. Уночы рух на шашы паменшаў, ішлі адзіночныя машыны, некаторыя слаба свяцілі падфарнікамі. Навакол было ціха і пуста, снежную далячынь з хмызняком зацягнула вечаровай імглой, хмарнае неба без зор нізка навісла над цьмяным начным прасторам. Іваноўскі рашыў ісці на ўсход уздоўж шашы, далёка не адхіляючыся ад яе, каб бачыць увесь на ёй рух. Ён думаў, што як і той раз, увосень, базу павінны выдаць машыны.

Яны хутка спусціліся са свайго пагорка, па рыхлым снезе перайшлі лагчыну. Дваццаці хвілін хапіла на тое, каб добра ўгрэцца і нават паспець замарыцца. Што ні кажы, а напаміналa аб сабе мінулая ноч. Да таго ж, у адрозненне ад учарашняга, Іваноўскі адразу адчуў пры хадзе больш моцны боль у хворай назе, міжвольна ён ступаў ёю асцярожней, болей налягаючы на здаровую. Праўда, ён стараўся прывыкнуць да гэтага свайго болю, думаў, як-небудзь абыдзецца, разыдзецца, авось нага яму не пашкодзіць. Але, падняўшыся на чарговы пагорак, лейтэнант адчуў, што мае патрэбу адпачыць. Тады ён трохі расслабіў нагу, цяжар цела перанёс на здаровую і, каб Піваварау,

які падыходзіў следам, не заўважыў нічога, зрабіў выгляд, што аглядаецца, хоць аглядацца не было чаго. Шаша была побач, яна ляжала пустая, наперадзе не шмат было ўгледзець, моцны ўсходні вецер пругка дзьмуў у твар, ад яго слязіліся вочы.

— Ну як, Піваварчык? — знарок жартаўлівым голасам запытаўся лейтэнант.

— Нічога.

— Угрэўся?

— Упарыўся нават.

— Ну, давай далей.

Пазіраючы па баках, яны прайшлі яшчэ, мабыць, з гадзіну, зводдаль абышлі край якогась ляску, хвойнік, нейкія будынкі ля дарогі — пасля ўчарашняга абстрэлу з хутара Іваноўскі стараўся трымацца ад будынін далей. Шаша амаль скрозь ішла прама, без паваротаў, гэта аблягчала арыенціроўку, і лейтэнант толькі зрэдку пазіраў на компас — правяраў напрамак.

Настрой яго быццам нават палепшыўся. Піваварaў ішоў па пятах, не адстаючы ні на крок, і лейтэнант, спыніўшыся, запытаўся з некаторай жвавасцю ў голасе:

— Піваварчык, што ты ў жыцці бачыў?

— Я?

— Ну, ты. У жыцці, кажу, што ты бачыў?

Піваварaў пацiснуў плячамі.

— Нічога.

— Кніжак хоць ты пачытаў?

— Кніжак пачытаў,— не адразу, нібы ўспамінаючы, адказаў баец.— Усяго Жуль Верна, Конан-Дойля, Вальтэра Скота, Марка Твэна...

— А Гайдара?

— І Гайдара. Яшчэ Дзюма, усё, што дастаў, прачытаў.

— Ого! — здзівіўся лейтэнант і нават з некаторай павагай паглядзеў на Піваварава.— І калі ты паспеў столькі?

— А я захварэў у шостым класе і паўгода не вучыўся. Ну і чытаў. Усё перачытаў, што ў бібліятэцы было. Мне з бібліятэкі насілі.

Так, мабыць, гэта цудоўна — прахварэць паўгода і прачытаць усю бібліятэку. Колькі ён марыў захварэць у дзяцінстве ды і ў вучылішчы, але болей трох дзён яму хварэць не ўдавалася. Здароўе яго заўжды было добрае, і чытаў ён нямнога, хоць цікавыя кнігі выклікалі ў яго трапяткую да хвалявання радасць, і кніжак, лепшых чым творы Гайдара, яму ў сваім жыцці чытаць не давялося. І то ў дзяцінстве. Пасля стала не да літаратуры — пайшлі кніжкі іншага зместу.

Наўкола па-ранейшаму было ціха, увогуле спакойна, як бывае спакойна толькі далёка ад перадавой. Іваноўскі ішоў цяпер без учарашняй паспешлівасці, замінаў прыкметны цяжар у нагах і боль раны, які прыкметна запавольваў ягоныя рухі. Праўда, пакуль боль гэты можна было трываць, і, каб не надта засяроджвацца на ім, лейтэнант стараўся скіраваць сваю ўвагу на іншае, нават староннае. Ягоныя думкі цяпер былі ля ягоных байцоў, якія пад камандай Дзюбіна вярталіся да сваіх. Напэўна, ужо ідуць ля ракі, поплавам. Добра, калі не занесла лыжню, яна дапаможа сарыентавацца. Зрэшты, Дзюбін, напэўна, і без таго запомніў дарогу, а ў выпадку чаго дапаможа карта. Карта на вайне — каштоўнасць, шкада толькі, што не заўжды хапае гэтых вось карт.

Увесь час не выходзіў з галавы Хакімаў. Вядома, напакутуюцца з ім не дай бог, асабліва пры пераходзе лініі фронту. Цяпер з ім не ўскочыш, не рванеш на лыжах, трэба ўсё паўзком, па-пластунску. Але хоць бы прайшлі. Праўда, Дзюбін, напэўна, сумее, павінен прайсці. Дзюбін і растлумачыць начальніку штаба іх няўдачу, неяк апраўдаецца за групу і за яе камандзіра. Хаця прычым камандзір? Хто мог падумаць, што за якіх два тыдні так многа зменіцца, і немцы вывезуць базу?

Сябе Іваноўскі не адчуваў вінаватым ні ў чым,— здаецца, ён зрабіў усё, што было магчыма. Тым не менш нейкі паганы чарвячок вінаватасці варушыўся ў ягонай душы, быццам лейтэнант усё ж недагледзеў чаго і ў выніку не апраўдаў даверу. Менавіта гэты неапраўданы давер трывожыў яго болей за ўсё. Цяпер лейтэнант проста скаланаўся ад думкі, што з усёй гэтай задумы можа раптам нічога не выйсці.

Іваноўскі выдатна ведаў, як можна адным нейкім учынкам спляжыць усю добрую думку аб табе. Аднойчы ўжо здарылася ў яго нядоўгім жыцці, што, падвёўшы чалавека, ён так і не змог вярнуць добрыя яго да сябе адносіны.

Незадоўга перад тым Ігару споўнілася чатырнаццаць год, і ён пяты год жыў у Кублічах — невялікім ціхім мястэчку ля самай польскай граніцы, дзе ў пагранкамендатуры служыў ветэрынарам бацька. Забаў у мястэчку было нямнога, Ігар хадзіў у школу, сябраваў з хлопцамі, шмат часу, аднак, прападаючы на каменданцкай стайні. Коні былі шматгадовым і, можа, самым вялікім захапленнем яго дзяцінства. Колькі ён перачысціў іх, перакупаў, колькі пераездзіў конна — у сядле і без сёдлаў! Гады тры запар ён не заўважаў нічога вакол, апроч сваіх коней; кожны дзень пасля ўрокаў бег на стайню і вяртаўся з яе толькі на ноч, каб назаўтра да прыходу дзяжурнага зноў быць там. Пагранічнікі жартавалі часам, што Ігар — нязменны днявальны на іхняй канюшні, і ён бы з задавальненнем згадзіўся штодзень днявaліць, калі б не ўрокі ў школе.

На стайні заўжды было мноства цікавага, пачынаючы ад кармлення і вадапою, чысткі скрабком і шчоткай і канчаючы ўрачыстым рытуалам вывадкі з пастраеннем, мітуснёй чырвонаармейцаў, прыдзірлівай строгасцю вялікага начальства, якое насоўкамі правярала чысціню конскіх бакоў. Было штось бязмерна захапляючае ў выездцы, коннай яздзе, занятках па вальтыжыроўцы, але асабліва захапляла яго рубка лазы на пляцы за стайняй, калі ўздоўж раду стаякоў з лазовымі прутамі галопам скакалі кавалерысты, направа і налева секучы канцы гэтых прутоў. А чаго варта была джыгітоўка самага ліхога конніка ў атрадзе славутага лейтэнанта Хакасава!

Але вывадку, рубку, джыгітоўку ён назіраў збоку, сам не прымаючы ў іх удзелу — яго не пускалі ў строй і нават ні разу не дазволілі сесці з шашкай на каня. Іншая справа — купанне. На мурожным беражку возера, ля пясчанай водмелі стаяла старая, пагрызеная канавязь, і амаль кожны спякотны поўдзень да яе прыводзілі потных, зморaных коней. Пачыналася купанне, і тут ужо Ігар адводзіў душу, плёскаўся да таго часу, пакуль апошні конь не выходзіў з возера.

Звычайна ён прыязджаў на Мілцы — маладой рыжай кабыле з танканогім брыкастым жарэбчыкам. Мілка была замацавана за камандзірам аддзялення сяржантам Міцяевым, з якім у Ігара склаліся зусім асаблівыя, можа нават незвычайныя між хлапчуком і дарослым адносіны. Гэты Міцяеў хоць і служыў тэрміновую, але, у адрозненне ад іншых дваццацігадовых байцоў-пагранічнікаў, здаваўся

Ігару амаль старым, з парэзаным маршчынамі тварам, цяжкою хадой і нязграбнай марудлівасцю пажылога вясковага дзядзькі. Родам Міцяеў быў аднекуль з Сібіры, дома ў яго засталіся дарослыя дочкі, і ён даўным-даўно павінен быў бы прызвацца ды і адслужыць сваю службу, калі б не нейкая блытаніна ў яго дакументах, дзе значылася, што Міцяеву ўсяго толькі дваццаць гадоў. Як гэта сталася, не мог растлумачыць і сам Міцяеў, які толькі лаяў нейкага п'янага дзяка ў царкве, з ласкі якога яму давялося служыць разам з тымі, хто мог быць яму зяцем.

Коні для Міцяева не былі ў навіну, напэўна, за свой век ён перавадзіў іх нямала і таму ахвотна давяраў сваю Мілку ўвішнаму сыну ветэрынара. Ігар карміў яе, чысціў, мыў і выгульваў, у той час як Міцяеў вучыў ды пахвальваў, а то і проста адпачываў, пацягваючы сваю цыгарку ў курылцы. Здаралася, што ён нават заступаўся за свайго памочніка перад ягоным бацькам, калі той ушчуваў сына за доўгую адсутнасць дома, што, вядома, не магло не адбівацца на ўроках. Адносіны ў яго з Міцяевым увогуле скляліся такія, што лепшых не пажадаеш, і стары Іваноўскі не раз казаў, што гэты сібірак, напэўна, заменіць хлопцу і бацьку. Ігар не пярэчыў, ён лічыў, што Міцяеў і на самай справе лепшы за бацьку, які не жыў з маці, любіў часцяком выпіць і зусім не песціў увагай свайго самапаса-сына.

Аднойчы звычайныя турботы з коньмі на возеры былі парушаны невялікай падзеяй — у купальню прывезлі лодку. Прывёз яе на параконнай фурманцы старшына Белуш, які тут жа апрабаваў яе на вадзе і аб'явіў, што лодка належыць самому каменданту — капітану Зарубіну і што ніхто не павінен дакранулца да яе пальцам. Каб гарантаваць гэтую яе недатыкальнасць, Белуш прыладзіў ланцуг і прымкнуў лодку да стаяка конавязі. Лодка амаль усё лета праляжала на прывязі, Зарубін ёю не карыстаўся, і местачковыя хлапчукі згаралі ад такога зразумелага жадання паплаваць на ёй па возеры.

Нейк раз надвячоркам, калі коні былі ўжо выкупаны і стаялі на прывязі, а днявальныя пайшлі ў камендатуру вячэраць, Ігар узяў сваю вуду і пайшоў на пратоку лавіць акунёў. Клявала аднак кепска, і ён ужо сабраўся перайсці на іншае месца, як з алешніку вылезлі Колька Бароўскі і Яша Фінкель, школьныя яго сябры. Пасля нядоўгай размовы яны далі зразумець, што ёсць магчымасць «стырыць» камендантаву лодку і сплаваць на ёй да другога берага, дзе сінеў вялікі хваёвы лес і дзе ніхто з іх яшчэ не быў. Ігару гэта задумка здалася надта зваблівай: каго з местачковых хлопцаў не захапляў той бераг, дабрацца да якога было дужа цяжка — перад ім ляжала топкае, з праваллем балота ў вусці пратокі, у якой, казалі, жыве вадзянік. Было зваблівa завалодаць лодкай, але на конавязі заставаўся дзяжурны Міцяеў, які адказваў за гэтую лодку перад самім капітанам Зарубіным. Праўда, гэтую прычыну тут жа адвёў Колька, сказаўшы, што Міцяеў мірна спіць пад кустом на папоне, а што датычыць замка, дык ён тут жа паказаў Ігару вялікі ключ ад бацькавага хлява з дрывамі, які замыкаўся такім жа замком, як і лодка Зарубіна. Ігару нічога болей не заставалася, як узяць гэты ключ і спакойна адамкнуць замок лодкі.

Вёслаў у іх аднак не было, яны знайшлі доўгую яловую жэрдку, зваклі лодку на водмель і паселі ў яе самі. Спярша адпіхваліся жардзінай, пасля пачалі грэбці рукамі, лодка выплыла на сярэдзіну, і тут аказалася, што яна дужа рассохлася на беразе і праз яе барты ручаямі ліецца вада. Выліваць ваду не было чым, яны спрабавалі выплёскваць яе рукамі, але лодка ўсё больш асядала кармой

у ваду, і неўзабаве хлопцам давялося спешна пакінуць судна. Насёрбаўшыся цёплай вады, яны неяк дабраліся да берага. Лодка ж спакойна сабе затанула.

Міцяеў ля конавязі спаў так моцна, што нічога не ўчуў, а хлопцы высушыліся на пагорачку і да вечара ўсе былі дома. Назаўтра, ведама, пачаліся пошукі прапажы, аказалася, што хтосьці бачыў паблізу ад купальні местачковага распусніка Цёмкіна, на якога тут жа і склалі пратакол. Спрабавалі дапрасіць таксама і Ігара, які з раніцы быў ля коней, але дзяжурны Міцяеў не мог нават уявіць свайго памагатага ў ролі злодзея і паручыўся ў яго невіноўнасці. І калі праз дзень Ігар усё ж прызнаўся Міцяеву ў сваёй віне, той спярша не паверыў. Давялося паказаць месца на возеры, дзе неглыбока на ілістым дне затанула лодка, якую хутка паднялі і прыцягнулі на бераг. Убачыўшы яе, Міцяеў толькі плюнуў у пясок і адышоўся ўбок, нават не зірнуўшы на свайго памочніка. Іх двухгадовае сяброўства на тым і скончылася. Да самай дэмабілізацыі Міцяеў не сказаў хлопцу ніводнага слова, быццам не заўважаў яго, не адказваў на яго прывітанне, пры сустрэчы праходзіў міма, нават не зірнуўшы на яго. Ігар не крыўдаваў, ён ведаў: гэтая пагарда была ім заслужана.

На іхнім шляху неўзабаве аказаўся рэдзенькі малады хвойнік — пасадка, яны хутка прайшлі яго між роўных радоў падросту і раптам абодва спыніліся. На самым узлеску, пэўна, была дарога, па якой цяпер некуды ўбок марудна, віхляючы на выбоінах, паўзлі ў цемры машыны. Спачатку Іваноўскаму здалося, што ён зблытаў напрамак і выйшаў да той самай шашы. Але хутка ён зразумеў, што гэта зусім не шаша, а, напэўна, якая паваротка з яе ўбок. Але чаму на гэтай паваротцы машыны?

Стаіўшыся, ён нядоўга пастаяў на ўзлеску. Машыны паўзлі зусім блізка, пярэдняя ішла з уключанымі фарамі, расхлябана віхляючы па калдобінах крытым высокім кузавам. Тры іншыя машыны, што ішлі следам, былі таксама высокія і крытыя,— што яны везлі, немагчыма было зразумець. Але той факт, што машыны з'язджалі ўбок з галоўнай магістралі, наводзіў лейтэнанта на некаторыя прыемныя думкі. Болей не пад'язджаючы да гэтай дарогі, ён павярнуў на ўзлеску следам за імі.

Цяпер ён ішоў вельмі марудна, часта спыняўся і слухаў. Далёкі нутраны гул дызеляў нейкі час яшчэ быў чуваць, пасля, заглушаны павевам ветру, неяк адразу сціх. Іваноўскі паправіў на сабе дзягу з цяжкой гранатай, азірнуўся на Піваварава. Той быў побач; прыціхлы ў прадчуванні небяспекі, ён ледзьве спраўляўся са сваім дыханнем.

— Ану, паглядзім, што там. Ты адстань трошкі...

Піваварaў кіўнуў, таўхануў локцем вінтоўку, рамень ад якой наўкось перарэзаў яго белыя ў маскхалаце, вузкія грудзі. Ведама, трохі слабаваты аказаўся яго памочнік, але тут і дужы напэўна не вытрываў бы. Зашорхаўшы па снезе лыжамі, Іваноўскі пайшоў па ўзлеску.

Хвойнічак хутка скончыўся, наперадзе быў ручэй або рэчка з кустоўем па берагах, Іваноўскі з прыкметнай натугай зморанага чалавека перабраўся цераз яе і яшчэ прайшоў полем. Нечакана для сябе ён убачыў дарогу — дзве глыбока прарэзаныя ў снезе аўтамабільныя каляіны. Каб не пераходзіць яе і не згубіць у цемры, ён вярнуўся назад і на некаторай адлегласці пайшоў полем.

Вёска паявілася нечакана хутка — без адзінага гуку, без бляску святла з шэрага паўзмроку перад ім раптам вынікла страха хлеўчука, за ёю другая, і лейтэнант тут жа ў думках вылаяў сябе за неасцярожнасць — ад вёскі трэба было трымацца далей. Ён наважыў павярнуць у поле, як перад ягоным позіркам за вуглом хлеўчука мільгануў характэрны абрыс гусенічнага ўсюдыхода. Тут жа было і яшчэ нешта, незразумела грувасткае ў паўзмроку. Тонкая патарчака ад яго высілася ў небе, і, паўзіраўшыся крыху, лейтэнант зразумеў, што гэта антэна. Вядома, у вёсцы не магло быць ніякае базы, затое магло размясціцца на ноч якое тылавое ці маршавае падраздзяленне немцаў.

— Бачыў? — ціха запытаўся Іваноўскі ў напарніка.

— Ну.

— Што гэта, як думаеш?

Півавараў толькі цепнуў плячом, ён не ведаў, як не ведаў таго і лейтэнант, які цяпер звяртаўся да яго, як да роўнага. Калі б было ў яго пяць або дзесяць байцоў, Іваноўскі нізашто б не дазволіў сабе такога ў адносінах да іх панібрацтва, але цяпер для яго гэты Півавараў быў больш чым баец. Ён быў першы яго памочнік, ягоны намеснік, галоўны яго дарадца — іншага тут узяць не было дзе.

Выкінуўшы ўбок лыжу, Іваноўскі развярнуўся ў поле, Півавараў павярнуў таксама, яны крута ўзялі ў абход вёскі. Але, хвіліну прайшоўшы па снежным полі, лейтэнант спыніўся пры думцы: а раптам гэта які-небудзь буйны штаб немцаў? Штаб ім спатрэбіўся б нават болей, чым тая злашчасная база, якую немаведама дзе было шукаць уначы.

Хвіліну ён пастаяў на ветры ў роздуме, згадваў, што можна было зрабіць. Побач чакаў Півавараў. Баец разумеў, мабыць, што камандзір рашаў штосьці важнае для абодвух, і чакаў гэтага рашэння са спакойнай салдацкай вытрымкай. А Іваноўскі думаў, што, ведама, лепей бы абысці гэта асінае гняздо, але можа спачатку варта было падкрасціся бліжэй, разведаць — авось надарыцца што-небудзь зручнае, і ім пашанцуе болей, чым з той базай.

Пакуль яны стаялі так у нерашучасці, дзесьці ў вёсцы бліснула плямка святла, штосьці асвяціла на снезе і тут жа пагасла. Гэты выпадковы пробліск нічога не вытлумачыў ім, але паказаў у цемры напрамак, пэўнае месца. Мабыць, там была вуліца, і лейтэнант урэшце наважыўся падысці да яе бліжэй, каб зразумець, што там адбываецца.

— Так, Піваварчык, прыадстань. І паціхеньку — за мной!

Півавараў згодна кіўнуў, Іваноўскі рашуча адштурхнуўся палкамі і пайшоў да вёскі.

Спярша на ягоным шляху паявіўся стары паламаны плот, праз дзірку ў якім ён выйшаў на гарод і ў начным паўзмроку наткнуўся на тонкія дрэўцы з кустоўем — падобна, на мяжы двух гародаў. Ён павярнуў крыху ўбок і пад прыкрыццём гэтых дрэўцаў пайшоў па неглыбокім снезе да цемнаватых сілуэтаў будынін. Вакол паранейшаму было ціха, халаднавата, парывамі дзьмуў вецер, у паветры коса несліся негустыя сняжынкі. Ніякіх пэўных гукаў сюды не далятала, але ўсё ж па якіхсьці невыразных прыкметах Іваноўскі ўгадваў прысутнасць у вёсцы чужых, якімі цяпер маглі быць толькі немцы. Адчуваючы, што вось-вось нешта для яго адкрыецца, ён асцярожна ішоў да будынкаў.

Зусім ужо блізка высілася заснежаная страха хлява, ля якога

крывабока тырчэў падскубаны з аднаго боку і падперты жардзём стажок. Дрэўцы межавай пасадкі тут разам канчаліся, крайняй у радзе была раскідзістая грушка з таўставатым, прыкметным сярод танканогага вішняку камлём. Убачыўшы яе зводдаль, Іваноўскі падумаў, што за гэтым грушавым камяльком, мабыць, трэба прысесці, перачакаць. Але ён яшчэ не дайшоў да грушкі, як зусім невядома адкуль ля стажка паявілася нейкая постаць у расшпіленай даўгаполай вопратцы, і ён, скалануўшыся, сцяміў: немец! Немец ад нечаканасці на секунду знерухомеў, пільна ўглядзеўся ў яго, але тут жа, мабыць спакайнеючы, пракартавіў здаля:

— Es schien ein Russe..*

Іваноўскі нічога не зразумеў і, мабыць, надта рэзка рвануў рукаятку аўтамата, які вісеў на яго грудзях. Затвор гучна шчоўкнуў у цішы, немец, зразумеўшы памылку, прыдушана, з жахам крыкнуў і вёртка кінуўся па снезе ад стажка — наўскос, цераз гарод, да суседняга дома. На секунду разгубіўшыся, Іваноўскі прысеў і, здаецца, своечасова: тут жа ад будынін бухнуў адзіночны стрэл, куля гучна шчоўкнула ў намерзлым голлі кустоўя. Але ён ужо быў напагатове і з калена коратка тыркнуў чаргой па шэрым вуглу за парканам, пасля другой чаргой — ніжэй, па ўцекачу, які ўжо быў гатовы схавацца ў цень будыніны. Апошнія яго кулі былі, аднак, лішнія — немец адразу ткнуўся галавой у снег і застыў там; Іваноўскі тут жа выкінуў левую лыжу на разварот, схапіў адну палку. Другую, спяшаючыся, ён упусціў у снег і толькі нагнуўся за ёй, як у цемры двара зноў пыхнула чырвоным агнём, і ён ціха войкнуў ад глыбокага, вострага ўдару ў плечы. Адразу адчуўшы, што паранены, знячывелі шалёна рвануўся на лыжах з гэтага гарода, туды, дзе чакаў яго Піварараў.

Прамарудзіўшы на пачатку, немцы падарылі яму чвэрць хвіліны дарагога для яго часу. Ён ужо праскочыў палову межавых прысадаў, як яны толькі пачалі выбягаць з двароў на гарод. Хтось закрычаў там, каманднa і строга, і чалавек пяць іх пусціліся за ім наўздагон. Ён добра іх бачыў, азірнуўшыся, і на секунду, відаць, разгубіўся, цямячы, спыніцца яму, каб агнём з ППД збіць іх увішнасць, або хутчэй бегчы ў цемру. Але хутчэй у яго ўжо не выходзіла, ён хутка слабеў ад болю і ледзьве ўпраўляўся з лыжамі.

Ззаду некалькі разоў стрэлілі — часта і не дужа гучна, бадай з пісталетаў, але ён усё ж адарваўся ад даганятых, цяпер трапіць у яго было цяжка. І ўсё ж адна куля ўдарыла кудысь пад ногі, ён, не азірнуўшыся, прыгнуўся ніжэй і з усіх, хутка слабеючых сіл стараўся прарвацца з гарода. Але вось і яшчэ адна куля працягнула віскліваю сваю струну над самай яго галавой, ён падхапіў аўтамат, каб выпусціць назад чаргу, як аднекуль спераду моцна і гучна бабахнула раз і другі. Ён зразумеў радасна, амаль паратоўча — гэта Піварараў; стрэл свае трохлінейкі ён бы пазнаў дзе хочаш. Тым часам з паўзмроку амаль насустрач яму адзін за адным бліснулі тры частыя ўдары, кулі прайшлі зусім побач, але ён ужо нёс у сабе ўпэўненасць: свая куля яго не зачэпіць.

— Хутчэй, таварыш лейтэнант!

Іваноўскі ўпаў, трохі не дайшоўшы да плота, але не ад болю ў грудзях, які хутка авалодваў усёй яго правай паловай цела, а таму, што не хапіла дыхання. Ён задыхнуўся. Але ён ведаў, што Піварараў ужо дзесь побач і не пакіне яго.

Выплюнуўшы з рота снег, ён тут жа паспрабаваў падняцца, але ногі яго дзіўна пацяжэлі, да таго ж заміналі перакрыжаваныя пры падзенні лыжы. Адна з іх зусім саскочыла з яго нагі, тады ён тузануў другой і таксама вызваліў яе з рамянёў. Ззаду і яшчэ хлопнула некалькі стрэлаў, але яго, здаецца, ужо не праследавалі, іх затрымаў Піварараў, які і выбег да яго з прыцемак.

— Таварыш лейтэнант!..

— Ціха! Дай руку.

— Я ўлажыў там аднаго! Хай цяпер сунецца...

Здаецца, ён і не надта здзівіўся яго раненню, хутка памог падняцца, але байца, мабыць, займала іншае, і ён нават не спрабаваў таго ўтаіць. Падобна было, што ён і не здагадваўся, як проста цяпер іх маглі забіць тут абодвух.

Лейтэнант хацеў быў сабраць лыжы, але зноў у галаве ў яго закружылася, і ён ткнуўся плячом у мяккі марозны снег. Піварараў, напэўна, толькі цяпер зразумеў стан камандзіра і, скінуўшы са сваіх ног лыжы, кінуўся на дапамогу.

— Што вас, здорава, га? Таварыш лейтэнант!

— Нічога, нічога,— выціснуў з сябе Іваноўскі.— Памажы.

Трэба было як мага хутчэй адсюль уцякаць, з хвіліны на хвіліну іх маглі дагнаць немцы. Піварараў раптам прымоўк і, падтрымліваючы лейтэнанта, павёў яго кудысьці ў цемру, далей ад вёскі, у поле. Іваноўскі пакорна валокся па снезе, заплятаючыся нагамі, у галаве яго хмельна кружылася, здавалася, вось-вось пачнуцца ваніты. Два разы ён выплюнуў на снег штосьці цёмнае, не адразу сцяміўшы, што гэта кроў. «Добра атрымаў!.. Добра атрымаў!..» — думаў ён амаль са злараднасцю, як пра кагось іншага, не пра сябе.

Яны не азіраліся, але і без таго было чуваць, што ззаду не ўціхаў вэрхал, раздаваліся крыкі. Праўда, стрэлаў ужо не было, але трывожлівыя галасы ззаду падганялі іх болей за стрэлы. Відаць, немцы высыпалі на ваколіцу або, можа, ішлі следам. У Іваноўскага ўжо ўсё было мокра ад поту і крыві, на баку праз бязь маскхалата праступіла вялікая цёмная пляма; ён загнана дыхаў, плюючы на снег крывянымі згусткамі. Некалькі разоў абодва яны падалі, але Піварараў тут жа ўскокваў, хапаў лейтэнанта пад пахі, і яны зноў хістка і няроўна валакліся ў шэрым марозным сутонні, пятляючы па зімовым, прадзьмутым усімі вятрамі полі.

Калі ўжо зусім знясілелі абое, лейтэнант, неяк выплюнуўшы крывавую пену, прамычэў «Стой!» і ўпаў бокам на снег. Побач упаў Піварараў. Ужо нідзе не было нічога чуваць і не відаць нічога, нават не зразумець было, у якім баку вёска. Думалася, што яны ўцяклі на край свету, дзе няма ні сваіх, ні немцаў, і Піварараў, аддыхаўшыся, сеў на снезе.

— Зараз перавяжам,— сказаў ён, лапаючы па кішэнях у пошуках бінта.— Куды вас?

— У грудзі. Пад рукой во...

— Нічога, нічога! Зараз перавяжу. А я таму як даў, дык адразу... Другі, гляджу, драла... Цэлую абойму выпусціў!

Іваноўскі адкінуўся на спіну, зняў дзягу, расшпіліў ватоўку, Піварараў сцюдзёнымі рукамі залапаў па целе. Кроў, якая багата намачыла адзенне, пачала ўжо астываць і пякла на марозе, як лёд. Зрэшты, пёкся, магчыма, снег, якога набілася скрозь, лейтэнант усё

* — Мне здалося, рускі... (ням.)

скаланаўся ад дрыжыкаў, але трываў моўчкі. Баец туга абкруціў яго грудзі двума ці трыма пакетамі, моцна завязаў канцы.

— Вельмі баліць?

— Ды ўжо ж, баліць,— раздражнёна адказаў Іваноўскі.— Усё, зашпілі дзягу.

Піваварaў памог камандзіру прывесці сябе да ладу, зашпіліў на ватоўцы дзягу, абцягнуў падол маскхалата. Памалу лейтэнант пачаў грэцца, хоць цела яго па-ранейшаму білі дробныя нервовыя дрыжыкі.

— Не трэба было туды ісці,— сказаў баец, выціраючы аб штаны запэцканыя крывёй рукі.

— Што ж ты не сказаў раней?

— Дык я не ведаў,— пацiснуў адным плячом Піваварaў.

— А я ведаў? — раздражнёна кінуў лейтэнант. Ён разумеў, што робіцца злы і несправядлівы і што Піваварaў тут ні пры чым, што ва ўсім ён вінаваты сам. Але менавіта ўсведамленне гэтай вінаватасці больш за ўсё і злавала Іваноўскага. Так, цяпер ён уліп, загубіў сябе і, мабыць, гэтага байца таксама, канчаткова праваліў важнае заданне з базай, нічога не дабіўся ў вёсцы. Але зрабіць інакш — абысці бокам базу, штаб, гэтую вёску і тым зберагчы сябе — ён не мог. На такой вайне гэта было злачынства.

— Дыскі давайце сюды. І аўтамат таксама. Я панясу,— ціха сказаў Піваварaў, і Іваноўскі моўчкі згадзіўся — цяпер, вядома, ён многа несці не мог. Сабраўшы ў сабе рэшту сілы, ён толькі павярнуўся, каб сесці на снег.

— Што ж, трэба ісці.

— Ага, давайце вунь туды. Як ішлі,— ажывіўся Піваварaў.— Яй-богу, тут недзе павінна быць вёска.

— Вёска?

— Ну. У нейкую вёску трэба. Без немцаў каб.

Мабыць, ён меў рацыю, падумаў Іваноўскі. Цяпер ім толькі і застаецца прыбіцца ў якую-небудзь вёску, да сваіх людзей, болей няма куды дзецца. Ён проста не адразу зразумеў, як крута гэта яго раненне мяняла ўсе яго планы. Цяпер, мабыць, трэба болей клапаціцца пра тое, каб не трапіць да немцаў. Базы яму ўжо не бачыць...

Раздзел дзесяты

Яны ўсё ішлі па калена ў снезе, без лыж — знясілена валакліся ў поцемках, трымаючыся адзін за аднаго, ад знямогі ледзьве не падаючы ў снег. Піваварaў зусім выбіваўся з сілы, але не пакідаў лейтэнанта, правай рукой падтрымліваў яго, а ў левай цягнуў за рамень аўтамат і вінтоўку ды на плячы яшчэ свой рэчмяшок, які ўвесь час спаўзаў долу. Іваноўскаму ўжо зусім нестрываныя былі ягоныя ўсе пакуты, але, сцяўшы зубы, ён вымушаў сябе на апошнія намаганні і ішоў, ішоў, толькі б далей адысціся ад той праклятае вёскі.

Тым часам уначы паваліў снег, вакол забялела, затуманілася, мутнае неба зышлося з гэткім жа мутным долам, затканым мільготка-шэрай мітуснёй сняжынак. Немагчыма было падняць твар. Але вецер быў слабейшы, чым у мінулую ноч, зноў жа, здавалася, дзьмуў ім у спіну, і яны слепа брылі па полі, часам спыняючыся, каб перавесці дыханне. Плюючы крывёю, Іваноўскі з самотай адзначаў, як таялі яго сілы, і ўпарта ішоў, спадзеючыся на якое-небудзь прыстанішча, каб не прапасці тут, у гэтым завейным полі. Гінуць ён не хацеў, пакуль быў жывы, гатовы быў змагацца хоць усю ноч, суткі, хоць вечнасць, абы ўцалець, выжыць, дабрысці да сваіх.

Напэўна, Піваварaў адчуваў тое ж, але нічога не гаварыў лейтэнанту, толькі як мог падтрымліваў яго, напружваючы рэшту сваёй таксама далёка не багатае сілы. Іншы раз лейтэнант, напэўна, здзівіўся б, адкуль яна яшчэ бралася ў гэтага хліпкага, заморанага з выгляду хлопца, але цяпер сам быў слабейшы за яго і цалкам залежаў ад яго хай сабе невялікіх магчымасцяў. І ён ведаў, што калі яны ўпадуць і не здолеюць падняцца, то далей будуць паўзці, бо які-ніякі паратунак у іх — наперадзе, ззаду ж іх пільнавала смерць.

У нейкай лагчыне з даволі глыбокім снегам яны нерашуча спыніліся раз і другі. Піваварaў, падтрымліваючы лейтэнанта, спрабаваў разгледзець штосьці наперадзе, што лейтэнант не адразу і заўважыў. Пасля, прыгледзеўшыся праз згусцелую ўначы завіруху, ён таксама ўбачыў невыразную цёмную пляму, памеры якой, як і адлегласць да яе, угадаць было немагчыма. Гэта мог быць і куст побач, і нейкая будыніна воддаль, і дрэва — елка ці сасна на ўзлеску. Тым не менш гэтая пляма насцярожыла абодвух і, падумаўшы, Піваварaў апусціў Іваноўскага долу.

— Я схаджу, гляну...

Лейтэнант не адказаў, размаўляць яму было пакутліва трудна, дыхаў ён з хрыпам, часта плюючы ў снег. Рукавом халата выцер мокрыя вусны, і на белай мокрай тканіне засталася цёмная пляма ад крыві.

«Вось, напэўна, і ўсё...

Калі ўжо з рота ідзе кроў, дык, мабыць, нядоўга працягнеш»,— нявесела падумаў ён, лежачы на снезе. Галава яго хілілася долу, і перад вачыма скакалі вогненна-чырвоныя бліскаўкі. Але свядомасць яго паранейшаму была выразная, і свядомасць гэтая вымушала змагацца за сябе і за гэтага вось байца, цяперашняга яго паратоўцу. Паратоўца, вядома, сам ледзьве стаяў на нагах, але дагэтуль лейтэнант не мог ні ў чым папракнуць яго — там, у вёсцы, і ў полі Піваварaў паводзіў сябе самым пахвальным чынам. Цяпер, адчуўшы нейкую перавагу перад камандзірам, ён прыкметна ажыў, стаў болей упэўнены ў сабе, увішны, і лейтэнант з радасцю падумаў, што ў выбары памочніка не памыліўся.

Некалькі хвілін ён самотна чакаў, панылa прыслухоўваючыся да нутранога клёкату ў прастрэленых грудзях. Побач ляжаў рэчмяшок Піваварава, і лейтэнант падумаў, што, мабыць, трэба ім разгрузіцца, выкінуць частку ношы. Цяпер ужо вялікі прыпас не патрэбны, будзе трэба асабістая зброя, патроны, гранаты. Бутэлькі з КС, мабыць, трэба дзесьці пакінуць. Але, знясілеўшы, ён не мог нават развязаць рэчмяшок і толькі знямогла хіліўся галавой долу. Ён не адразу заўважыў, як з мільготкіх прыцемак з'явіўся белы цень Піваварава, які ўзрадавана загаварыў здаля:

— Таварыш лейтэнант, лазня! Лазня там, разумееце, і нікога няма.

«Лазня — гэта добра»,— падумаў Іваноўскі і моўчкі, з намаганнем пачаў паднімацца на ногі. Піваварaў падабраў рэчмяшок, ППД, памог устаць лейтэнанту, і яны зноў пабрылі да недалёкай, прытуманенай уначы будыніны.

Сапраўды, гэта была маленькая, зрубленая з яловых вяршалін вясковая лазня. Піваварaў адкінуў нагой палку-падпору, і нізкія дзве-

ры самі сабой расчыніліся. Увагнуўшы галаву і хапаючыся рукамі за сцены, Іваноўскі ўлез у яе цёмную, смярдзючую дымам цеснату, павёў па баках рукамі, намацаў гладкі шост, шархоткія сухія венікі на сцяне. Піваварaў тым часам расчыніў яшчэ адны дзверы, і ў прылазніку моцна запахла дымам, попелам, бярозавай гнілллю. Баец увайшоў туды і неўзабаве гукнуў лейтэнанта:

— Давайце сюды. Тут во лаўкі... Зараз састаўлю...

Іваноўскі ўчэпіста трымаўся за вушак, але пераступіў парог і, намацаўшы лаўкі, з хрыплым выдыхам выцягнуўся на іх, упёршыся нагамі ў сцяну.

— Зачыні дзверы.

— Зараз, зараз. Во тут і саломы крыху. Давайце — пад галаву.

Лейтэнант моўчкі прыўзняў галаву, даючы падкласці пад сябе ахапак саломы, і знясілена заплюшчыў вочы. Праз хвіліну ён ужо не мог зразумець, ці засынаў, ці, можа, траціў прытомнасць, агнянае ззянне ў вачах стала суцэльным, бясконца і пакутліва кружылася ў галаве, цягнула ванітаваць. Ён паспрабаваў павярнуцца набок, але ўжо не адолеў свайго налітага знямоглым цяжарам цела і забыўся — здаецца, сапраўды страціў прытомнасць...

Ачуньваў ён доўга і пакутліва, яго бралі дрыжыкі, вельмі хацелася піць, і ён доўга не мог разняць засмяглыя вусны і папрасіць вады. Ён толькі з натугай расплюшчыў вочы, калі адчуў нейкі рух побач,— з прылазніка паявіўся белы цень Піваварава з адкінутым на патыліцу капюшонам і яго аўтаматам у руках. У лазні было змрочна-шэра, але маленькае акенца ў сцяне свяцілася ўжо, як удзень, ясна прасвечвалі ўсе шчыліны ў прылазніку, і лейтэнант зразумеў, што настаў ранак. Піваварава аднак нешта яўна трывожыла, прыгнуўшыся, баец прыпаў да маленькага акенца, штосьці пільна выглядаючы там.

Іваноўскі паспрабаваў павярнуцца набок, у грудзях яго захрыпела, працяжна, з прысвістам, і ён закашляўся. Адскочыўшы ад акенца, Піваварaў падаўся да камандзіра.

— Ну як вы, таварыш лейтэнант?

— Нічога, нічога...

Ён чакаў, што Піваварaў і яшчэ пра нешта спытаецца, але баец не запытаўся нічога, а неяк адразу прыціх і прыгнуўся ўсё ля таго ж акенца. Пасля ён сказаў прыглушаным шэптам:

— Вунь, немцы ў вёсцы.

— У якой вёсцы?

— У гэтай. Вунь крайняя хата за вярбінай... Немцы ходзяць.

— Далёка?

— Крокаў дзвесце, можа.

Калі за дзвесце крокаў немцы, якія яшчэ не знайшлі іх, дык можна лічыць, што ўвогуле ім пашанцавала ў гэтай лазні. Праўда, дагэтуль была ноч, але вось пачынаецца дзень, і хто ведае, колькі яшчэ ім удасца праседзець тут незаўважанымі.

— Нічога. Не высоўвайся толькі.

— Дзверы я зачыніў,— кіўнуў Піваварaў у парог.— Рыдлёўкай падпёр.

— Добра. Вады тут няма?

— Ёсць,— ахвотна адазваўся Піваварaў.— Во ў дзежцы вада. Я ўжо піў. З лёдам толькі.

— Дай.

Піваварaў не дужа спрытна напаіў яго з нейкай бляшанкі, вада смярдзела венікам, да вуснаў прыліпала размоклае бярозавае лісце. Увогуле вада была агідная, быццам бы з лужыны, і гэтак жа агідна было ўнутры ў лейтэнанта — нешта распухла ў грудзях, ужо з натугай можна было ўздыхнуць, адкашляцца ён не мог.

Калі напіўся, стала лягчэй, свядомасць яго быццам праяснілася, Іваноўскі агледзеўся навакол. Лазня была дужа маленькая, з нізкай закуранай столлю і чорнымі ад сажы сценамі. У куце каля дзвярэй чарнела куча камення на печцы, побач стаяла дзежка з вадой. На нізкім шастку над ім віселі нейкія забытыя транты. Ведама, у кожны момант і па першай патрэбе тут маглі паявіцца людзі, якія і знойдуць іх. І як ён не падумаў раней, што лазня не можа быць далёка ад вёскі і што ў гэтай вёсцы таксама могуць быць немцы.

— Што там відаць? — глуха запытаўся ён у Піваварава, які горбіўся ўжо ў прылазніку ля шчыліны ў дзвярах.

— Ды вунь са двара выйшлі... Двое. Закурваюць... Пайшлі некуды.

— Немцы?

— Ну.

— Нічога. Глядзі толькі. Так проста яны нас не возьмуць.

Ведама, ён разумеў невялікі кошт свайго галаслоўнага суцяшэння, але што ён мог болей? Ён ведаў толькі, што калі прыйдуць немцы, прыйдзецца адбівацца, пакуль хопіць патронаў, а там... Але можа яшчэ і не прыйдуць. Можа яны і зусім пойдуць з вёскі, можа яны ў ёй толькі начуюць. Дзіўна, але ў яго адчуваннях цяпер з'явіліся нейкія новыя, дагэтуль амаль не знаёмыя яму адценні, нейкі ненатуральны ў гэтай блізі да немцаў спакой без ценю ягонае спешкі, яго нецярпення, якія дапякалі яму ў апошнія дні. Цяпер гэта ўсё знікла кудысьці, прапала, мабыць, разам з ягонаю сілай, страціўшы якую, ён траціў і свой заўсёдны душэўны напор. Цяпер ён стараўся як мага дакладней усё ўзважыць у свядомасці, выверыць розумам, каб паступіць напэўна, бо кожная памылка ў яго рашэнні магла аказацца апошняй. І першай яго выразна зразумелай неабходнасцю была гатоўнасць чакаць. Удзень, у снежным полі, на краі вёскі нічога болей не было магчыма, як толькі запасціся да ночы цярпеннем, каб з наступленнем цемры штосьці зрабіць для свайго паратунку.

Але чакаць таксама патрэбна была сіла, трэба было неяк утрымліваць у сабе хісткую сваю прытомнасць, немалым намаганнем волі захаваць вытрымку. Гэта таксама было нялёгка нават для чалавека здаровага, якім быў Піваварaў. У гэтае пастцы, паблізу ад немцаў не проста было саўладаць з нервамі, думаў лейтэнант, назіраючы, як кідаўся па лазні баец — то да акенца ў сцяне, то ў прылазнік са мноствам шчылін. Выглядаў ён амаль што спалоханы, і кожны раз, пазіраючы на байца, Іваноўскі думаў: ідуць! Але, мабыць, каб супакоіць камандзіра ды і сябе таксама, Піваварaў час ад часу прыгаворваў услых:

— Хтосьці на сцежку выйшаў... Да калодзежа быццам. Ага. Нейкая цётка з вядром...

І яшчэ праз хвіліну:

— О, о! Выходзяць. Не, сталі. Стаяць... Пайшлі кудысь.

— Куды пайшлі?

— А чорт іх ведае! Схаваліся за вуглом.

— Нічога, не хвалюйся. Сюды не прыйдуць.

Іваноўскі не стаў забіраць у яго свой аўтамат, падумаўшы, што ў выпадку чаго Піваварaў управіцца з ім спрытней за яго, у лейтэнанта ж засталася граната. Цяпер без гранаты яму немагчыма. Ён адвязаў яе ад дзягі і паклаў каля лаўкі. Побач стаяла прыхінутая да сцяны вінтоўка — усё было пад рукамі, заставалася цярпліва чакаць, спадзеючыся на ўдачу.

— Сунуцца — тут і застануцца,— сказаў Півавараў, зазіраючы ў акенца.— Праўда, і мы...

Іваноўскі зразумеў, што недаказаў Півавараў, і запытаўся нечакана:

— Жыць хочаш?

— Жыць? — амаль здзівіўся баец і ўздыхнуў.— Няблага б. Але...

У тым-то і справа, што але! Гэта *але* д'ябальскім праклёнам стала ўпоперак іх маладых жыццяў, уцячы ад яго было немагчыма. У той памятны дзень яно бязлітасна рассекла свет на дзве палавіны, на адной з якіх было жыццё з усімі яго несамавітымі, але такімі патрэбнымі чалавеку радасцямі, а на другой — заўчасная, агідная, праклятая смерць. З гэтага ўсё пачалося, і што б ні здаралася потым, у наступных яго выпрабаваннях — усё нязменна натыкалася на гэтае праклятае *але*. Каб неяк абысці яго, абхітрыць, перамагчы на сваім шляху і прадоўжыць жыццё, патрэбны былі неверагодныя намаганні, праца, пакуты... Вядома, каб выжыць, трэба было перамагчы, але перамагчы можна было толькі выжыўшы — у такое чортава кола загнала людзей вайна. Абараняючы сябе і краіну, трэба было забіць не аднаго, а шмат, і чым болей было забіта, тым болей надзейным было існаванне аднаго і ўсіх. Жыццё праз пагібель ворага — іншага выйсця на вайне, мабыць, не існавала.

Але як жа яму цяпер, калі немагчыма і забіць? Ён мог толькі забіць сябе, але ён ужо быў дрэнны ваяка з немцамі. Як бы ён ні цешыў сябе ды і Півоварава, як бы ні пяўся да дзеяння, ён не мог не разумець, што з прастрэленымі грудзьмі ён не ваяка.

Тады што ж — ціха памерці ў гэтай лазні?

Не, толькі не гэта! Гэта было жахліва, агідна, амаль подла ў адносінах да сябе, да гэтага байца, якога ён таксама асуджаў на пагібель, у адносінах да ўсіх сваіх. Пакуль жывы, ён гэтага сабе не дазволіць.

Ён нават спалохаўся ад гэтай недарэчнай думкі і прахапіўся з кароткага забыцця. Трэба было нешта прыдумаць, штосьці зрабіць, магчыма, зрабіць зараз жа, не трацячы ні адной хвіліны жыцця, бо пасля можа быць позна...

Кідаючыся ў ліхаманкавых думках, ён доўга, пакутліва перабіраў усе магчымыя варыянты для паратунку і не знаходзіў нічога. Тады зноў наступіла знямога, абыякавасць, гатоўнасць цярпліва чакаць да ночы.

«Праклятая вёска! — каторы ўжо раз паўтараў ён сабе.— Яна яго загубіла. І трэба было так недарэчна наткнуцца на гэтага фрыца, які падняў крык, улезці ў перастрэлку, атрымаць кулю ў грудзі... Але ўсё ж нешта там ёсць. Гэтая цемра і сцішанасць, несумненна, былі штучныя, падтрыманыя строгай дысцыплінай, немагчымай без цвёрдай улады вялікага начальства. Зноў жа антэны... Хутчэй за ўсё там размясціўся нейкі вялікі, можа нават армейскі, іх штаб, бо ў глыбокім тыле маленькага штаба не будзе. Як дарэчы было б нанесці па ім удар! Але як нанясеш? Самалёты цяпер не лятаюць, а настане добрае надвор'е — тады шукай яго, як гэтую распраклятую базу боепрыпасаў...»

Яму не шанцавала ў самым пачатку, а ў канцы тым болей. Калі б не гэта раненне, якое, па сутнасці, загубіла яго, ужо што-небудзь ён бы напэўна прыдумаў. Можна было б наладзіць засаду, узяць языка... А цяпер як возьмеш? Цяпер яго самога можна ўзяць замест языка, хіба што карысці ад яго будзе нямнога. Зрэшты, пакуль ён жывы і ў яго ёсць граната, якой хопіць для абодвух і для гэтай вось лазні,— яго ім не ўзяць. Відаць, на гранату цяпер уся іх надзея.

Але ішоў час, а іх ніхто не трывожыў у гэтым цесным і цёмным сховішчы наводшыбе ад вёскі. Півавараў цяпер болей стаяў за прасценкам, зрэдку каменціруючы тое, што ўдавалася згледзець праз шчыліну. Але вось ён сціх, мабыць, нічога асаблівага там не было відаць, і лейтэнант раптам запытаўся ціха:

— У цябе маці ёсць?

Мабыць, гэта было дзіўнае ў іх становішчы пытанне, і Півавараў не зразумеў.

— Га? Што вы сказалі?

— Маці ў цябе ёсць?

— Ёсць, а як жа.

— І бацька?

— Не, бацькі няма.

— Што, памёр?

— Ды так,— няпэўна адказаў Півавараў.— З маці жыў. Калі б яна ведала, як нам тут! Во было б страху!..

— Харошая мама?

— Ну,— проста пацвердзіў баец.— Я ж у яе адзін. Бывала, усё для мяне.

— Адкуль родам?

— Я? З-пад Пскова. Ёсць такі гарадок Порхаў, можа чулі? Там жыў. Мама ў школе настаўніцай рабіла.

— Кажаш, шкадавала?

— Ну. Яшчэ як! Проста смешна было. З хлопцамі калі падурэю — трагедыя. Сняданак не даем — трагедыя. А ўжо калі захварэю — ого! Усіх дактароў на ногі падніме, тыдзень лякарствамі карміць будзе. Смешна было... А цяпер — не смешна.

— Цяпер не смешна,— уздыхнуў лейтэнант.

— Мама золата. Я ў яе адзін, але ж і яна ў мяне таксама адна. У нас там і радні ніякай. Мама з Ленінграда сама. Да рэвалюцыі ў Піцеры жыла. Колькі мне пра Піцер расказвала! А я так ні разу і не з'ездзіў. Усё збіраўся, збіраўся. Цяпер пасля вайны хіба.

— Пэўна, пасля вайны.

— Я, ведаеце, я нічога. Я не надта: заб'юць, ну і што ж! Маці шкада...

Маці, вядома, шкада, моўчкі пагадзіўся Іваноўскі. Зрэшты, шкада і бацьку таксама. Нават такога, якім быў яго, ветэрынар Іваноўскі. Не вельмі каб добры і не надта разумны, аматар пагутарыць з мужыкамі і нават выпіць з выпадку, ён часам здаваўся занядбаным, патрапаным у жыцці няўдакам. Сапраўды, ва ўсіх былі жонкі, якія клапаціліся пра харчаванне, быт, сямейныя зручнасці, у рознай ступені, але нязменна паважалі сваіх мужоў-камандзіраў, а яны з бацькам, колькі памятаў Ігар, заўсёды жылі ў нейкіх каморках, кутках, на прыватных яўрэйскіх кватэрах, абедалі, калі і чым давядзецца: кавалкам сала, міскай капусты, кансервамі, абходзіліся адной на двух алюмініевай лыжкай. Маці сваю Ігар не памятаў і амаль ніколі не пытаўся пра яе ў бацькі; ён ведаў: варта толькі пачаць пра яе размову, як бацька не ўтрымаецца ад слёз. З вобразам маці была звязана нейкая сямейная драма Іваноўскіх, і сын нават не ведаў, ці была яна дзе жывая, ці даўно, можа, памерла. Зрэшты, як высветлілася потым, бацька таксама пра гэта не ведаў.

Пра бацьку Іваноўскага знаёмыя гаварылі рознае, па-рознаму адносіўся да яго сын, але ўсё роўна гэта быў бацька, які па-свойму любіў адзінага свайго сына, жадаў яму толькі добрага, радаваўся яго вайсковай будучыні. І вось дарадаваўся. Апошняе пісьмо ад яго Іва-

ноўскі атрымаў у вучылішчы, перад выпускам, у пачатку чэрвеня; бацька тады быў пад Беластокам усё ў тым жа пагранатрадзе, Ігар жа атрымаў назначэнне ў Гродна, у распараджэнне армейскага аддзела кадраў, і думаў, што яны неўзабаве ўбачацца. Ён нават не адказаў бацьку на яго пісьмо, а пасля ўжо і адказваць не стала куды; дзе ён, жывы ці не — ніхто яму дакладна сказаць не мог, ды і запытацца не было ў каго. Відаць па ўсім, з бацькам у Іваноўскага ўсё назаўжды скончылася, надзеі на сустрэчу не засталося ніякай.

Таксама як і з яго Янінкай.

Дзіўна, але тое страшнае расстанне з дзяўчынай ён перажываў куды даўжэй і пакутней, чым, па ўсёй верагоднасці, навечную разлуку з бацькам. Праўда, пасля, у баях, у крывавай мітусні франтавых будняў, часта забываўся пра яе, каб зусім нечакана дзе-небудзь у часе начлегу, у ціхую хвіліну, перад самотнай невядомасцю бою раптам прыпомніць да пранізлівага болю ў сэрцы. Ён нікому не расказваў пра гэтае сваё першае і, напэўна, апошняе, зусім кароценькае каханне. Ведаў — у іншых было не лепш. Хто ў вайну не перажывае, не сохне, не пакутуе ад разлук з каханай, маці, жонкай або дзецьмі... Разлукі тамілі, пяклі, болем тачылі салдацкія сэрцы, і ніхто не мог нічога зрабіць, каб як палегчыць гэты іх боль.

...Здаецца, ён зноў забыўся — заснуў або проста заціх на пакутным рубяжы між жыццём і смерцю, і калі ачнуўся, лазня амаль патанула ў змроку. Ён ужо не глядзеў на гадзіннік, час для яго цяпер страціў свой пачатковы сэнс, адчуванне Іваноўскага быццам і яшчэ пагоршала. Ён дробна і часта дыхаў, ледзьве адольваючы дыхавіцу, ранішнія дрыжыкі змяніліся патлівай гарачкай. Ачнуўшыся, ён пашукаў вакол позіркам і ўбачыў Піваварава, які сядзеў на перакуленым драўляным вядзерцы ля акна і грыз сухар. Вакно, мабыць, пацела ад яго дыхання, і баец рукавіцай усё цёр шыбы.

— Што там? — адкрыўшы і зноў закрываючы вочы, запытаўся лейтэнант.

— Усё тое ж. Не ідуць, сволачы.

Не ідуць — значыць, у вёску не сунешся. Але куды ж, апроч вёскі, цяпер можна сунуцца? У полі будзе горай, чым у гэтай лазні, у полі яго даканае мароз. Але і ў лазні наўрад ці яны дачакаюцца чаго добрага.

Чорт, патрэбны былі лыжы, дарма ён кінуў іх у той вёсцы. Хаця там, пад агнём, было не да лыжаў — там трэба было ратаваць галовы. Але цяпер вось без лыжаў яны проста не маглі нікуды паткнуцца з гэтае лазні.

Зрэшты, яму ўжо ўсё роўна, лыжы яму не спатрэбяцца. Але Піваварaву яны неабходны. Без лыжаў хлопцу ніяк не дабрацца да лініі фронту — на першым жа кіламетры дарогі яго схопяць немцы.

— Слухай, як думаеш, да той вёскі далёка?

— Якой вёскі?

— Ну той, учарашняй.

— Можа кіламетры два.

Аказваецца, так блізка, а яму ноччу здавалася, што яны ўцяклі ад яе можа кіламетраў на пяць, не меней. Хаця меры адлегласці і часу, відаць, страцілі для яго сапраўднае сваё значэнне, кожны метр шляху і кожная хвіліна жыцця неймаверна расцягваліся ягонай пакутай, скажаючы нармальнае чалавечае ўспрыняцце іх. Напэўна, цяпер яму трэба будзе больш спадзявацца на Піваварава.

— А што трэба, таварыш лейтэнант? — запытаўся баец.

— Схадзіць па лыжы. Ноччу. Можа не падабралі немцы.

Піваварaў хвіліну маўчаў, нешта прыкідваючы сам сабе, пасля з уздыхам сказаў:

— Што ж, я схаджу. Хай прыцямнее толькі.

— Ага. Трэба, ведаеш...

— Ну. Толькі вы... Як вы тут?..

— Як-небудзь. Я пачакаю.

Яшчэ не зусім змерклася, але Піваварaў падняўся і пачаў збірацца ў дарогу. Перш за ўсё ён сцягнуў з нагі кірзавы бот і перамотаў анучу. Пасля выняў з рэчмяшка два сухары, сунуў у кішэню штаноў, рэчмяшок пераставіў бліжэй да Іваноўскага.

— І гэта... я аўтамат вазьму — ладна?

— Вазьмі.

— З аўтаматам, ведаеце... Неяк больш смеласці.

Лейтэнант бачыў: баец не мог стрымаць радасці, займеўшы такую зброю, пра якую марыў кожны баец на фронце. Аўтаматы яшчэ толькі паступалі ў войска, пяхота амаль скрозь была ўзброена вінтоўкамі. Іваноўскі сам атрымаў гэты ППД напярэдадні выхаду, калі генерал, раздобрыўшыся, загадаў свайму канаводу перадаць аўтамат лейтэнанту. Вядома, у іхнім становішчы зброя вырашала калі не ўсё, дык многае, на спрадвечнае сіле зброі цяпер трымаліся мізэрныя іх магчымасці.

— А вінтоўка хай тут пабудзе.

Лейтэнант не пярэчыў, і Піваварaў зняў з дзягі абодва брызентавыя падсумкі, лязгнуў абоймамі і паклаў іх на падлогу ля лаўкі.

— Вінтоўка харошая: бой у самую цэль. Старшына прыстрэльваў.

Іваноўскі рассеяна слухаў байца і думаў, што вінтоўка, некалькі абоймаў патронаў, супрацьтанкавая граната, дзве бутэлькі КС — напэўна, гэтага будзе даволі. Пашанцуе — ён дачакаецца Піваварава з лыжамі, і, можа, яны яшчэ нешта зробяць. А не, дык будзе з чым пастаяць за сябе да канца.

Піваварaў перамотаў і другую анучу, падцягнуў дзягу і з яўным задавальненнем закінуў за плячо аўтамат. Здаецца, ён ужо быў гатовы выправіцца ў недалёкі, але хто ведае, наколькі бяспечны свой шлях.

— Каторая на вашых там? Пяць ужо? Ну, я за гадзінку ўпраўлюся. Тут недалёка...

За якую гадзіну ён управіцца, і яны зноў будуць разам. У хвіліну новага расстання Іваноўскі адчуў, як увогуле няблага яму было з гэтым ціхмяным, цягавітым хлопцам і як, напэўна, нялёгка будзе цяпер, у адзіноце, перажыць гадзіну. Раз'яднанасць значна аслабляла іх сілы. У дзеянне ўступала дзіўная, не зусім суладная з матэматыкай логіка, калі два падзеленыя напалам складалі менш за адзінку, таксама як у іншых выпадках дзве разам складзеныя адзінкі былі болей, чым два. Напэўна, такое не надта дапасавалася і з нармальнай логікай і было магчыма толькі на гэтай вайне. Але што гэта менавіта так, лейтэнант вельмі добра вывучыў на ўласным вопыце.

Баец быў гатовы ісці, але чамусь марудзіў, напэўна, не хапала яшчэ нейкай драбніцы ў іх развітанні. Іваноўскі ведаў, у чым была гэта драбніца, і ён вагаўся. Паявілася апошняя магчымасць паткнуцца ў тую праклятую вёску і паспрабаваць што-колечы даведацца пра той штаб. Хоць бы ў агульных рысах, каб не з пустымі рукамі з'явіцца перад іх генералам і хоць бы ў малой ступені апраўдаць іх прыкрую няўдачу з базай. Але ён не мог не ведаць таксама, што самая малая неасцярожнасць Піваварава магла абярнуцца адразу трайною бядой, назаўсёды пахаваўшы іх і без таго нікчэмную магчымасць выканаць свой абавязак і вярнуцца за фронт.

— Дык я пайду, таварыш лейтэнант,— рашыўся Піваварaў і павярнуўся ў парог. Лейтэнант сказаў:

— Пагадзі. Ведаеш... Я не загадваю, глядзі сам. Але... Можа, як там сумееш... Што там, у вёсцы? Каб дазнацца як...

Ён змоўк, Піваварaў насцярожана чакаў, але, не дачакаўшыся болей нічога, сказаў проста:

— Добра. Я паспрабую.

Штось у Іваноўскім нязгодна запратэставала, амаль закрычала ў яго прастрэленых грудзях. Што значыць — паспрабую, ад спробы не шмат карысці, тут патрэбна вужачая хітрасць, упартасць, вытрымка, і то, апроч усяго, трэба яшчэ рызыкаваць жыццём. Але ён не мог гэтага растлумачыць байцу, штось перашкаджала яму гаварыць пра благія, хоць і звычайныя на вайне рэчы, да таго ж ён ледзьве адужваў у сабе слабасць і боль. І ён толькі ўздыхнуў:

— Глядзі, асцярожна...

— Ды ладна. Вы не турбуйцеся. Я ціхенька...

— Добра. І нядоўга...

— Ну. Во тут вадзіцы вам,— баец зачарпнуў у дзежцы і паставіў ля яго бляшанку з вадой.— Калі піць захочаце...

Стомлены труднай размовай, Іваноўскі заплюшчыў вочы. Ён чуў, як Піваварaў выйшаў у прылазнік, не адразу, асцярожна адчыніў там дзверы і ціха прыстукнуў імі знадворку. Хвіліну яшчэ яму чутны былі за сцяной яго крокі, яны хутка аддаляліся, і з імі аддалялася нейкая надзея; здавалася, штосьці для іх канчалася, не пачаўшы новага. Ён стаў чакаць, упарта ўслухоўваўся ў кожны шолах ветру на даху, кожны аддалены гук у вёсцы, ад гэтай хвіліны ён жыў у трывожным, скупым свеце гукаў, часам прыглушаных уласным кашлем і глухім, надакучлівым хрыпам у грудзях.

Памалу слых яго стаў прытупляцца, вакол было ціха, і ягонай свядомасцю завалодалі думкі, якія дзівосна віліся ў часе і прасторы. Здаецца, ён пачынаў драмаць, і тады сярод ірэальнай бязглуздзіцы выплывала штосьці падобнае на быль ці яго мінулае, якое трывожыла і соладка гняло адначасна...

Раздзел адзінаццаты

Да адпраўлення цягніка заставалася некалькі апошніх хвілін, а яна стаяла на платформе і плакала. Ніхто, відаць, яе тут не праводзіў і ніхто не чакаў, наогул народу ў гэты ранішні час на пероне было няшмат, і Іваноўскі, ступіўшы на прыступак ніжэй, жартоўна гукнуў дзяўчыну:

— Гэй, бялявая, навошта плакаць? Другога знойдзем.

Сказана гэта было з бяздумнаю дарожнай лёгкасцю ў адносінах між людзьмі, якія выпадкам спаткаліся і тут жа расстаюцца, каб ніколі больш не сустрэцца. Але дзяўчына ражком стракатай, завязанай на шыю касынкі выцерла вочы і кінула на яго вострь, кароценькі позірк. Тым часам цягнік даў гудок. Ззаду за Ігарам, трымаючыся за поручань, навісаў Коля Тамолка, абодва яны былі ў добрым, прыўзнятым настроі і, здавалася, усякае гора маглі абярнуць жартам.

— А то давай з намі. Да Беластока!

Дзяўчына машынальна паправіла на тонкай шыі касынку, зноў мільганула позіркам па тварах двух, апранутых ва ўсё новае ваенных хлопцаў, і на яе вуснах ужо трапянулася лёгкая ўсмешка.

— А мне ў Гродна.

— Якое супадзенне! — жартоўна здзівіўся Іваноўскі.— Нам таксама. Паехалі разам!

Яна не прымусіла сябе ўпрошваць, падхапіла чамаданчык, які стаяў каля ног, і спрытна ўчапілася за поручань. Іваноўскі падтрымаў яе, Тамолка пастараўся, і некалькі збянтэжаная і ўзрадаваная такім паваротам справы новая пасажырка паднялася на пляцоўку вагона.

— Білет, білет, грамадзяначка! — тут жа патрэбаваў у яе мітуслівы дзядзька-праваднік, які з флажкамі ў руках спяшаўся да выхаду.

— Ёсць, ёсць білет! Усё ў парадку! — тонам, які не пакідаў цэню сумнення, сказаў Іваноўскі, праціскаючыся папераддзе яе ў вагон.

Ён павёў дзяўчыну ў пятае ці шостае купэ, дзе яны атабарыліся з Тамолкам, сам нёс у руцэ яе чамаданчык, які здаўся яму надта лёгкі, хутчэй за ўсё, пусты. Коля лез следам, і дзяўчына, прыціхшы, ішла паміж імі, кідаючы па баках ніякаватыя, трошкі збянтэжаныя позіркі.

— Во, калі ласка. Можаце займаць маю. Я ўзлезу наверх,— з гасціннай лёгкасцю прапанаваў Іваноўскі сваю ніжнюю полку і апусціў чамаданчык. Яна паслухмяна прысела ля акна і не адразу, адолеўшы яўную збянтэжанасць, ціха сказала:

— А ў мяне білета няма.

— Што — не хапіла?

— Укралі...

— Як?

— Ноччу. У цягніку з Мінска.

Гэта было горш. Здаецца, яны бралі на сябе трохі празмерную адказнасць, парушаючы строгі парадак чыгункі, за што магло нагарэць абодвум. Але як было адступаць? Ігар зірнуў на Міколу і прачытаў на яго грубаватым, заўжды нахмураным твары рашучасць стаяць на сваім. Сапраўды, як было цяпер дапусціць, каб пакрыўдзілі таго, хто гэтак прастадушна і даверліва пайшоў за імі?

— Нічога. З праваднікóм дамовімся.

Але дамаўляцца мусілі не толькі з праваднікóм, а таксама і з рэвізорам, і з брыгадзірам цягніка, і перагаворы гэтыя скончыліся тым, што на нейкай станцыі, дзе неўзабаве спыніўся цягнік, Іваноўскі збегаў у вакзальную касу і ледзьве паспеў захапіць апошні білет на ўжо занятае ёю месца. Білет быў да Гродна, і дзяўчына прыкметна павесялела, нават заўсміхалася, канчаткова перажыўшы сваю бяду. Ачуняўшы ад хвалявання, яна аказалася разгаворлівай і ўвогуле прыемнай дзяўчынай, і хутка не без гумару расказвала ім аб сваіх дарожных прыгодах. Аказалася, што яна жыве ў Гродна і ў Мінск ездзіла да сваякоў, якіх ніколі не бачыла, і тут такое няшчасце ў вагоне. У яе ўсё начыста выграблі з яе чамаданчыка, апроч таго, узялі плашчык, жакет і, ведама, усе грошы. Але вось яна ўратавана і цяпер вельмі ўдзячна абодвум за іх вялікадушную дапамогу.

— Ды ну, пра што гаварыць! — адмахнуўся Іваноўскі і перавёў размову на іншае.— А вы даўно жывяце ў Гродна?

— Там і нарадзілася.

— Ого! Значыць, тутэйшая?

— Ну.

— А так добра гаворыце па-руску?

— А ў нас дома заўжды гаварылі па-руску. У мяне бацька рускі і цётка, яго сястра, таксама руская. Толькі мама полька.

— А дзе вы вучыліся?

— У польскай гімназіі. Рускіх жа ў нас не было.
— А як вас завуць? — усё больш цікавіўся Ігар.
— Янінка. А вас — калі не вайсковая тайна? — амаль ужо какетліва ўсміхнулася яна.
— Мяне Ігар, а яго Мікалай.
— У мяне дзядзька, што ў Мінску, таксама Ігар. Ігар Пятровіч. А вы да нас служыць едзеце?

Тут ужо яны пераглянуліся, гэта сапраўды ў нейкай меры адносілася да строгай вайсковае тайны, з лёгкасцю, аднак, разгаданай іх спадарожніцай. Але што тут было таіцца? Сапраўды, тыдзень назад, пасля сканчэння вучылішча яны атрымалі назначэнне ў армію, штаб якой размяшчаўся ў гэтай яе Гродні.
— Падобна, што так,— няпэўна сказаў Іваноўскі.— А што гэты Гродна — нішто гарадок?
— Вельмі добры горад. Не пашкадуеце.
— Думаеш, нас у Гродна пакінуць? — з уласцівым для яго скептыцызмам сказаў Тамолка.— Запруць куды-небудзь у лясны гарнізон.
— О, дык у лесе ж цудоўна! У нас такія лясы! Дзіва! — поўная захаплення загаварыла Янінка.

Іваноўскі змоўчаў. Ягоныя адносіны да лесу, нават самага прыгожага, мала нагадвалі захапленне гэтай дзяўчыны. Бывала, у вучылішчы, у шматмесячных летніх лагерах, лясы, палі, уся гэта аддаленасць ад пастаяннага месца жыхарства з яго хай сабе несамавітым, але наладжаным бытам так надакучвалі пад восень, што самая багатая прырода рабілася невыноснай — хацелася ў горад. Правільна кімсьці сказана, што ваенныя не заўважаюць прыроды, для іх болей важна надвор'е.

Тым не менш у наіўным захапленні Янінкі прысутнічала такая шчырасць, што Іваноўскі заўсміхаўся, гатовы ўжо згадзіцца на першы, што трапіцца, гродзенскі лес. І наогул нешта ў ёй усё больш яму падабалася, у гэтай жвавенькай, даволі мілавіднай, з какетліва рассыпанымі на лбе светлымі кудзеркамі дзяўчыне ў просценькай стракатай сукенцы. Яму ўжо было сорамна за той свой фрывольны жарт на вакзале ў Баранавічах, за нетактоўнасць іх прапановы, каторую выбачала хіба што іх пазнейшая дапамога ў яе здарэнні.

Цягнік з кароценькімі прыпынкамі на маленькіх станцыях ішоў усё далей на захад. За вакном, нібы ў мінулае, адплывалі назад зялёныя чэрвенькія палеткі, пералескі, велічныя хвойныя бары, вёскі і скрозь — хутары, хутары. Іваноўскі ніколі не быў у гэтым баку Беларусі, меней як за два гады ўз'яднанай з яе ўсходняй паловай, і цяпер у ім нарадзілася шчырая цікаўнасць да ўсяго, што адносілася да гэтага не вядомага для яго і, напэўна, такога натуральнага для Янінкі жыцця.

На нейкай невялікай станцыі іхні вагон спыніўся якраз насупраць маленькага прывакзальнага рыначка, і Іваноўскі выскачыў на платформу, таропка накупляў у газету несамавітага сялянскага харчу — яек, гуркоў, вясковай каўбасы і нават міску гарачай, разварыстай маладой бульбы. Пасля яны елі ўсе разам, хлопцы клапатліва частавалі дзяўчыну, якая зусім ужо асвойталася ў іхняй кампаніі, ахвотна смяялася, жартавала, смачна ядучы гуркі з бульбай. Пасля абеду, мабыць, штось сцяміўшы ў адносінах да яе Ігара, Мікалай зважліва адышоўся і ўзлез на верхнюю полку паспаць. Яны ж засталіся ўдваіх — адзін супраць аднаго, раздзеленыя маленькім вагонным столікам.

Яму было добра з ёй, хоць ён усё яшчэ не мог да канца асіліць у сабе нейкае спазнелае пачуццё ніякаватасці, быццам якую вінаватасць за свае намеры, хоць з самага пачатку ніякіх намераў у яго не было. Янінка ж, мяркуючы па ўсім, адчувала сябе зусім натуральна і вольна. Яна зняла свае маленькія, белыя, на коркавай падэшве басаножкі і, напяўшы на каленях караткаватую сукенку, па-хатняму проста ўладкавалася на цвёрдым сядзенні, увесь час з нейкай мілай хітрынкай заглядваючы яму ў вочы.
— А ў нас, ведаеце, Нёман,— казала яна, менавіта так, на беларускі лад вымаўляючы гэта слова, і Іваноўскі ўнутрана ўсміхнуўся, прыпамінаючы сваё недалёкае дзяцінства, школу, вядомую паэму Якуба Коласа і гэтую беларускую назву ніколі не бачанай ім ракі.— Адразу пад вакном круты спуск, дзве вярбы і плыты ля самага берага. Я там купаюся з плытоў. Ранічкай выбегу, на рацэ яшчэ лёгкі туманок сцелецца, вада цёплая, як сырадой, нідзе нікога. Так накупаюся, што ўвесь дзень радасна.
— А мне болей азёры падабаюцца. Асабліва лясныя. У ціхае надвор'е — прыгажосць,— сказаў Іваноўскі.
— Рэкі лепш, што вы! У азёрах вада балотам смярдзіць, а ў рэчцы заўсёды праточная, чыстая, бы сляза. Улетку на рацэ — рай. Ды што там! Вось прыедзем — пакажу. Спадабаецца.

Мабыць, сапраўды спадабаецца. Ён ужо быў упэўнены, што гэта штось незвычайнае: домік, дзве вярбы на абрыве, плыты ля берага, з якіх можна ныраць у глыбокі, імклівы Нёман. І ён ужо маляваў гэта ў сваім уяўленні, хоць з вопыту ведаў, што самае багатае ўяўленне ніколі не адпавядае сапраўднасці. У сапраўднасці ўсё інакш — горш або лепш, але менавіта інакш.

Янінка паводзіла сябе з ім лёгка і вольна, так, быццам яны даўно былі знаёмыя, а ён усё адчуваў нейкую невыразную скаванасць, якая не толькі не мінался з часам, але і яшчэ большала. Ігару пачынала здавацца, што, бесцырымонна гукнуўшы яе ў Баранавічах, ён выглядаў перад ёй як чалавек легкадумны, схільны да нікчэмных дарожных прыгод, і што яна не магла не заўважыць гэтага. Хоць ніякага легкадумства ў тым не было, была простая дзіцячая гуллівасць, якая, можа, і не зусім дарэчы ў характары дваццацідвухгадовага выпускніка ваеннага вучылішча, нядаўна атэставанага на пасаду камандзіра ўзвода. Тады, на пероне, ён нават і не разгледзеў яе, толькі ўбачыў — разглядаў ён яе цяпер шырока раскрытымі, амаль здзіўленымі вачыма, якія, як ні стараўся, не мог адарваць ад яе прыгожага, усмешлівага твару.

Пад канец дня, пад'язджаючы да Гродна, ён ужо ведаў, што не расстанецца з ёю — яна ўсё больш зачароўвала яго сваёй юнай пекнасцю і вабіла чымсьці загадкавым і таямнічым, для чаго ён проста не знаходзіў назвы, але што адчуваў няспынна. Пра яе дарожнае здарэнне яны не гаварылі, здаецца, яна забылася пра яго і толькі аднойчы заклапочана варухнула броўкамі, калі пераастаўляла на паліцы лёгенькі свой чамаданчык.
— І нават бялілы забралі. Татку везла. У нас цяпер бяліл не дастаць.
— А што, бацька — маляр?
— Мастак,— проста сказала Янінка.— А з фарбамі цяпер кепска. Раней мы фарбы з Варшавы выпісвалі.

Нарэшце цягнік прыбыў на станцыю Гродна, і яны, трохі хвалюючыся, сышлі на перон. Янінка са сваім пустым чамаданчыкам у ру-

ках павяла іх да штаба арміі, які быў ёй па дарозе. Але ў штабе, апроч дзяжурнага, нікога больш не аказалася, трэба было чакаць да ранку. Пераначаваць можна было тут, або ў гарнізоннай гасцініцы, лейтэнанты, аднак, не сталі шукаць гасцініцу і прынеслі свае рэчы ў нейкі маленькі, падобны на капцёрку пакойчык з трыма салдацкімі ложкамі каля сцен. Тамолка адразу ж пачаў уладкоўвацца на тым, што стаяў у куце пад нішай, а Ігар, ледзьве выцершы з ботаў пыл, заспяшаўся на вуліцу, дзе на бліжэйшым рагу пад каштанам яго ўжо чакала Яніна. Яна шчыра ўзрадавалася яго паяўленню і яшчэ болей таму, што ён быў вольны да заўтра, і яны пайшлі па вячаровае вуліцы горада, усё ў якім было для яго незвычайна цікавае.

За тыя пару гадзін, якія яны з Мікалаем прабылі ў штабе, Янінка справілася прыбрацца і цяпер была ў цёмнай ладнай спадніччы і светлай шаўковай кофтачцы з маленькім белым каўнерыкам каля тонкай шыі, на яе нагах цвёрда пастуквалі высокія абцасікі модных туфляў. Прыбраная, яна здавалася старэйшай за свае юныя гады і вышэйшаю ростам — амаль упоравень з яго плячом. Яны ўсё ішлі вуліцай, і яму было невыказна прыемна, што яе тут многія ведалі і паважна віталіся: мужчыны — з пачціым рухам рукі да капелюша, а жанчыны — ветлівым кіўком галавы з добразычліваю ўсмешкай на лагодных тварах. Яна адказвала з падкрэсленай ветлівасцю, але і з нейкаю няўлоўнай годнасцю і стрымана, напаўголасу апавядала яму пра тутэйшыя гарадскія славутасці, што трапляліся ім па вуліцы.

— Вось наша Раскоша, так яна раней называлася. Нічога асаблівага, але во царква, пабудаваная ў памяць забітых на руска-японскай вайне. Нізенькая, праўда, але вельмі акуратная цэркаўка. Я там хрысцілася. А далей, бачыце, такія смешныя домікі, вунь цэлы рад, з франтончыкамі накшталт петушыных грабеньчыкаў. Гэта дамы тэкстыльшчыкаў з Ліёна. Ага, не здзіўляйцеся. У васемнаццатым стагоддзі Тызенгауз выпісаў з Ліёна ткачоў і пабудаваў для іх такія самыя домікі, як у Францыі. Во стаяць і дагэтуль. А то вунь дом польскай пісьменніцы Элізы Ажэшковай, яна тут жыла і памерла. Ведаеце, цікава пісала.

Гарадок яму сапраўды падабаўся сціплай, але абжытай утульнасцю сваіх брукаваных вулічак з вузенькімі, выкладзенымі пліткамі тратуарамі, якія былі дбайна аздоблены гладкімі каменнымі скосамі. На сценах многіх дамоў кучарава зеляненеў вінаград, некаторыя з іх да трэціх паверхаў былі ўвіты яго ўчэпістаю лазой. Але болей за ўсё ён чакаў сустрэчы з расхваленым Янінкай Нёманам, які, як яна сказала, працякаў тут жа, дзелячы горад на дзве няроўныя часткі.

Каля гатычнай грамады касцёла вуліца павяртала ўбок, і яны ціха пайшлі ўздоўж гандлёвых радоў і гарадской ратушы. На рагу пад каштанамі нейкая жанчына гандлявала марожаным, і Янінка, якая ўвесь час ішла поруч, лёгенька дакранулася да яго локця.

— Ігар, можна мне папрасіць вас?..

— Калі ласка,— са шчырай гатоўнасцю выканаць самую яе невярагодную просьбу азваўся ён.

— Ведаеце, я даўно марыла... Ну гэта... Каб мяне хлопец пачаставаў марожаным.

— Ах, марожаным!..

Іваноўскі амаль жахнуўся, падумаўшы, які ж ён вахлак, калі сам не здагадаўся аб гэтым! Але ён, здаецца, і не заўважыў гэтай прадаўшчыцы, ён захапіўся вуліцай, радам каштанаў за высокай агаро-

жай касцёла, яму проста было няўцям, чаго магла пажадаць ягоная багіня.

— Прошэ, паненка! Дзенькую гжэчнэго пана,— падзякавала прадаўшчыца, калі ён адмовіўся ад некалькіх капеек рэшты.

— Дзенькуе, пані Вандзя,— у сваю чаргу цырымонна падзякавала Яніна, прымаючы з рук у старой жанчыны вафельныя скрылёчкі з марожаным паміж імі.

У канцы кароценькай вуліцы над ліпамі засвяціўся такі шырокі прасцяг, які можа адкрыцца толькі з вельмі высокага ўзгорка, і яны хутка выйшлі на каменны мост цераз роў. Гэта быў уезд у старажытны, з паўразбуранымі сценамі замак, па другі бок ад якога ў глыбіні парку высіўся раскошны палац за фігурнай рашоткай агарожы.

— Замак караля Польшчы Баторыя,— урачыста аб'явіла Янінка.— А гэта Новы замак. А цяпер зірні вунь туды. Бачыш?

Ён зірнуў цераз каменны, вышынёй амаль у чалавечы рост парапет і ўнутрана ахнуў ад вышыні, на якой яны апынуліся. Далёка ўнізе па каменных прыступках лесвіцы рухаліся маленькія фігуркі людзей, якія яшчэ ніжэй расходзіліся па абодва бакі набярэжнай, што плаўна агінала бераг і дзесьці знікала пад густой навіссю дрэў.

— Ну, бачыш? Як табе падабаецца? — хінучыся да ягонага локця, дабівалася Янінка.

Старажытныя, змураваныя з вялізных камянёў сцены замка, гэты цяжкі, аграмадны, перакінуты цераз каменную лесвіцу мост, вялізныя масівы зеляніны на пагорках, высачэзны, уладарны над горадам слуп гарадской каланчы паблізу, вядома, не маглі не спадабацца яму, і ён гатовы быў аглядаць усё гэта да вечара. А вось Нёман з такой вышыні ніяк не ўразіў яго ўяўлення — звычайная, сярэдняй велічыні, заціснутая высокімі берагамі рака. Помніцца, азёрныя прасторы куды з большаю сілай кранаді яго пачуцці. Затое Янінка была ў захапленні менавіта ад Нёмана і нязмоўчна шчабятала ля яго вуха:

— Паглядзі, паглядзі туды. Бачыш, якое цячэнне! Бачыш быстрак! Вунь там, пад вербамі, такія віры! Ого! Толькі сунься — закружыць, панясе, не выберашся.

Яны прайшлі трохі назад і па той самай гранітнай лесвіцы спусціліся да ракі. Не, усё ж рака была цудоўная, мабыць, з вышыні ён проста не ацаніў яе належным чынам. Па яе правым беразе ішла зусім добраўпарадкаваная, абсаджаная дрэвамі набярэжная, справа высіліся вялізныя, пакрэсленыя сцежкамі адкосы з рэштаю крапасных сцен наверсе. Рака плаўным паваротам хавалася за недалёкімі абрывамі, на якіх высіліся суцэльныя шапкі вербаў, там жа канчаўся горад і далей сінеў хвойны лес, за які садзілася сонца. Яны памалу ішлі ўздоўж Нёмана, і Янінка ўсё гаварыла і гаварыла штосьці не вельмі абавязковае ў гэтую хвіліну вечаровага харастава, а ён думаў, як усё ж дзіўна ўладкавана жыццё. Да сённяшняй раніцы ён і не падазраваў аб яе існаванні на гэтай зямлі, выпадкам убачыў яе ў Баранавічах і звярнуўся з дурным, па сутнасці, жартам, з якім, напэўна, не павінен быў бы звяртацца выхаваны малады чалавек. А цяпер вось, прабыўшы з ёй дзень, ён не ведаў ужо, як быць далей — далейшае жыццё без яе проста трациіла для яго ўсю сваю радасць.

Яны доўга ішлі так па беразе і, калі сонца зусім схавалася за зубчастаю сцяной лесу, павярнулі назад да горада. Слухаючы часты перастук яе абцасікаў побач, ён невыразна адчуваў, як штосьці ў ягоным жыцці дзівосна перайначваецца, набываючы невядомы, але вельмі дарагі яму сэнс. І ён быў рады таму, амаль шчаслівы. Побач ледзьве прыкметна струменіла бліскучая гладзь Нёмана, людныя ўдзень бе-

рагі нанач прыкметна пусцелі, стомленыя за дзень рыбакі адзін за адным складвалі свае вудзільны і ішлі ў горад. Між цёмных узбярэжных камянёў ціха плёхалі дробныя хвалі і зыбка гойдаліся чорныя, поўныя смалістага паху чаўны. Аграмадныя вербы, навісшы над набярэжнай, клалі на яе густы начны змрок, у якім адзін за адным зні-калі прахожыя. У паветры чуўся саладкаваты пах дыму і даносілася прыціхлае вечаровае дыханне горада.

У густым летнім змроку цёплае ночы Янінка прыкметна пабліжэла да яго, напэўна, канчаткова адолеўшы штосьць, што раздзяляла іх удзень, і цяпер ішла зусім поруч, лёгенька дакранаючыся пальцамі да яго локця. Неяк неўпрыцям для яго яна перайшла на *ты*, і ён таксама некалькі разоў сказаў ёй *ты*, абоім стала на дзіва проста, канчаткова знікла дзённая няёмкасць і незразумелая нацягнутасць, якая доўга была між імі.

Як толькі яны ступілі пад вербы, у густы, вільготны змрок ночы, Янінка, нічога не кажучы, раптам адскочыла ўбок і кінулася кудысь па травяністым схіле ўгору. Ён спыніўся ў нерашучасці, зважаючы на свае хромавыя выхадныя боты, але яна з цемры падбадзёрыла яго — давай, давай! — і сама хутка палезла між калючых кустоў, усё вышай, на кручу. Ён не бачыў, што было наверсе, паўнеба там закрывала нешта, падобнае на раскідзістую крону дрэва, але ён адчуў у яе голасе змоўніцкі азарт таямніцы і таксама палез у зараснікі. Скінуўшы з ног туфлі, Янінка караскалася ўсё вышай, зводдаль прыгаворваючы яму напаўголасу:

— Зараз ты нешта пабачыш. Зараз, зараз...

Праз якую хвіліну ён адолеў самае крутое месца і хоць абадраў да крыві руку, але ўзлез на край нешырокай, абнесенай рашоткай тэрасы, ад гладкіх камянёў якой яшчэ ішло прыемнае дзённае цяпло. Побач, закрыўшы палову неба, высілася магутнае старое дрэва і паднімалася стромкая сцяна нейкай будыніны. Вакол было ціха і цёмна, знізу, з-пад вербаў, ледзьве даносіўся ціхі плёск Нёмана, пахла вапнай ад сцен і кропам з недалёкіх, напэўна, гародаў.

— Ну, ты зразумеў? Ты зразумеў, што гэта такое?

— А што?

— Каложа — во што! Дванаццатае стагоддзе, ты зразумеў?

— Цяпер зразумеў. Але каб паглядзець...

— Пабачыш! — проста запэўніла Янінка.— Паспееш. А цяпер ідзі сюды...

Яна зноў матлянулася ў цемру, лёгенька пралезла праз негустую рашотку агарожы, нырнула ў пралом у сцяне, і яе светлая кофтачка зусім знікла ў змроку. Каб не згубіць яе, ён караскаўся следам, пакуль не апынуўся на невялікім глухім травяністым двары. Неба тут спрэс закрывалі дрэвы, было цёмна, і ў гэтай цемры ледзьве ўгадвалася шэрая сцяна побач. Прыслухоўваючыся да наваколля, замерла побач Янінка. Але вакол было ціха, бы ў склепе, і яна пакралася да нізенькіх дзвярэй у нішы. Там паклала ў доле туфлі і, пацягнуўшы да сябе дзверы, па-змоўніцку шапнула яму: «Лезь!». Ён ледзь прашчаміўся ў вузкую шчыліну, затым знутры таксама націснуў на дзверы, каб магла пралезці яна. Калі дзяўчына апынулася побач, дзверы самі сабой зачыніліся, і абоіх агарнула такая цемра, што ён зусім перастаў бачыць яе і, каб не згубіць, лёгенька прытрымліваў яе за плечы. У насцярожанай цішыні ўверсе штосьць заварушылася, залапатала, Янінка здрыганулася ў ягоных руках, але тут жа паспяшалася супакоіць яго:

— Не бойся: то галубы.

— Я не баюся,— шэптам адказаў Ігар, хоць яму было і цікава, і страшнавата адначасна.

— Гэта іканастас, гэта аналой. А тут вось...

Нячутна ступаючы ў цемры па каменнай шархоткай падлозе, яна падвяла яго да нейкай сцяны, дзе прымусіла сесці, затаіцца, а сама, прыўстаўшы, крыкнула:

— О-о!

— О-о! О-о! О-о! — адгукнулася ў розных месцах мноствам таямнічых галасоў, ад якіх яму зусім ужо стала страшна.

— О-о-о! — паўтарыла яна мацней.

— О-о-о-о! О-о-о-о!..— пакацілася кудысьці далей, мабыць, над нябачныя ў цемры скляпенні прытвораў, і нарэшце заглухла ўгары, напэўна, у званіцы.

— Галаснікі, зразумеў? — ціха шапнула Янінка.

— Якія галаснікі?

— Не ведаеш? Эх ты!.. Ідзі сюды... Во сюды, сюды...

Яна зноў павяла яго ў цемру, трымаючы за руку, як відушчы водзіць сляпога, дзесьці спынілася, лёгенька таўханула ў бок.

— Во, мацай. Ты ж вялікі, напэўна, дастанеш?

Ён пачаў мацаць цагляную сцяну, пакуль не наткнуўся рукамі на нейкія гладкія, адпаліраваныя дзіркі ў ёй, але зразумець нічога не мог, хоць ні пра што не пытаў ужо і не дзівіўся. Ён ужо прывык за сённяшні дзень да такога мноства загадак і ўражанняў, што, каб разабрацца ў іх, напэўна, патрэбны быў час.

А часу якраз было мала, самая кароткая ноч у годзе хутка імкнулася насустрач дню, і калі яны выбраліся з царквы, над горадам ужо гаслі зоркі, і далёкі сонечны водсвет затрапятаў на ўсходнім ускрайку неба. Янінка таропка, не даючы Ігару апамятацца, гаварыла і гаварыла штосьць, сама поўная невыказнае душэўнай шчодрасці, тым значымым і цікавым, што бачыла, ведала, чым абавязкова хацела падзяліцца з ім. Падхапіўшы ў рукі туфлі, яна ўжо лезла кудысь цераз калючыя зараснікі на абрыве, і ён ледзьве спраўляўся за ёю, ужо не клапоцячыся пра свае выхадныя боты, якім, напэўна, дасталося за гэтую ноч.

— Ідзі, ідзі сюды! Ну што ты такі непаваротлівы! Не бойся, не ўпадзеш. Я падтрымаю...

Яны пералезлі змрочны глыбокі роў і зноў выйшлі на бераг зусім яшчэ соннай, засланай лёгкім туманам ракі. Але Янінка пабегла і яшчэ ніжэй — па голых камянях да вады.

— Ідзі сюды. Пакуль татка спіць, я табе пакажу мой кветнік. Ужо зацвілі мацейкі. Пахнуць на досвітку — страх!

Слізгаючы на скураных падэшвах, ён спусціўся па каменным адкосе ўніз, да лодкі, у якую залезлі абое, і Янінка з адным вяслом у руках пачала разварочваць лодку ўздоўж па цячэнні.

— Так бліжэй будзе. А то па мосце пакуль абыдзеш...

— Якая ты, аднак! — сказаў ён, не стрымаўшы свайго захаплення.

— Якая? Нядобрая, га? Праўда, нядобрая?

— Цудоўная!

— Дзе там цудоўная! Во прачнецца татка, будзе гэтай цудоўнай!

Моцнае цячэнне на сярэдзіне панесла лодку ўніз, але яна неяк выграбла адзіным вяслом да берага, і хутка яны падплылі да нейкага дашчанага плота пад тоўстымі камлямі вербаў.

— Ану хапайся. А то панясе...

Ён паспеў ухапіцца за слізкі, гнілаваты слупок у вадзе, яна вы-

скачыла на бераг, і яны выцягнулі лодку на траву не надта ніжэй таго месца, дзе яна яе ўзяла.

— Раніцай рыбакі адгоняць... А цяпер... Во гэтым завулачкам, а пасля каля саду, пярэйдзем бульбу, і там, пад касцёлам на беразе мой домік. Ты не вельмі стаміўся? — раптам клапатліва запыталася яна, заглядваючы яму ў вочы.

— Не, нічога.

Яны пайшлі ўскраінным, пароослым вільготнаю муравой завулкам. Яна ўсё несла ў абедзвюх руках свае туфлі, на хадзе трошкі дакранаючыся да яго плячом, і ён праз тонкую тканіну кофтачкі адчуваў цяпло яе цела, чуў яе блізкае зморанае дыханне, незразумелы пах яе валасоў і думаў, як яму здорава пашанцавала сёння. Ён ужо быў удзячны сваёй нявыхаванасці, якая дазволіла яму той недарэчны жарт у Баранавічах, удзячны гэтаму гораду з яго старажытнасцямі і гэтай ночы, такой не падобнай на мноства пражытых ім начэй.

— Янінка,— ціха паклікаў ён, набліжаючыся да яе ззаду, але яна толькі таропка набавіла кроку.

— Янінка...

— Во абыдзем гэтую хатку, пасля павернем на сцежачку, перабяжым цераз сад...

— Янінка!

— Давай, давай, не адставай! А то хутка татка ўстане, ды як спахопіцца...

Аброслаю дзядоўнікам сцежкай уздоўж плота яны ўзлезлі вышэй. Пачынала світаць. Побач у росным змроку садоў яшчэ драмала яе Занёманне. Добра ўтаптаная сцяжынка вывела іх на край бульбяной нівы, скрозь усыпанай белымі зоркамі кветак. Дужа пахла маладым бульбоўнікам і свежай зямлёй бульбянішча. Янінка таропка ішла наперадзе, і ён, сморгаючы ў бульбоўніку ботамі, ледзьве спраўляўся за ёй. Ужо зусім блізка на светлым ускрайку неба відаць былі стромкія купалы касцёла, за якім дзесьці ў цёплай рачной вадзе ціха плёскаліся яе плыты. Заставалася прайсці яшчэ можа сотню крокаў, якія аддзялялі іх ад касцёльнай агарожы, як у начной цішыні яшчэ соннага горада з'явіўся нейкі чужы, незразумелы, настойлівы гул. Янінка наперадзе адразу ж спынілася.

— Што гэта? Што гэта гудзе? Гэта самалёты?

Так, гэта набліжаліся ў небе самалёты, але ён проста не верыў, што так недарэчна і не ў час можа пачацца тое самае страшнае, што ўсе апошнія дні благім прадчуваннем жыло, мацнела, прыгнятала людзей. Хапаючыся за слабенькую надзею, што можа яны памыляюцца, ён душыў у сабе страх і чакаў.

Але памыліцца было немагчыма.

Спалоханая Янінка, быццам шукаючы абароны, кінулася да яго, і толькі ён паспеў яе абняць, як шэраг блізкіх магутных выбухаў кінуў іх на цвёрдыя сцяблы бульбоўніку. Ранні світанак асвятліўся серыяй вогненна-чорных бліскавак, тугія гарачыя хвалі ўдарылі ім у спіны, густа закідалі бульбоўнік зямлёй...

Як толькі асеў першы грымотны грукат, ён падхапіўся, Янінка таксама ўскочыла побач і з паблытанымі на галаве валасамі, у запэцканай кофтачцы невядома навошта старалася адзець на брудную нагу свой туфель. Аглушаны выбухамі, ён не адразу пачуў яе на дзіва аслабелы голас, якім яна гукала яму:

— На мост бяжы! Хутчэй на мост! Там за касцёлам мост!..

Ну, ведама, яму трэба было на мост, у штаб, ён ужо разумеў, што́ здарылася, і інакш не мог.

Не азірнуўшыся болей, праз грымотныя ўдары выбухаў, падаючы і ўскокваючы, ён памчаўся на мост, несучы ў збянтэжанай свядомасці ледзьве ўхопленае зрокам абліччa дзяўчыны з чорным бліскучым туфлем у росным бульбоўніку...

Раздзел дванаццаты

Яго вырвалі з забыцця стрэлы, якія раптам даляцелі невядома адкуль. Здалося спярша, што гэта стралялі ў вёсцы, але калі, занепакоены, ён прыслухаўся, дык зразумеў, што даносіліся яны з іншага, процілеглага вёсцы боку — менавіта з таго боку, адкуль яны прывалакліся ўночы і куды пайшоў Півавараў. Мярцвеючы ад благога прадчування, Іваноўскі перастаў дыхаць, услухаўся, але ніякага сумнення не заставалася — стралялі недзе за полем.

Напэўна, самыя першыя стрэлы ён прапусціў, не ўчуўшы, ён прахапіўся толькі, калі гулка ўдарыла вінтоўка і ў цішыні працягла пратрашчаў аўтамат. Ну вядома, гэта быў яго аўтамат — нямецкія стралялі інакш, гэта ён адчуваў пэўна. Іваноўскі падхапіўся на локаць, але ў грудзях у яго штосьці сціснулася, ад болю заняло дыханне, ён закашляўся, выплюнуў згусцелы крывяны ком і зноў без сілы аблёгся на лаўцы. Пакуль ён кашляў, здаецца, усё там сціхла, і колькі ён ні ўслухоўваўся потым, нічога больш не пачуў.

Ледзьве ўтаймоўваючы хваляванне, лейтэнант намацаў ля лаўкі гадзіннік — было сорак хвілін на восьмую, значыць Півавараў адсутнічаў каля дзвюх з паловай гадзін. Калі да той вёскі толькі адзін кіламетр, няхай два, дык ён павінен быў бы ўжо вярнуцца. Але калі не вярнуўся — значыць... Значыць, ён прабраўся ў вёску, але, мабыць, няўдала, і яго спасціг той самы лёс, што і ўчора Іваноўскага.

Лейтэнант зноў прыўзняўся на локці, услухаўся, паспрабаваў зазірнуць у трошкі яшчэ светлаватае акенца, але не дапяўся да яго і сеў на лаўцы. Яму было моташна, блага, вогненна-чырвоныя плямы плылі ў вачах. Рукой ён намацаў на дзіва цяжкую вінтоўку. Але навошта цяпер была тая вінтоўка — у лазні яго пакуль ніхто не трывожыў, паблізу быццам не было нікога. Наўрад ці ён мог што зрабіць, каб аблегчыць лёс Піваварава, які яўна трапіў у бяду, але і нічога не рабіць ён таксама не мог. З вялізнай натугай, увесь час лапаючы па сценах рукамі, ён выйшаў у прылазнік і штурхнуў нагой дзверы.

Была зімовая ноч — як усе ночы ў лістападзе гэтага года — з ветрам, нізкім, захмараным небам, шэрым, завалочаным цемрай прастораm. Але снег ляжаў свежы і чысты, і ў ім выразна было відаць некалькі глыбокіх слядоў Піваварава, якія ішлі паўз сцяну лазні і паварочвалі за вугал.

Задыхаючыся ад налётаў парывістага ветру, Іваноўскі хвіліну счакаў, услухаўся ў глухую ціш ночы. Ні стрэлаў, ні крокаў, ні крыку — нічога не было больш чуваць. Тады, не зачыніўшы дзвярэй, ён апусціўся каля парога, прыхіліўся плячом да сцяны і сядзеў так гадзіну, а можа і больш. Ён увесь быў ва ўладзе шчымлівага, хваравітанапружанага чакання, выразна ўсведамляючы, што калі Півавараў у бліжэйшыя хвіліны не прыйдзе, то ён не прыйдзе ніколі.

Але ён не прыйшоў ні ў бліжэйшыя хвіліны, ні ў наступныя за тым гадзіны. Калі ўжо чакаць не стала трывання, Іваноўскі, не ўстаючы, на кукішках дапяўся да кубіка свайго гадзінічка за парогам — было без дзесяці хвілін дзесяць. Адсутнасць байца на працягу гэткага часу не абяцала нічога добрага.

«Нашто я паслаў яго? Нашто паслаў? — дакараў сябе лейтэнант.— Якія тут лыжы? Які штаб? Толькі загубіў яго ды і сябе таксама...»

Безумоўна, без Піваварава ён нічога ўжо не мог, але калі ён сам быў асуджаны на пагібель, дык трэба было падумаць, каб выратаваць хоць байца. А ён паслаў яго на такую справу, дзе на ўдачу прыпадае адзін шанец з тысячы. Немцы маглі зрабіць засаду, пасадзіць у полі сакрэты і напэўна ўзмацнілі ахову ў вёсцы — не так проста было пралезці да штаба. Калі гэта не ўдалося яму мінулаю ноччу, калі штабісты былі яшчэ не палоханыя, дык тым больш не ўдасца цяпер.

«Ну а што ж далей? Што?» — тысячны раз пытаўся ў сябе Іваноўскі, седзячы ля дзвярэй лазні.

Зрэшты, ён ужо ведаў *што* — ён толькі марудзіў, да апошняй магчымасці спадзеючыся, што Піваварaў, можа, яшчэ вернецца. Але калі стала ўжо відавочна, што чакаць далей марна, лейтэнант, хапаючыся за сцены, устаў на ногі.

Ён выпрабоўваў сябе, каб ведаць, на што яшчэ здольны, або, можа, не здольны ўжо ні на што. Хаця і з цяжкасцю, але трымацца на нагах яму яшчэ ўдаецца, асабліва калі мець пад рукамі нейкую апору. Цяпер апораю яму былі сцены, а ў полі ён будзе абапірацца на прыклад вінтоўкі. Ногі як-колечы падпарадкоўваліся яму, горш было з дыханнем і з галавой таксама. Але ён падумаў, што галава, можа, адыдзе ў полі, а з дыханнем ён ужо неяк справіцца. Калі не спяшацца, памаленьку, з частымі супынкамі, эканомна выдаткоўваючы сілу...

Яго намер цалкам завалодаў ім, і лейтэнант вярнуўся ў лазню, распіхаў у кішэні абоймы з падсумкаў. Рэчмяшок ён не мог падняць на сябе і пакінуў на лаўцы, затое ён узяў з сабою гранату. Далей ён ужо не мог заставацца тут ні хвіліны і, перабіраючы па сценах рукамі, выйшаў на двор.

Хістка, ледзьве не падаючы, але з упартай, цяжка зразумелай рашучасцю ён прайшоў крокаў дваццаць па глыбокіх слядах Піваварава і спыніўся. Вінтоўка аказалася куды больш цяжкой, чым яму здалося спачатку, але ён абапіраўся на яе, калі гатовы быў ужо ўпасці і асабліва калі спыняўся. Сам бы ён ужо не ўтрымаўся на дрыготкіх ад слабасці сваіх нагах. Аддыхаўшыся, нейкім дзіўным, загнаным позіркам паглядзеў назад. Там сіратліва цямнела на снезе іх лазня, дзе яны ўдачліва перабылі суткі і куды, мяркуючы па ўсім, ужо не вернуцца.

У другі раз ён не адолеў, напэўна, і дзесятка паўтара крокаў, як, пахіснуўшыся, спыніўся ад кашлю. Кашаль быў самае горшае ў гэтым яго шляху — глыбінным нутраным болем ён працінаў лейтэнанта да сляпучай цемры ў вачах. Але Піваварaў быццам някепска перавязаў яму грудзі, ад прысохлых да ран бінтоў хоць і было балюча, але яны не давалі спаўзці перавязцы, кроў з ран болей не ішла. Калі б толькі не гэта д'ябальская пякотка ўнутры...

Ён імкнуўся ісці як мага хутчэй, і цяпер паказчыкам ягонай хуткасці была лазня. Ледзьве стоячы на нагах, ён зрабіў ужо чатыры або пяць прыпынкаў, кожны раз азіраючыся, але лазня, бы знарок, усё цямнела і цямнела ў прыцемку, з вялікім нежаданнем аддаляючыся ў ноч. Мінула, напэўна, не менш за гадзіну, перш чым шэры паўзмрок канчаткова праглынуў яе.

Навокал быў снег, вецер і поле — і тады ён зразумеў, што быццам бы дасягнуў сярэдзіны шляху, цяпер вярнуцца ён бы ўжо і не здолеў, на гэта ў яго проста не было сілы. Болей ён не азіраўся, ззаду ўжо нічога для яго не было,— усё добрае ці благое чакала яго наперадзе.

Потым ён два разы запар упаў, проста не ўтрымаўся на сваіх аслабелых нагах, паднімаўся не адразу — спярша паляжаў на снезе, трываючы боль у павярэджаных ранах. Другі раз яму не пашчасціла і яшчэ болей — упаў дужа нязручна, спіной; балявы ўдар быў такі моцны, што на нядоўгі час, здаецца, лейтэнант страціў прытомнасць. Пасля ён ачнуўся, але доўга ляжаў на снезе, увесь час адчуваючы пад сабой мулкі кругляк гранаты. Але ўсё ж ён намогся яшчэ, каб падняцца, сесці, пасля, хістаючыся, стаць на ногі і зрабіць некалькі першых, самых няўпэўненых крокаў.

Ён стараўся ні пра што не думаць, ён нават не вельмі глядзеў па баках, усё роўна там няшмат было відаць, затое ён не адрываў позірку ад снегу, на якім цягнуліся глыбокія сляды Піваварава. Яны ішлі ўсё ў адным напрамку; здаецца, баец даволі ўпэўнена памятаў іх шлях з учарашняй вёскі і хутка ішоў да яе. Іваноўскі цяпер болей за ўсё баяўся, каб не збіцца з гэтага следу.

А збіцца было няцяжка, асабліва калі падступала чарговая хваля знямогі і цямнела ўваччу. Але тады ён спыняўся, утыркаў у зямлю вінтоўку, падпіраў сябе яе драўляным прыкладам і чакаў, пакуль пройдзе немач. Апроч таго, яму надта дакучаў вецер — не даваў глядзець наперад, выціскаў з вачэй слёзы; часам яго моцныя парывы так штурхалі Іваноўскага, што той, хіснуўшыся, ледзьве не падаў долу. Але ён упарта супраціўляўся ветру, уласнай знямозе, болю. Ён разумеў, вядома, што наўрад ці спаткае тут Піваварава, хутчэй за ўсё ён ніколі больш не ўбачыць свайго байца, але ўсё роўна ён павінен быў прайсці той шлях, на які адправіў яго. Ён не мог пакінуць яго неведама дзе і ратаваць сябе. Безумоўна, ён надта многімі рызыкаваў на гэтай вайне, мабыць, *многія* па яго волі знайшлі сабе на ёй смерць. Але гэтая яго рызыка мела адрозненне ад усіх папярэдніх — яна была апошняй, і таму Іваноўскі павінен дайсці да канца. Калі ў гэтай д'ябальскай сутычцы са смерцю ён не збярог многіх, дык ён не бярог і сябе, і толькі гэта апраўдвала яго камандзірскае права распараджацца жыццямі іншых. Інакшага права на вайне ён не хацеў прызнаваць. У горшым выпадку, перш чым загінуць самому, ён павінен пераканацца, што дзе-небудзь у гэтым полі не сцякае крывёй яго Піварчык.

Ён і яшчэ ішоў — хістка, расслаблена, раз за разам спыняючыся і абапіраючыся на цяжкую і доўгую вінтоўку Піваварава. Аднойчы, калі ад стомы падкасіліся ногі, сеў на снезе, доўга адпачываў. Але, каб падняцца потым, яму давялося патраціць столькі яго мізэрнай сілы, што болей ён не садзіўся і аддыхваўся, абапёршыся на прыклад вінтоўкі. Спыняўся ён цяпер праз кожныя чатыры або пяць крокаў. На болей у яго ўжо не хапала дыхання.

Яму зноў здалося, што ён прайшоў кіламетры два, не менш, і ён усумніўся ў правільнасці слоў Піваварава адносна адлегласці да гэтай вёскі. Цяжка было паверыць, што яна была праз два-тры кіламетры ад іх лазні. Шкада, у гэты раз ён не ўзяў з сабою гадзінніка і не мог вызначыць часу. Але па нейкіх няўлоўных прыкметах яму здалося, што вёска недалёка, магчыма ён быў ужо ля яе ваколіцы. Сляды Піваварава, аднак, усё цягнуліся і цягнуліся з прыцемак, здавалася, ім не будзе канца ў гэтым полі. Дзе цяпер мог быць сам баец, цяжка было ўгадаць, хоць Іваноўскі быў гатовы да самага горшага. Але магло стацца і так, што той, як і яны ўчора, уцёк ад даганятых і дзе-небудзь, паранены, хаваецца ў полі.

Іваноўскі ледзьве не прайшоў паўз яго, бо сляды на снезе ўсё кудысьці вялі, і наперадзе нічога не было відаць. Але раптам крыху ўбаку, у мутным цемрыве ночы сярод замеценага снегам быльнягу яго

ўвагу прыцягнуў да сябе нейкі невыразны рух. Спярша ён і не паглядзеў туды, толькі матлянуў позіркам, але тут жа спыніўся, угледзеўся, і штосьці ў ім роспачна здрыганулася ўнутры. Ціха, амаль бязгучна на ветры матлялася нешта, падобнае на шматок паперы, хоць адкуль тут магла ўзяцца папера? Ён збочыў са слядоў Піваварава і, не ў стане адарваць позірку ад недалёкай быльняговае грыўкі, заплятаючыся ў снезе нагамі, павалокся туды.

Яшчэ зводдаль і неяк раптам ён згледзеў белы невыразны бугорчык у тым быльнягу, характэрную лінію чалавечага цела, чорныя халявы ботаў у снезе. І ён спыніўся. У галаве яго мільганула дзіўнае недаўменне — хто мог ляжаць тут, у начным полі, на сцюжы? Лейтэнант проста не адважыўся звязаць у думках тое, што ўбачыў, з яго Піваваравым, напэўна, вельмі недарэчна было бачыць у гэткай позе байца, здавалася, гэта нехта другі, выпадковы, чужы тут чалавек.

Але ўсё ж гэта быў ён, яго апошні баец, яго Піваварaў. Ён нeрухома ляжаў у разадраным сваім маскхалаце, без шапкі, з абсыпанай снегам стрыжанай галавой, раскінутымі нагамі. Лейтэнант не адразу заўважыў, што снег вакол быў густа патаптаны мноствам чужых ног і ў ім дзе-нідзе чарнелі маленькія круглячкі аўтаматных гільзаў.

Даваlокшыся да быльнягу, Іваноўскі выпусціў з рук вінтоўку і ўпаў побач з байцом. Замерзлымі чужымі пальцамі ён ашчаперыў яго галаву, прыўзняў, але, запарушаная снегам, яна даўно, мабыць, страціла ўсе адзнакі жыцця і была проста мёртвай галавой чалавека, пазбаўленага ўсякага падабенства з яго Піваваравым. Іваноўскі пачаў абмацваць ягонае цела — падраны маскхалат змерзся ў крыві, ватоўка таксама прымерзла да акрываўленага цела, напэўна, з блізкай адлегласці расстралянага аўтаматнай чаргой. Снег пад Піваваравым таксама пабраўся цвёрдымі намерзлымі камякамі.

— Што яны з табою зрабілі! Што яны зрабілі! — шапталі ягоныя вусны недаўменнае, марнае цяпер пытанне. Але што яны зрабілі, і так было відавочна. Мабыць, насцігнуты імі, Піваварaў быў расстраляны ва ўпор. Магчыма таксама, што яны расстралялі яго параненым, на снезе, у гэтым быльнягу, і цяпер з мноства дзірак у яго ватоўцы тырчэла светлае клочча ваты. Кішэні штаноў былі вывернуты, гімнасцёрка на грудзях расшпілена, худыя скрываўленыя грудзі засыпаны снегам. Аўтамата ні ля яго, ні паблізу нідзе не было — аўтамат, напэўна, забралі немцы.

Зразумеўшы, што ўсё ўжо скончана і нікуды болей ісці не трэба, Іваноўскі абвяў, знясілеў і моўчкі сядзеў, паклаўшы рукі на снег. Побач ляжала змерзлае цела байца. Незвычайная апустошанасць авалодала лейтэнантам, ніводнага жадання, ніводнае выразнай думкі не з'явілася ў яго галаве. Хіба толькі недзе на сподзе яго пачуццяў ціхенька тлеў нейкі забыты вугольчык гневу. Гэты вугольчык аднак разгараўся ўсё болей, чым далей ішоў час. Але ён ужо не меў канкрэтнай накіраванасці супраць кагосьці — хутчэй за ўсё гэта дагарала яго чалавечая крыўда на такі яго няўдалы канец. Цяпер Іваноўскі ўжо ведаў пэўна, што не ўратуецца, не праб'ецца да фронту, што і ягоная смерць будзе на гэтым жа полі, паміж дзвюх невядомых вёсак, і ніхто не раскажа людзям ні пра яго пагібель, ні пра гэты нямецкі штаб. Штабу, вядома, ніхто зрабіць нічога не зможа, таму што нашы далёка, а мёртвыя не маюць ніякай магчымасці што-небудзь зрабіць. І яму нічога не заставалася болей, як сядзець і чакаць, калі мароз і раненне адбяруць у яго апошнія рэшткі жыцця. Чымсьці гэта было нават зманліва, бо вызваляла ад знясільваючай барацьбы з немцамі,

болем, сабой. Каб скончыць усё найхутчэй, варта было выцягнуць чаку з супроцьтанкавай яго гранаты і адпусціць планку... Яе моцны выбух раздзярэ на шматкі іхнія целы, размяце вакол снег, вырые ў зямлі невялікую ямку-варонку, якая і стане іх навечнай магілай. Калі яго фінал задоўжыцца або акажацца нестрываны — відаць, так і прыйдзецца зрабіць. Іншага ўжо не аставалася. І няхай яму даруе Радзіма, людзі — не яго віна, што не выпала яму лепшай долі і не абышло яго тое самае страшнае на вайне, пасля чаго нічога больш не бывае.

Напэўна, ён бы неўзабаве і адубеў на марозным ветры і назаўжды застаўся б каля свайго напарніка, калі б у хуткім часе да яго слыху не данесліся з ветранай цішыні дзіўныя гукі. Магчыма, слых быў самым вынослівым з ягоных пачуццяў і дзейнічаў да апошняй мяжы жыцця; менавіта слых болей за ўсё звязваў яго з навакольным светам. Спярша Іваноўскі падумаў, што яму здалося, але, услухаўшыся, ён адагнаў ад сябе ўсе сумненні — на самай справе дзесьці вурчэла машына. І ён успомніў, як недзе мінулай ноччу ў полі яны напаткалі аўтадарогу, якая іх прывяла ў вёску, але дзе яна магла быць цяпер, тая дарога, ён не меў уяўлення. Тым не менш дзесьці яна была — зусім непадалёк у начной шэрай цемры па ёй ішла машына. Лейтэнант прыўзняў галаў і доўга напружана слухаў натужны маторны гул, пакуль гэты гул зусім не прапаў у далечы.

Гэта нечаканая падзея растрывожыла ягоную амаль ужо супакоеную свядомасць, новае супярэчлівае жаданне нарадзілася ў яго душы. Ён перастаў думаць пра сваё няшчасце, увесь насцярожыўся, гнеўная яго роспач паступова ўвасобілася ў мэту — апошнюю мэту яго жыцця, якой ён не мог занядбаць. Эх, калі б гэта адбылося раней, калі ў яго было трохі болей сілы!..

Баючыся спазніцца, ён заварушыўся на снезе, падцягнуў пад сябе параненую нагу, неяк абапёрся на рукі. Спярша стаў на калена, а за тым спрабаваў устаць на ногі. Але ён не здолеў утрымаць раўнавагі і ўпаў плячом у снег, глуха працяжна завыў ад болю ў грудзях. Хвілін дзесяць ляжаў, сцяўшы зубы і баючыся глыбей уздыхнуць, пасля пачаў караскацца зноў. Пасля трэцяй спробы яму ўдалося, ён нарэшце падняў сябе на дрыготкія свае ногі, пахіснуўся, але ўсё ж не ўпаў. Ён забыўся ўзяць вінтоўку, якая ляжала зводдаль, ля ног Піваварава, але цяпер у яго ўжо не было ўпэўненасці, што, нагнуўшыся за ёй, ён не ўпадзе зноў. Падумаўшы, ён так і не наважыўся нагнуцца, каб не ўпасці, а хутка, нібы з разбегу, пайшоў па снезе.

З усяе сілы ён імкнуўся захаваць раўнавагу і ўтрымацца на нагах, але яму ўвесь час перашкаджаў моцны вецер. Здаецца, той усё мацнеў і часам так штурхаў яго ў грудзі, што ўтрымацца на нагах было немагчыма. І ён зноў упаў, можа крокаў праз трыццаць ад Піваварава, тут жа спрабаваў падняцца, але не змог. Трываючы моцны боль у грудзях, паляжаў, угаворваючы сябе не спяшацца, счакаць, болей эканомна выдаткоўваць свае слабыя сілы. Але жаданне хутчэй дайсці да дарогі так моцна завалодала ім, што розум ужо быў для яго кепскі дарадца — цяпер ім кіравала пачуццё, якое рабілася мацнейшым за довады розуму.

І ён зноў падняўся, спярша на карачкі, затым на калені, пасля слабым рыўком і вялізным намаганнем — на абедзве нагі. Самае цяжкое было ўтрымацца на іх менавіта ў момант самага першага кроку — потым набывала сілу інерцыя цела, і першыя некалькі крокаў даваліся адносна лёгка. Але наступныя зноў замаруджваліся, яго вяло з

боку на бок, і нарэшце ён падаў, выцягнуўшы перад сабой задубелыя ад марозу рукі.

Яго вымушаныя прыпынкі пасля падзення рабіліся ўсё болей працяглыя, часам здавалася, што ён ужо і не паднімецца больш, у прыцьмелай свядомасці часам зусім абрывалася адчуванне часу, і ён раптам прахопліваўся ад здзіўлення: дзе ён? Але затое ён цвёрда ведаў, куды яму трэба, і ні разу не зблытаў напрамку, у паўсвядомасці выразна памятаючы апошнюю мэту свайго жыцця.

Але аднойчы ён дужа балюча ўпаў і тут жа зразумеў, што ўстаць больш не зможа. На гэтыя ўставанні пасля падзення трацілася шмат сілы, якой у яго заставалася ўсё менш і менш. Ён лёг на пякельна-марозным снезе і ляжаў доўга. Напэўна, занадта доўга для таго, каб калі-небудзь устаць. Але ў самы апошні момант ён раптам зразумеў, што замерзне, і гэта спалохала яго; замерзнуць ён ужо не мог дазволіць сабе. Тады ён проста папоўз, грабучы локцямі і каленямі мяккі, пухнаты снег.

Неўзабаве аднак аказалася, што паўзці не лягчэй, можа нават трудней, чым шкандыбаць на нагах — лейтэнант дарэшты выдыхся і цяпер падаў ніц. Гэта была бясконцая сляпая барацьба са снегам, але яна ж і мела перавагу перад хадзьбой — не трэба было ўставаць на ногі, што ашчаджала рэшту яго зусім ужо малой сілы. І ён гроб, заміраў на снезе і зноў гроб, пакуль хапала паветра ў лёгкіх. Увесь яго шлях складаўся цяпер з гэтага раз'юшанага капання ў снезе і працяглых прамежкаў паўзабыцця. Але свядомасць яго ўсё ж не выключалася надоўга, яна жыла мэтай яго апошніх хвілін і ўладарна дыктавала сваю волю пакутнаму яго целу.

Грудзі яго раздзіраў кашаль, але ён не мог ні ўздыхнуць, ні адкашляцца — ён баяўся прыступу болю, якога ўжо, напэўна, не вытрываў бы. Тым не менш аднойчы кашаль так моцна скалануў яго, што ён, задыхнуўшыся, упаў галавой у снег. Калі ён неяк адкашляўся, дык адчуў на вуснах штось саланавата-цёплае. Ён сплюнуў і выразна ўбачыў на снезе кроў. Намерзлым рукавом маскхалата выцер падбародак, зноў сплюнуў, але кроў усё ішла. На снег з падбародка капаў цёмны няхуткі струменьчык. Зусім ужо знясілены лейтэнант ляжаў на баку, разгублена адчуваючы, як памалу пакідае яго жыццё.

Аднак паляжаўшы так, ён зноў спалохаўся набліжэння найгоршага, хоць і ведаў, што калі-небудзь гэта павінна здарыцца. Але цяпер яго болей займала пытанне: дзе тая дарога? Яму трэба было паспець дабрацца да яе раней, чым яго напаткае смерць. Уся яго барацьба на гэтым полі, па сутнасці, была змаганнем са смерцю — хто абгоніць каго. Мабыць, цяпер яна дагнала яго і ішла па пятах, чакаючы моманту, каб ударыць напэўна.

Але — не! Чорт з ёю, з крывёй, можа, уся не выцеча. Ён адчуваў: чагосьці ў ім яшчэ заставалася — калі не сілы, дык, можа, рашучасці. Ён праляжаў паўгадзіны, жуючы і глытаючы снег, каб спыніць кроў, і як быццам спыніў яе. Ад сцюжы крывіла сківіцы, адзервянела ўсё ў роце, але саланаватасць на вуснах знікла. Тады ён памалу, спыняючыся, папоўз далей, цягнучы поруч на поясе адзіную сваю гранату.

Калі са снегавога паўзмроку перад ім выніклі шызыя сілуэты бяроз, ён зразумеў, што гэта дарога і што ён нарэшце дапоўз да яе. Вялікае напружанне амаль усёй ночы разам апала, у вачах яго памутнела, ён аблёг прастрэленымі грудзьмі на снег у пракапанай ім баразне і заціх, страціўшы прытомнасць...

Раздзел трынаццаты

Усё ж ён ачнуўся, зусім адубелы ад марозу, і хутка прыпомніў, дзе́ ён і што́ яму трэба. Яго апошняя мэта жыла ў ім, нават калі знікала прытомнасць; ён толькі не ведаў, колькі мінула часу і на што́ ён здольны яшчэ. У першую хвіліну ён нават спалохаўся, падумаўшы, што спазніўся: над дарогай ляжала цішыня, ніадкуль не далятала ні гуку. У полі мяло, вакол шархацеў вецер, лейтэнанта занесла снегам, рукі яго так змерзлі, што ён не мог паварушыць пальцамі. Але ён памятаў, што павінен успаўзці на дарогу, толькі там яго шлях мог быць скончаны.

Зноў пацягнулася бясконцая барацьба са снегам. Іваноўскі поўз марудна, упарта, па метры ў хвіліну, не больш. Ён ужо так аслабеў, што не мог прыўзняць сябе на локцях і сунуўся па снезе бокам, упіраючыся болей нагамі. Болю ў параненай назе ён чамусьці не чуў — напэўна, там штось адбалела. Затое ў грудзях у яго ўвесь час пякло і паліла, усё там ператварылася ў асяродак нестрыванага разбухлага болю. Ён вельмі баяўся, каб зноў не пайшла з горла кроў — адчуваў, што ўсё тады для яго скончыцца, асцерагаўся глыбей уздыхнуць, не мог дазволіць сабе адкашляцца. Ён ашчаджаў прастрэленыя свае лёгкія, як нешта самае неабходнае, ад чаго цалкам залежалі апошнія гадзіны яго жыцця.

Фізічна ён быў дужа кепскі і ведаў гэта. Прытомнасць яго, нібы канатаходзец на дроце, увесь час балансіравала над непрытомнасцю, гатовая кожную секунду сарвацца ў нябыт, і лейтэнант вялізным намаганнем волі асільваў учэпістую сваю немач. Траціць прытомнасць, калі побач была дарога, ён проста не мог дазволіць сабе. Гэта было ўжо занадта.

Пэўна, усё ж ён бы саўладаў з сабой і цяжка, паволі, але ўспоўз бы на дарогу, калі б не канава. Канава здрадніцкай пасткай пралегла на ягоным шляху. Іваноўскі ледзь не задыхнуўся, трапіўшы ў яе засыпаную снегам глыбіню, і закашляўся. Адразу ж адчуў, што пачалося крывацячэнне, тугі і агідны згустак выслізнуў з яго рота, і цёплы струмень крыві хутка пацёк з падбародка па шыі на снег. Ніц ён ляжаў на краі канавы і думаў, што нічога больш недарэчнага нельга сабе і прыдумаць. Гэтак цяжка, звыш усялякіх магчымасцяў паўзці ноч да дарогі, каб памерці за два крокі ад яе. Заўтра паедуць немцы, і ён замест таго, каб спаткаць іх з гранатай у руках, будзе ляжаць перад імі нікчэмным замерзлым трупам.

Прытомнасць яго зноў пачала марнець, і тут ужо не магло памагчы ніякае яго намаганне. Погляд заслала змрокам, увесь свет звузеў у яго адчуваннях да маленечкай, светлаватай кропкі, якая хутка і яшчэ меншала. І вось гэтая кропка пагасла. Але ўсё ж і на гэты раз штосьці перамагло ў ім смерць, і яго спакутаванае цела вярнулася да жыцця. Без жаднага намагання з ягонага боку кропка зноў засвяцілася, і ён раптам зноў адчуў вакол снег, сцюжу і сябе ў ёй, поўнага немачы і болю. Ён адразу ж заварушыўся, затузаўся, стараючыся ўшто б там ні стала вырвацца са снегавой пасткі-канавы, успаўзці на дарогу. Пакуль ён быў жывы, ён павінен быў заняць апошнюю сваю пазіцыю і там скончыць жыццё.

І ён усё ж выбраўся з гэтай канавы, бокам узваліў на дарожны край цела, прапоўз яшчэ крокі чатыры і аціх, ужо не маючы і рэшты сілы. Але пад ім была каляя, ён добра адчуваў яе сваім целам, аб'ехаць

яго было немагчыма. Тады ён коратка, сцішана ўздыхнуў і пачаў рыхтаваць гранату.

З гранатай аднак давялося папакутаваць доўга, можа яшчэ даўжэй, чым у канаве. Непаслухмяныя памарожаныя пальцы яго, здаецца, зусім страцілі адчуванне, некалькі хвілін ён марна імкнуўся развязаць імі кавалак бінта, якім граната была прывязана да дзягі, але так і не здолеў яго развязаць. Пальцы яго слепа блукалі па сцягне, ён проста не мог намацаць імі канцы завязкі, і гэта было так неверагодна і так жахліва. Ён ледзь не заплакаў ад такой нечаканай здрады ўласных рук, але сапраўды, рукі першыя пачалі не падпарадкоўвацца яму. Тады ён локцем упёрся ў важкі кругляк гранаты, і, сабраўшы ўсе сілы, якія яшчэ былі ў яго, даўлянуў ім на гранату ўніз, да сцягна. Штосьці там трэснула, і ён адчуў, што вызваліўся ад цяжару — граната ляжала ў снезе пад ім.

Але, відаць, ён надта многа патраціў на тое сілы і нічога ўжо не мог. Ён доўга ляжаў у каляіне, цераз якую мяла, віхурыла мяцеліца, і думаў, што так яго, мабыць, і замяце снегам. Зрэшты, цяпер няхай замятае, спяшацца ўжо не было куды, ён дасягнуў сваёй мэты,— цяпер толькі б управіцца з гранатай. Няслушнымі, акалелымі рукамі ён усё ж намацаў яе металічную ручку, але чаку разагнуць не здолеў. Тады ён падсунуў гранату па каляіне да падбародка і зубамі ўпіўся ў загнутыя канцы чакі.

Іншы раз яму даволі было б кароткага руху двух пальцаў, каб разведзеныя гэтыя канцы выпрасталіся і іх можна было выцягнуць з рукаяткі. Цяпер жа як ён ні біўся, нічога з імі зрабіць не мог. Яны быццам прымерзлі там, нібы іх прыпаялі наглуха, і ён, выламваючы зубы і раздзіраючы дзясны, паўгадзіны грыз, круціў, выгінаў непадаткія канцы драціны. Напэўна, толькі пасля сотай спробы яму ўдалося захапіць абодва канцы зубамі і сціснуць іх у адно. Увесь час ён вельмі баяўся, што не паспее, што на дарозе з'явяцца немцы і ён ім нічога не зробіць. Немцы аднак не паявіліся, і калі граната была гатова да дзеяння, ён пачаў настойліва, цярпліва чакаць.

Але чакаць аказалася ці не самым цяжкім з усяго, што яму выпала ў гэтую ноч. Чуйным абвостраным слыхам ён лавіў кожны гук у полі, ды апроч несціханага шуму ветру ніякіх гукаў вакол не было. Дарога, якая вымусіла яго на ўсе звышмагчымыя намаганні і да якой ён гэтак імкнуўся, ляжала пустая. Усё навакол сціхла, заснула, толькі снегавая крупа аднастайна шархацела па намерзлай тканіне яго халата, паволі замятаючы яго ў каляіне.

Ён усё ўслухоўваўся, але па-ранейшаму нічога не чуў, і тады з'явілася панылая думка, што, відаць, па ўсім, да раніцы тут ніхто і не паедзе. Не такая гэта дарога, каб па ёй ездзілі ноччу, хіба што нехта выткнецца ранкам. Раніцай, напэўна, павінен хто-небудзь выехаць з гэтага штаба або паехаць у яго; не можа ж штаб абысціся зусім без дарогі. Але колькі яшчэ заставалася да гэтага ранку — гадзіна ці пяць — ён не меў уяўлення. Ён вельмі шкадаваў цяпер, што пакінуў у лазні гадзіннік; напэўна, гэта было зусім непрадбачліва. Не ведаючы часу, ён проста не мог разлічыць свае сілы, каб дачакаць раніцы.

Здранцвелымі пальцамі сціскаючы рукаятку гранаты, ён ляжаў грудзьмі на дарозе і чакаў. Вачэй ён амаль не расплюшчваў, ён і без таго ведаў, што навакол шэры снегавы змрок і нічога болей. У насцярожанай начной цішыні быў добра чуваць кожны гук у свеце, але тых гукаў, якіх ён чакаў, нідзе не было чуваць.

Лежачы на адным месцы, ён хутка пачаў траціць цяпло і мёрз, выразна ўсведамляючы, што мароз і вецер, напэўна, расправяцца з ім

хутчэй, чым гэта зробяць немцы. Ён усё болей адчуваў гэта кожнаю клетачкай свайго наскрозь прамерзлага цела, якое не магло ўжо і дрыжэць. Проста ён неадступна, паслядоўна, паволі замярзаў. І ніхто не мог ні памагчы яму, ні ўзбадзёрыць, ніхто не даведаецца нават, як ён скончыў жыццё. Пры гэтае думцы Іваноўскі адчуў страх, бадай што спалох. Ніколі яшчэ ён не быў у такой адзіноце, заўжды ў цяжкую хвіліну хто-небудзь быў побач, заўжды было на каго абапёрціся, з кім пераджыць найгоршае. Тут жа ён быў адзін, як загнаны, падстрэлены воўк у бясконцым марозным полі.

Вядома, ён быў асуджаны на пагібель і разумеў гэта з дастатковай у яго стане выразнасцю, хоць і не вельмі шкадаваў аб тым. Выратаваць яго нішто не магло, ён не спадзяваўся на цуд, ведаў, што для такіх, з прастрэленымі грудзьмі, цуда на вайне не бывае. Ён ні на што не спадзяваўся, ён толькі хацеў памерці не марна. Толькі б не замерзнуць на гэтай дарозе, дачакацца світанку і першай машыны з немцамі. Здарава, калі б гэта быў генерал, ужо Іваноўскі ўзняў бы яго ў паветра разам з шыкоўным яго аўтамабілем. На горшы выпадак прыгадзіўся б таксама палкоўнік ці які-небудзь важны эсэсавец. Мяркуючы па ўсім, штаб у вёсцы вялікі, важных чыноў там хапае.

Але для таго трэба было дажыць да світання, выстаяць перад д'ябальскай сцюжай гэтай жахлівай ночы. Аказваецца, пераджыць ноч было так цяжка, што ён стаў баяцца. Ён баяўся змерзнуць, баяўся заснуць або надоўга страціць прытомнасць, баяўся болю ў грудзях, які падпільноўваў кожны ягоны рух, баяўся мацней кашлянуць, каб не сцячы крывёй. На гэтай праклятай дарозе яго пільнавалі спрэс небяспекі, якія ён павінен быў перамагчы, абхітрыць, адужаць, каб датрываць да ранку.

Рук сваіх ён амаль ужо не адчуваў, але цяпер пачалі дранцвець ногі. Ён паспрабаваў паварушыць пальцамі ў боце, але гэта яму не ўдалося. Тады, каб неяк утрымаць цяпло, што хутка пакідала цела, ён пачаў стукаць змерзлымі ботамі аб дарогу. У начной цішыні ззаду пачуўся глухі, устрывожаны стук, і ён перастаў. Ног ён не сагрэў ніколькі, але самому стала кепска, і ён, адчуўшы, што траціць прытомнасць, апошнім намаганнем сунуў пад сябе гранату. Гранату цяпер ён вымушаны быў берагчы больш за жыццё. Без гранаты ўсё яго існаванне на гэтай дарозе адразу страчвала сэнс.

Пасля глыбокага правалу ў свядомасці, за якім наступіў доўгі прамежак ліпкай, бяссільнай знямогі, ён зноў адчуў пранізлівы люты холад і амаль жахнуўся. Здавалася, гэтай ночы не будзе канца, і ніякія ягоныя хітрыкі не дапамогуць яму датрываць да ранку. «Але як жа можа так быць? — ледзьве не крычаў у ім поўны пратэсту, амаль роспачны голас.— Няўжо ж так нічога і не выйдзе?» Куды ж тады знікне столькі яго намаганняў і яго сілы? Няўжо ж усе яны прападуць марна? Але ж яны прадукт яго матэрыяльнага **я** і самі, напэўна, матэрыяльныя, як кожная энергія, яны ж — знясіленае яго цела і пралітая ім кроў, чаму ж яны павінны ў гэтым матэрыяльным свеце прапасці без следу? Ператварыцца ў нішто?

Тым не менш ён амаль пэўна ведаў, што ўсё скончыцца кепска, але ён адмаўляўся разумець гэта. Ён хацеў верыць, што ўсё, зробленае ім у такіх пакутах, павінна недзе адбіцца, у чымсьці выявіцца. Няхай не сёння, не тут, не на гэтай дарозе — можа, у іншым месцы, праз нейкі няпэўны час. Але ж павінна яго пакутлівая смерць, як і тысячы іншых, не меней пакутлівых смерцяў, прывесці да нейкага выніку на гэтай вайне. Інакш як жа гінуць у пустой безнадзейнасці адносна сваёй патрэбы на гэтай зямлі і ў гэтай вайне? Ён жа для чагось нарадзіўся, жыў, столькі змагаўся, цярпеў, праліў сваю гарачую кроў і цяпер у пакутах аддаваў жыццё. Павінен жа ў гэтым быць нейкі, хай не дужа каб значны, але ўсё ж чалавечы сэнс.

І ён раптам паверыў, што будзе. Што абавязкова будзе, што ніякія з чалавечых пакутаў не пазбаўлены сэнсу на гэтым свеце, тым больш салдацкія пакуты і салдацкая кроў, пралітая за гэту непрытульную, мерзлую, але ж такую **сваю** зямлю. Ёсць у гэтым сэнс! І будзе вынік, іначай не можа, бо іначай не павінна быць.

Яму б толькі дажыць да світання.

Тым часам мароз дабіраўся ўжо да яго нутра, і лейтэнант адчуваў гэта. Краем прыцьмелай свядомасці ён сачыў за тым, як сцюжа марудна, але няўхільна авалодвала яго абяскроўленым целам, і лічыў кароткія хвіліны, якія яму яшчэ засталіся. Аднойчы, расплюшчыўшы вочы, ён раптам здзівіўся і з натугай расплюшчыў іх шырэй. Над полем світала. Цемра, якая, здавалася, век шчыльным покрывам аблягала зямлю, трохі прыўзнялася над ёй, у полі стала прастарней, праяснелася неба, і ў ім выразна адбілася заінелае вяршалле бяроз. У прытуманеную ранкам далячынь імкнула перамеценая завеяй дарога.

Ухапіўшы ўсё гэта адным позіркам, які тым не менш амаль знясіліў яго, лейтэнант хацеў апусціць галаву, як штосьці ўбачыў. Здалося спярша, што гэта машына, але калі ён лепей угледзеўся, дык зразумеў, што гэта фурманка. Стомлены працяглай увагай, ён палажыў галаву на снег, адчуваючы ў сабе збянтэжанасць, страх і надзею адначасна. Вялізнае, як прысуд, пытанне паўстала перад ім: хто едзе ў фурманцы? Калі сяляне, калгаснікі, дык гэта быў цуд, у які ён нядаўна яшчэ не хацеў паверыць: да яго набліжаўся паратунак. Калі ж немцы... Не, ён ніяк не мог сцяміць, чаму ў гэты ранішні час з вёскі, у якой атабарыўся вялікі штаб, павінны паявіцца з фурманкаю немцы? Усё ў ім паўстала супраць такога недарэчнага меркавання, бо цэлую ноч ён чакаў чаго хочаш, але ўжо не абозную фурманку з паклажай, да якой яму не было ніякае справы.

Тым не менш гэта была фурманка, і яна памалу да яго набліжалася. Ужо сталі відаць і запрэжаныя ў яе коні — пара ўкормленых рыжаватых біцюгоў, якія, махаючы кароткімі хвастамі, лёгка, амаль без натугі цягнулі за сабой груваста накладзены саломай воз. На самым яго версе сядзелі два немцы, адзін з іх варушыў лейцамі, і абое яны ціха між сабой размаўлялі.

Іваноўскі заціх у каляіне, зусім аглушаны тым, што ўбачыў, такога нешанцавання ён не мог і прадбачыць. Пасля стольміх смерцяў, пакут і пераджыванняў замест базы боепрыпасаў, замест генерала ў шыкоўным «опель-адмірале» і нават штабнога, з партфелем палкоўніка яму наканавана ўзарваць двух нягеглых абознікаў з возам саломы.

Але, мабыць, іншага ўжо не будзе. Па крайняй меры, для яго нічога ўжо не будзе. Ён рабіў свой апошні ўзнос — для Радзімы, у імя свайго салдацкага абавязку. Іншыя, болей значныя ўзносы перападуць іншым. Будуць, напэўна, і вялізныя базы, і пыхлівыя прускія генералы, і ваўкаватыя эсэсаўцы. Яму ж выпалі абознікі. З імі ён і сыдзецца ў сваім апошнім баі, зыход якога вырашаны быў загадзя. Але ён павінен сысціся — за сябе, за Піваварава, за забітых пры пераходзе перадавой Шалудзяка і Кудраўца. За капітана Волаха і яго разведчыкаў. Ды ці мала яшчэ за каго...

І ён зубамі выдраў з рукаяткі тугое колца чакі.

Фурманка паволі набліжалася, і, здаецца, з воза яго ўжо заўважылі. Немец з паднятым каўняром шыняля, што сядзеў да яго бокам,

яшчэ гергетаў нешта, як другі, у насунутай на вушы пілотцы, што кіраваў коньмі, ужо выцягнуў шыю, углядаючыся ў дарогу. Іваноўскі сунуў пад жывот гранату і ляжаў, не крануўшыся. Ён ведаў, што здаля не дужа прыкметны ў сваім маскхалаце, зноў жа, у каляіне яго трохі прымяло снегам. Стараючыся не варухнуцца і амаль зусім перастаўшы дыхаць, ён затаіўся, прыплюшчыў вочы; калі заўважылі, няхай падумаюць, што ён мёртвы, і пад'едуць бліжэй.

Але бліжэй яны не пад'ехалі, а крокаў за дваццаць спынілі сваіх біцюгоў і нешта закрычалі яму. Ён па-ранейшаму не варухнуўся і не азваўся, толькі неўпрыцям за імі сачыў прыплюшчанымі вачыма, амаль з пяшчотай адчуваючы пад сабой выратоўчы кругляк гранаты.

Не дачакаўшыся адказу, адзін з немцаў, што сядзеў на возе з паднятым каўняром шыняля, узяў карабін і задам споўз на дарогу. Другі застаўся на возе з лейцамі ў руках, і лейтэнант прамычэў ад прыкрасці. Атрымлівалася і яшчэ горш, чым ён думаў: да яго ішоў адзін. Іваноўскі ўнутрана сцяўся, у вачах яго пазмрачнела, дарогу і бярозы пры ёй чамусьці павяло ўбок. Але ён неяк утрымаўся ў прытомнасці і чакаў.

Немец тым часам лязгнуў затворам, штось крыкнуў і, матляючы поламі шыняля, пайшоў па дарозе. Карабін ён трымаў напагатове, прыкладам пад пахай. Іваноўскі патроху адпускаў пад сабой планку гранаты і моўчкі паўтараў, бы малітву: «Ну ідзі ж, ідзі...» Ён чакаў, увесь ператварыўшыся ў жывое ўвасабленне чакання, на іншае ён ужо быў не здольны. Ён не мог дакінуць да немца гранатай, ён мог толькі ўзарваць яго разам з сабой.

Аднак гэты абознік, відаць, быў не надта каб смелы і ішоў да яго так асцярожна, што, здавалася, кожную секунду мог павярнуць назад. І ўсё ж ён набліжаўся. Іваноўскі ўжо бачыў нягалены, нейкі заспаны ягоны твар, заінелыя гузікі на шынялі. Далёка яшчэ не дайшоўшы да лейтэнанта, ён зноў штось гукнуў і спыніўся. У наступнае імгненне лейтэнант ледзь не закрычаў ад крыўды, убачыўшы, як немец узнімае да пляча карабін і пачынае цэліцца. Цэліўся ён няўмела, надта старанна, ствол карабіна доўга хадзіў збоку ўбок; напарнік яго ўсё гергетаў штось з воза, напэўна, даваў парады. Іваноўскі па-ранейшаму ляжаў нерухома, шырока расплюшчанымі вачыма глядзеў на свайго забойцу, і слёзы роспачы кацiліся па яго твары. Вось ён і дачакаўся світання і сустрэў на дарозе немцаў! Усё канчалася недарэчна, подла і бяздарна, як ні ў якім выпадку не павінна было канчацца. Што ж яму цяпер заставалася? Устаць? Крыкнуць? Падняць угору рукі? Або ціха і пакорна прыняць гэту апошнюю кулю ва ўпор, каб назаўсёды знікнуць з твару зямлі?

Вядома, ён знікне, цяпер яму засталося некалькі лічаных секунд, за якімі настане Вечны Вялікі Спакой. У ягоным становішчы гэта было нават зманліва, бо разам вызваляла ад пакут. Але застануцца жыць іншыя. Яны перамогуць, ім аднаўляць гэту зялёную шчаслівую зямлю, дыхаць на поўныя грудзі. І кахаць. Але хто ведае, ці не залежыць шчаслівы іх лёс ад таго, як памрэ на гэтай дарозе дваццацідвухгадовы камандзір узвода лейтэнант Іваноўскі?

Не, ён не ўстаў, таму што ўстаць ён не мог, і не крыкнуў, хоць, напэўна, мог бы яшчэ крычаць. Ён толькі здрыгануўся, калі ў ранішняй чуйнай цішы грымнуў вінтовачны стрэл і яшчэ адна куля ўпілася ў яго акрываўленае цела. Яна ўдарыла яму ў плячо, напэўна, разбіла лапатку, але ўсё роўна ён не паварушыўся і не застагнаў нават. У апошняй натузе сцяў зубы і назаўжды ўжо заплюшчыў заінелыя вейкі. З апошняй трапяткою надзеяй ён слухаў набліжэнне чужых, незнаёмых крокаў і думаў, што, магчыма, яшчэ і не ўсё страчана, можа яшчэ і ўдасца. Якісьці самы мізэрны шанец у яго яшчэ заставаўся. Памалу, вельмі асцярожна, трываючы новы пякельны боль, ён паварочваўся набок, каб вызваліць з-пад цела гранату. І ён вызваліў яе якраз у той момант, калі крокі на дарозе сціхлі недзе паблізу. Ён адчуў тады побач тугі пружыністы рывок планкі, і тут жа нечакана гулка ляснуў узрывальнік. Немец каротка крыкнуў, мабыць, кінуўся прэч. Іваноўскі паспеў яшчэ ўчуць два яго спалоханых крокі і болей нічога не ўчуў...

Праз некалькі секунд, калі асеў перамешаны са снегам пыл, яго ўжо не было на гэтай дарозе, толькі невялікая варонка курылася на ветры ў адной каляіне; вакол на размеценым снезе ляжалі мерзлыя камякі зямлі, фурманка з растрэсенай навокал саломай абярнулася набок, ля яе, спрабуючы ўстаць на ногі, біўся ўкормлены рыжы біцюг, а за канавай ляжаў ніц адкінуты выбухам труп немца. Другога не было відаць...

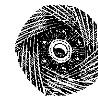

нэла тулупава

*

паэзія

*

Людзі...

Людзі мае вы, людзі,
Шчырыя і вясёлыя.
Далёка да вас анёлам!
Вашы крылы
кранаюць зоры.
На руках
мазалёў сузор'і.
Каронамі вы не венчаны,
Самі сабе вы суддзі.
Клопат у вас адвечны —
дзяцей выводзіць
у людзі!

Пасаг

Маладую адразу з Палаца
Сын прывёў не да маці,
Не да бацькі,
Не да сяброў —
Да Кургана Славы прывёў.
Белай птушкай нявеста
Плыла на вяршыню —
Прыпыніўся ўвесь рух
На Маскоўскай шашы...
Мы да вокан прыпалі:
— Як жа стрэнуць іх тыя,
Што навекі ў метале,
У граніце застылі?
...Спавіла цішыня
Іх аўтаматы.
Цішынёй свае каскі
Напаўняюць салдаты:
— Прынімай падарунак,
Дзяўчына-краса.
— Цішыня без апалін —
Чым не пасаг?!

васіль зуёнак

*

паэзія

*

Размова з буслам

Гаспадар бярозы расахатай,
Адкажы — табе з вышынь відаць,—
Колькі яшчэ будуць аўтаматы
Над дзяцінствам нашым клекатаць?
Колькі сноў яшчэ вайна атруціць,
Колькі душы будзе дратаваць?
І дакуль трызнення чорны труцень
Будзе сонца наша выпіваць?
Гаспадар бярозы расахатай,
Не маўчы... Ці ж ты ўсяму віной,
Што разносіў немаўлят па хатах
Перад той вялікаю вайной?..
Калі сыпаў нанач пад падушкі
Казак залатую буркатню,
Ці ж ты ведаў, што азеўраць пушкі
Жэралы свае насустрач дню?
Што ж маўчыш: суцішыў клекатанне,
У паглядзе — дзіўная туга?..
Памагай, браток, людзям старанней,
Як твой дзед і прадзед памагаў.
А калі на сэрцы смутак тоіш,
Дык скажы мне, не адводзь вачэй.
Нас ужо ў хаўрусе будзе двое,
І цяжар тады ўдвая лягчэй.
Падзяліся ж даўнім сваім болем.
Вось табе — сяброўская рука.
Не журыся больш аб нашай долі:
Нам ужо цяпер — не прывыкаць!
Хлебанулі гора мы нямала —
Дзеці на ваенным рубяжы...
Каб зямлю не збіла зноў навала,
Нам яшчэ, брат, доўга трэба жыць...
Зноў і зноў вяртаць нас будзе одум
Да сцяжын, дзе вырасла бяда.
І вайны сярэбраны куродым
На чупрынах будзе асядаць...

Устаньце, мёртвыя тыраны
Усіх народаў і эпох!..
І вы, што не прайшлі па рангу,
Хоць дужа вабіў той парог...

Злязайце з будучых прастолаў,
Сыноў і праўнукаў багі...
Ігру — бясплатна і вясёла —
Бяссілля вашага кругі!

Не літасцівы летуценнік,
Я кола вечнасці кручу:
Прыйдзіце, ўвенчаныя цені,
Хоць кроплю радасці адчуць.

Не закайданены разбоем,
Зладзействам, подласцю, крывёй,
Над вашай чорнаю гульбою
Малюся вольнасці сваёй.

Травінка мне не суліць шкоды,
І звер не тоіць злосці мне,
Не прада мной у непагоду
Вярба ў паклонах стан свой гне.

Без напамінку, без прынукі,
Без руж напышлівых і змоў
Сяброўства цвёрдая зарука
Прыходзіць да мяне дамоў.

Бяседы буйная вяршыня
Не страшыць здрадлівым каўшом.
І ў сне не падае на шыю
Рука жанчыны палашом.

Вам, толькі вам не знаць свабоды.
Тыран — нявольнік з веку ў век.
У сведкі клічу ўсе народы:
Я — самы вольны чалавек!

Бо ў сілу вашую не веру
Ні на вяршок, ні на мікрон.
Даўным-даўно — да нашай эры
На сметнік выкінуў свой трон.

■

Рэкі дзяцінства —
Самыя глыбокія,
Дрэвы дзяцінства —
Самыя высокія.
Нівы дзяцінства —
Самыя шырокія,
Сцежкі дзяцінства —
Самыя далёкія.
Ночы дзяцінства —
Самыя кароткія,
Сны дзяцінства —
Самыя салодкія.
Крыўды дзяцінства —
Самыя слязлівыя,

Забавы дзяцінства —
Самыя смяшлівыя...
Рэкі
Мялеюць,
Дрэвы
Ніжэюць.
Нівы
Вузеюць,
Сцежкі
Карацеюць.
Ночы
Даўжэюць,
Сны
Гарчэюць.
Крыўды
Смяшнеюць,
Забавы
Слязнеюць...
Што ж гэта,
Што ж гэта
Робіцца, братцы?
Куды
Ад навалы такой
Схавацца?

■

Сплывае гук, а думка застаецца —
Як дрэва ў шалясценні залатым.
Вось так і мой аднойчы ліст сарвецца
На рубяжы маўклівай цемнаты.

Не трэба слёз. Прамоў не трэба плоскіх...
Над пылам прыдарожнае травы,
Над ростанню хай прагучыць Чайкоўскі.
Не ўчую, можа, я —
дык чуйце вы!

Праз небыццё ўсплывуць акорды Шостай
І вынесуць на тую быстрыню,
Дзе адзвініць бліпічастай медзі поступ,
Каб зноў вярнуць бяздушна ў цішыню.

Пяском шархоткім сыпанецца скерца
На века, нібы лівень малады.
І ўспыхнуць, як вясёлкавыя шкельцы,
Пакінутыя мной мае гады.

Над галавой нявысненая песня
Кружыцца будзе ціха..
Так парой
Лунае птах, садзіцца ў паднябессі
На крону, што ўжо звалена пілой...

Разыдуцца сябры хадой няцвёрдай.
А мне — адвечны хлеб, на кожны дзень:
І цені, як застылыя акорды,
І музыка, халодная, як цень.

Ды часам адзінокая жанчына,
Дзе ўзносіць камень шэрае плячо,
Панікне на далонях успамінаў
Бяссоннаю тугою — снегам шчок.

Сцэнка

Ён ля сябровак пеўнікам скакаў:
То шморгне за касу, то штурханецца.
Між іх адна,
            цярэбячы рукаў,
Не заўважала быццам
                        тых каленцаў.

Ці чорт, ці бог, нарэшце, падкузьміў:
Ён і яе штурхнуў. Дзеля парадку.
І ў вочы глянуў. І перад слязьмі
Знямеў, як перад страшнаю здагадкай.

І толькі віхарок на галаве
Тапырыўся ў здзіўлёнасці бялявай...
Пяском знянацку пырснуў сухавей...
Канчалася дзіцячая забава.

А голас застаўся

У белым адчаі
Зямля анямела,
Як гусі крычалі
З нябёс азалелых.

Што бачыў той статак —
Не скажа змярканне:
Дарогі пачатак
Ці вечнасць расстання?

Мы доўга глядзелі
Ў зазімныя далі,
Бы кроплю надзеі
Сабе пакідалі.

А вырай хаваўся
За лесам далёкім.
А голас застаўся,
Як птах адзінокі:

«І ты адлятаеш,
І ты прылятаеш —
Ды песня не тая
І праўда не тая»...

генадзь дзмітрыеў

*

ПАЭЗІЯ

*

■

За вёскаю,
            там, дзе гусцей хмызнякі,
Далей ад прыдзірлівых матак —
Ваююць віхрастыя хлапчукі,
Стракочуць з сукоў-аўтаматаў.

Кругом мільгацяць залатыя віхры
Між яркага, буйнага квецця...
А крыху наводшыбе — ціхі стары
Уважліва сочыць за дзецьмі.

Што ў думках ягоных?
                        Не можа суняць
Свіст куль і параненых енкат?
Ці можа, што гэта вайна —
                        гульня
Міністраў і прэзідэнтаў?..

Стракочуць на розныя галасы
З сукоў-аўтаматаў унукі...
Напэўна, задаў бы ён хлопцам лазы,
Калі б былі ў яго рукі...

■

Жыццё больш карала строга,
Чым лашчыла продкаў адвеку...
І людзі прыдумалі бога,
Падобнага на чалавека.

Маліліся. Беды лячылі.
Прасілі спагады нямала.
Дарункаў царкве — не лічылі,
Хоць часам самім не хапала...

А бог памагаў у нядолі:
Хто скардзіўся вельмі ўжо часта,
З таго ён не здзекваўся доўга —
У рай заганяў заўчасна;

І ён іх
з усмешкай ялейнай,
Як мог, бараніў ад навалы —
Гарэлі ў кастрах Галілеі,
І Рым руйнавалі вандалы.

Глядзеў без сумлення і страху
Усявышні —
дзе браліся сілы!—
Як курчыліся манахі
І дзеці ў агні Хірасімы...

Сягоння
з вялікай жальбай
І з гнеўнай пякельнай трывогай
Чытаю на чорных скрыжалях:
«Помніце, людзі, бога!»

шандар пецёфі

ПАЭЗІЯ

Шандар Пецёфі — сусветна вядомы венгерскі паэт, палымяны рэвалюцыянер, вяшчун народнай свабоды, пясняр кахання і роднай прыроды,— пражыў усяго дваццаць шэсць гадоў. Нарадзіўся ён 1 студзеня 1823 года, загінуў на полі бітвы з аўстрыйскай рэакцыяй 31 ліпеня 1849 года. Яго змаганне за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне свайго народа стала легендаю яшчэ пры жыцці паэта, а імя яго зрабілася сімвалам рэвалюцыйнай барацьбы.

Творы Пецёфі перакладаліся на рускую мову, а таксама на мовы народаў Савецкага Саюза. Яны выдаваліся на Украіне, у Грузіі, Арменіі, Азербайджане, Казахстане, Эстоніі. Мне пашчаслівілася перакладаць на беларускую мову вершы славутага венгерскага паэта. Верш «Як мне назваць цябе» я прапаную чытачам «Маладосці».

Мікола ХВЕДАРОВІЧ.

Як мне назваць цябе?

Як мне назваць цябе,
Калі пабачу ў змроку
Чароўнае зіхценне воч тваіх?
Калі яны палоняць зорным бляскам,
І ў першы раз нібыта бачу іх?
Калі праменнасць
Гэтых зор вячэрніх
У ручаі зліваецца кахання
І раптам
Мне ў душу нахлыне зыркім морам,—
Як мне назваць цябе?

Як мне назваць цябе,
Калі твой мілы позірк,
Як галубок пакорны,
Да мяне імкнецца.
Здалёк ляціць і вабіць ён пяшчотна,
І пёркам, як аліўкавай галінкай,
Так квола дакранаецца і гладзіць,
Як мяккі шоўк, нячутна над калыскай,—
Як мне назваць цябе?
Як мне назваць цябе,
Калі гучыць твой голас?
І ў словы ён зліваецца такія,
Што каб пачулі іх зімою дрэвы,
Прамерзлыя да самага скангання,
Зноў бы адзеліся зялёнаю лістотай,
Падумаўшы, што ўжо вясна,
Што ўжо на дрэве запяяў салоўка,—
Як мне назваць цябе?
Як мне назваць цябе,
Калі рубіны-вусны
Да вуснаў набліжаюцца маіх,
І ў агнявым запале пацалунка
Зліваецца мая душа з тваёй,
Як у агні світальным дня і ночы,
І ўжо тады знікае свет вялікі.
А час замрэ, нібыта вечнасць.
Усёй сваёй нязведанай пяшчотай
Хвіліны тыя дораць асалоду;
Як мне назваць цябе?
Як мне назваць цябе,
Калі уся ты — радасць
І мару светлую ўздымаеш да нябёсаў?
Хіба на свеце ёсць такія феі,
Як ты — жывая зараз прада мною.
За ўсіх мне найдаражшая ты сёння,—
Цудоўная і юная мне жонка!
Як мне назваць цябе?

ПУБЛІЦЫСТЫКА

Адна з лепшых студэнтак ВТІЛП, будучы інжынер-эканаміст Валянціна Паўлава.

● Мікола ГІЛЬ

...І ЭНЕРГІЯЙ СЭРЦАЎ!

ГОРАД І БУДОЎЛЯ

Яго называюць «сталіцай беларускага поўдня». А яшчэ часцей — «беларускай Швейцарыяй». Абодва гэтыя азначэнні шмат у чым правамерныя. Горад ляжыць на поўдні рэспублікі, і любы мінчанін, напрыклад, трапіўшы сюды, асабліва ўзімку, скажа, што тут значна цяплей, чым на берагах Свіслачы, у цэнтры Беларусі. Што ж датычыць «беларускай Швейцарыі», то скажу: Швейцарыя ў нашым уяўленні — дзівоснае і маляўнічае спалучэнне гор, лясоў і вады, і ўсё гэта надта ж стасуецца да вобліку Мазыра.

Горад уражвае яшчэ здалёк, з акна аўтобуса, што імчыць цябе асфальтоўкай з Калінкавіч. Паабапал — звычайная палеская роўнядзь з лясамі і пералескамі і з доўгімі россыпамі і малюсенькімі лапікамі чысцюткa жоўтага, ажно белага, пяску. Мост доўгі, ледзь не на вярсту, пад ім — «спакойная і павольная» Прыпяць, цёмная плынь яе флегматычна пагойдваецца ў акаймаванні пясчана-белых берагоў. А за мостам, на другім баку ракі — высачэзныя, парослыя дрэвамі і кустоўем пагоркі-кручы, па стромых, звілістых схілах іх збягаюць уніз да Прыпяці будынкі.

У самім горадзе пакручастыя, вузкія вуліцы — паўзуць-звіваюцца то ўверх, то ўніз. Некаторыя з іх не назавеш, бадай, вуліцай — няйначай крутая горная дарога, што бяжыць у цясніне, каб дзесьці высока выскачыць на перавал. Падымешся на такі грэбень-перавал, азірнешся назад — унізе цацачныя дахі дамоў, а людзі і машыны між імі малюсенькія, ледзь згледзець вокам.

Маляўнічая панарама горада адкрываецца з самага высокага месца Мазыра — з кургана, на якім узвышаецца суровы белы абеліск з вечным агнём ля падножжа. Глядзіш адсюль на горад — і здаецца, што не сама прырода, а нейкі казачны асілак-волат, змагаючыся з якімсьці ненажэрным страшыдлам, нашпурляў-накарочаў гэтыя велізарныя гурбы пяску... Мінулася шмат часу, пясчаныя кручы параслі травою і лесам, а яшчэ праз гады зацішныя цясніны на беразе ракі аблюбавалі пад жытло людзі. Месца аказалася ўдалым, вясёлым і зручным, на торнай гандлёвай дарозе-рацэ, і неўзабаве вырас на пясчаных пагорках цэлы горад, балазе стромыя кручы сталі для ворагаў непрыступнымі натуральнымі крэпасцямі.

Аднаго толькі не ўлічылі старажытныя мазыране: таго, што з цягам часу на вуліцах горада паявяцца аўтамабілі. Хоць і грэшна, вядома, такое, але мазырскія шафёры памінаюць заснавальнікаў горада часам і не зусім удзячным словамі: каб ездзіць па гарадскіх вуліцах, трэба быць сапраўдным віртуозам. Праўда, гэтыя словы няўдзячнасці хутчэй зрываюцца з вуснаў, пэўна, праезджых ці прыезджых аўтамабілістаў, бо тутэйшыя вельмі любяць свой горад і ездзяць па яго нязручных вуліцах упэўнена і даволі шпарка...

Упершыню трапіў я ў Мазыр гадоў пятнаццаць назад. Ад тае паездкі засталіся ў памяці от гэтая «швейцарская гарыстасць», буйная зеляніна і «райцэнтраўская» цішыня... Тлумна і людна было хіба толькі на старой базарнай плошчы, дзе калісь месціліся і аўтобусны вакзал, і стаянка таксі, і гасцініца, і шматлікія малыя і маленькія крамы і крамкі.

Гады прынеслі гораду нямала змен. Пашырэлі і папрамелі, наколькі гэта было магчыма, некаторыя старыя вузкія вулачкі, паявіліся новыя вуліцы, плошчы, скверы, паўсюль выраслі гмахі-дамы і жылыя мікраёны. Мазыр стаў буйным прамысловым цэнтрам: рэканструяваны кабельны завод, Пхоўскі рачны порт, завод меліярацыйных машын — адзіны ў нашай краіне, — выраслі новыя прадпрыемствы: дрэваапрацоўчы камбінат, завод будаўнічых дэталяў, хлебазавод.

А перспектывы горада яшчэ больш захапляючыя. Будучыню свайго горада мазыране звязваюць перш-наперш з развіццём нафта-хімічнай прамысловасці.

У канцы 1968 года непадалёк ад вёскі Міхалкі пачалося будаўніцтва нафтаперапрацоўчага завода. Было тое, здаецца, зусім нядаўна, а ўжо зараз Мазырскі нафтахімбуд вызначае, калі можна так сказаць, аблічча, характар і жыццядзейны рытм горада і наваколля. Вялікая будоўля напамінае ў Мазыры аб сабе на кожным кроку. З якога боку вы ні ўязджалі б у горад, вы абавязкова напаткаеце слова, якое стала для мазыран зусім звычайным — нафтахімбуд. У добрыя два разы паболела на мазырскіх вуліцах аўтамашын — грузавікоў і аўтобусаў: гэта таксама прыкмета блізкага нафтахімбуда. У новай чатырохпавярховай гасцініцы здабыць месца, бадай, цяжэй, чым у сталіцы — і ў гэтым таксама «вінаваты» нафтахімбуд: будоўля прыцягвае да сябе людзей зблізку і здалёк. Урэшце, новы мікраён у Бабрах і новыя жылыя дамы па вуліцы Інтэрнацыянальнай — таксама нафтахімбуд: яны выраслі зусім нядаўна, рассунуўшы межы горада ўшыркі, далей ад Прыпяці, трымаючыся якой Мазыр выцягнуўся доўгай вузкай паласой ледзь не на пятнаццаць кіламетраў. Усё часцей пачуеш тут і слова «трамвай». Будаўнічая пляцоўка будучага прамысловага комплексу хімічных прадпрыемстваў знаходзіцца далёка ад горада, і мяркуецца, што рабочых на работу і з работы будзе вазіць трамвай.

Старажытны горад над Прыпяццю становіцца не проста «сталіцай беларускага поўдня», а цэнтрам паўднёвага прамысловага раёна рэспублікі.

НА ПАРОЗЕ РАШАЮЧАГА, 1973-ГА...

На гарызонце з туманна-золкай смугі (на дварэ была сярэдзіна лістапада) выплывае высачэзная шэрая вертыкаль.

— Вось і наш нафтахімбуд, — гаворыць Рыгор Івончык. — Гэта — галоўны комін НПЗ. Дайшлі да адзнакі «сто дваццаць метраў». А падымецца ён увысь на ўсе сто восемдзесят...

Я ківаю галавой, узіраюся ў акно аўтобуса, не адразу здагадваючыся, што азначаюць гэтыя літары — НПЗ.

— Комін нафтаперапрацоўчага завода? — нібыта ўдакладняю ў Рыгора.

— А якога ж яшчэ? — усміхаецца ён і, як ад чагосьці схамянуўшыся, тлумачыць: — Мы тут усе прызвычаіліся да такіх скарачэнняў. Не будзеш жа штораз паўтараць: нафтаперапрацоўчы завод, упраўленне вытворча-тэхнічнай камплектацыі, завод жалезабетонных вырабаў і г. д. НПЗ, УВТК, ЖБВ — коратка і зразумела!

Рыгор Івончык — сакратар камітэта камсамола трэста «Мазырнафтахімбуд». Учора падвечар, сустрэўшыся ў гаркоме камсамола, мы дамовіліся разам паехаць раніцою на будоўлю. І вось зараз, па дарозе ў Міхалкі, ён «уводзіць мяне ў курс»...

— Пачынаў тут Светлагорскі будтрэст: пракладвалі дарогі і пад'язныя шляхі, іншыя камунікацыі, узводзілі першыя жылыя дамы і адміністрацыйна-бытавыя будынкі. Але фронт работ усё пашыраўся, магчымасці ж светлагорцаў былі абмежаваныя, і ў студзені 1971 года на базе будаўнічага ўпраўлення № 152 быў створаны наш «Мазырнафтахімбуд».

Каб будаваць завод, людзям трэба недзе жыць, сталавацца, трэба мець транспарт, розныя машыны і механізмы, будаўнічыя матэрыялы. Вось чаму трэст «Мазырнафтахімбуд» і заняўся ў першую чаргу стварэннем вытворчай базы будоўлі, а таксама ўзвядзеннем жылля...

Мой спадарожнік гаворыць сухавата, слова да слова кладзецца ў яго падчас так, як у газетным радку, што напачатку крыху бянтэжыць: як-ніяк, Рыгор не нейкі там адміністратар, якому многае можна дараваць, а важак моладзі. А мо гэта ад лішняй насцярожанасці, якая, пераканаўся, чамусьці паяўляецца ў людзей пры сустрэчы з нашым братам-газетчыкам? А мо ўжо і звычка такая выпрацавалася ў хлопца? Што ні кажы, а будоўля ёсць будоўля, тут усё строга разлічана, укладзена ў жорсткія тэрміны графікаў і рамкі працоўнага распарадку, і ўсё гэта дысцыплінуе людзей, прывучае да гаворкі дзелавой, без лішняй балбатні і эмоцый. Зрэшты, мо мне тое проста падалося? Больш істотна іншае. Ну, хоць бы вось гэта: сакратар камітэта камсамола паводзіць сябе не як гід, а як гаспадар. Гэта ж ягоныя словы: «наш «Мазырнафтахімбуд», «нашай першачарговай задачай»... Мо на гэта лепей звярнуць увагу?

Думаю так, а Рыгор між тым працягвае:

— Напачатку ў трэсце было нешта каля васьмісот рабочых і інжынерна-тэхнічных работнікаў. Цяпер жа у нас, разам з субпадраднымі арганізацыямі, чатыры з паловай тысячы чалавек. Больш чым у пяць разоў выраслі за няпоўныя два гады! Нялёгка было, канечне. Амаль штомесяц узнікалі новыя будаўнічыя ўпраўленні, участкі і брыгады, і ўсюды патрэбны людзі, і не абы-якія, а спецыялісты... Цяпер, калі калектыў у асноўным склаўся, намнога лягчэй. А раней усяго было: і зрываў, і памылак, і непаразуменняў. Ды, падумаўшы, іначай, відаць, і не магло быць, бо раслі мы і працавалі адначасова. І паспелі зрабіць, здаецца, нямала...

Неўзабаве аўтобус з'ехаў з бетонкі і спыніўся ля круглага шчытка з надпісам: «Прамбаза»...

...Яшчэ ў Мінску я сёе-тое чытаў і чуў пра будаўніцтва Мазырскага нафтаперапрацоўчага завода, ведаў, што гэта адна з важнейшых будоўляў дзевятай пяцігодкі. Здавалася, меў нейкае ўяўленне аб яе памерах і маштабах. Тым не менш, прызнаюся, убачанае перакрэсліла ўсе тыя мае ўяўленні.

Панараму будоўлі нельга ахапіць вокам — яна раскінулася не на адной сотні гектараў. Паўсюль — бетонныя і металічныя каркасы, вежавыя краны, на гарызонце — *бясконцыя паўкруглыя піраміды* рэзервуараў, а ў паветры стаіць глухі, несціхана-аднастайны гул. Спачатку цяжка. немагчыма вылучыць у ім нейкія асобныя, пэўныя гукі, і толькі пасля, прывыкнуўшыся, слых пачынае адрозніваць сіпенне электразваркі і вухканне чыгуннай «бабы», скрыгат бетонамяшалкі і натужнае гудзенне бульдозера, грукат цяжкіх самазвалаў і тарахценне кампрэсара...

— Будзем знаёміцца? — пытаецца Рыгор і дадае: — Пачнём з бетоннага.

Мне, вядома, усё роўна, адкуль ці з чаго пачынаць знаёмства з будоўляй, і вось мы, пераскокваючы цераз шпалы (рэйкі, што ляжаць на іх, слізка-цьмяныя — цеплавозы і вагоны па іх пакуль не бегаюць), ідзём да высозных шэрых паўцыліндраў.

— Гэта цэментасховішча, — тлумачыць мне Івончык. — Адсюль «хлеб будоўлі», як вы любіце пісаць, будзе падавацца ў цэх прыгатавання бетону, вунь у той корпус. А гэта — нацяжны стэнд завода, там — арматурны, там — цэх сушкі...

Ён крочыць шпарка, лёгка пералазячы праз змеявікі труб і трубак, умела абыходзячы немаведама для чаго пастаўленыя тут (мне, прынамсі, так здаецца) нагрувашчванні металу і бетону, — і гаворыць, гаворыць... Я, шчыра кажучы, улоўліваю з ягонае гаворкі далёка не ўсё («Завод — пускавы аб'ект... Тут — бытоўкі, душавыя кабіны, шафкі для кожнага рабочага... Адміністрацыйна-бытавы корпус са сталовай, буфетамі, пакоямі адпачынку...»). Думкі мае бягуць-верцяцца вакол іншага: адзначаю для сябе, што Івончык ходзіць тут, па ўсім відно, часта — усе хады і выхады ведае, што ён, нягледзячы на сваю гуманітарную адукацыю (па прафесіі Рыгор — педагог-гісторык), умее заўважыць брак у рабоце тынкоўшчыкаў ці муляраў, адрозніць якасную зварку ад няякаснай...

— Па гэты бок бетонкі толькі прамбаза завода, — зноў чую Рыгораў голас. — А гэта, па сутнасці, некалькі самастойных і буйных заводаў і прадпрыемстваў. Асобныя з іх уступілі ўжо ў строй, іншыя — пускавыя аб'екты. Вунь, у развілцы дарог, наша новая аўтабаза. На 350 машын. Усяго некалькі дзён, як абжылі яе шафёры і аўтарамонтнікі. Аўтабаза — кароткае слова. А там — цэлы комплекс будынкаў і збудаванняў: і галоўны вытворчы корпус, і адміністрацыйны, і сталовая, і акумулятарная, і кампрэсарная, і аўтазаправачная станцыя...

За два гады на будоўлі выкананы велізарны аб'ём работ. Аб'ём гэты ў грашовым вылічэнні вымяраецца не адным дзесяткам мільёнаў рублёў. Контуры ўдарнай камсамольскай будоўлі набываюць усё больш выразныя абрысы. Завяршаецца стварэнне вытворчай базы: між дзвюма бетонкамі выраслі, апрача аўтабазы, завод жалезабетонных вырабаў, адміністрацыйна-бытавы і вытворчы карпусы базы «Мінмантажспецбуд», трохпавярховы будынак упраўлення трэста, карпусы баз механізацыі і вытворча-тэхнічнай камплектацыі, вядуцца мантажныя работы на Мазырскай ЦЭЦ, на будаўніцтве вадавода і ачышчальных збудаванняў. У Бабрах растуць новыя жылыя дамы. Будуецца і сам НПЗ (калі гаварыць па-тутэйшаму): падняўся ўгору каркас будынка дырэкцыі завода, ідзе мантаж першай тэхналагічнай установкі па перапрацоўцы нафты.

Аднак асноўны аб'ём работ па будаўніцтве завода — яшчэ наперадзе. Менавіта тут, на заводскай пляцоўцы, будзе цэнтр цяжару намаганняў калектыву будаўнікоў у сёлетнім, 1973 годзе...

ГАЛІНА МАКСІМОВІЧ І ІНШЫЯ...

Якое б моцнае ўражанне ні пакідала сама будоўля (а здзіўляцца тут сапраўды ёсць чаму — напрыклад, маштабнасці, унікальнасці, скіраванасці ў будучыню тэхнічнай і архітэктурна-планіровачнай думкі), усё ж галоўнае — людзі, няхай гэта (могуць заўважыць) банальны журналісцкі прыём — што з таго? Ёсць ісціны, якія ад частага паўтарэння не блякнуць, не губляюць сваёй сутнасці і вагі, не перастаюць быць ісцінамі.

Палавіну шматтысячнага калектыву нафтахімбудаўцаў складае моладзь. Атрад камсамоліі — звыш тысячы юнакоў і дзяўчат. І трэба сказаць, што менавіта моладзь трымае першыя рубяжы ў сацыялістычным спаборніцтве ўчасткаў і брыгад, выступае ініцыятарам усіх добрых спраў. Зрэшты, так і павінна быць на ўдарнай камсамольскай.

У тыя лістападаўскія дні 1972 года ўдарную вахту ў гонар 50-годдзя з дня ўтварэння СССР неслі 22 камсамольска-маладзёжныя брыгады. Асаблівы сэнс набываў у перадсвяточны час той факт, што на ўзвядзенні другога ў рэспубліцы нафтаперапрацоўчага завода ў цеснай садружнасці, плячо да пляча працавалі прадстаўнікі больш чым дваццаці нацыянальнасцяў савецкай краіны.

Маладзёжны калектыў нафтахімбуда неаднойчы выходзіў пераможцам сацыялістычнага спаборніцтва сярод калектываў іншых камсамольскіх будоўляў рэспублікі.

Брыгада слесараў-мантажнікаў Тома Дзергачова з упраўлення трэста «Нафтазаводмантаж» двойчы запар заваёўвала прыз абласной газеты «Гомельская праўда» (ёсць на нафтахімбудзе і гэтакая ганаровая ўзнагарода), была ініцыятарам спаборніцтва за права калектыву насіць імя 50-годдзя СССР.

Сярод лепшых маладзёжных брыгад упраўлення — брыгада Уладзіміра Дзярабіна і Кіма Чыгінёва. Калісь у брыгадзе Чыгінёва працаваў Толя Дзмітрыенка. Хлопец выдатна засвоіў урокі свайго сябра і настаўніка, і калі Чыгінёў пакідаў брыгаду, ён смела перадаў яе Дзмітрыенку. А яшчэ праз некаторы час Анатоль перадаў брыгаду ўжо свайму вучню, а сам узначаліў новы маладзёжны калектыў, справы ў якім не ладзіліся. Зараз брыгада Анатоля Дзмітрыенкі — гонар упраўлення.

І ў тым, што калектыў «Нафтазаводамантажа» заваяваў першынство ў перадкастрычніцкім спаборніцтве сярод будаўнічых арганізацый Мазыра, ёсць несумненная і немалая заслуга маладых мантажнікаў. Гэта і іх рукамі зманціравана больш чым тры тысячы тон металаканструкцый, пракладзена амаль сем кіламетраў трубапровадаў, узведзена 22 рэзервуары розных ёмістасцяў, пастамент і абслугоўваючыя пляцоўкі першай нафтаперапрацоўчай установкі, каркасы трубчастых печаў і многае іншае.

З сапраўдным камсамольскім запалам працуюць брыгада Уладзіміра Малюкова з 167-га будаўнічага ўпраўлення, дэвіз якой — «Пяцігодку — за чатыры з паловай гады!», брыгады бетоншчыкаў Васіля Казакова, Васіля Зайца і Яўгена Шэцкі. Хлопцы з брыгады Шэцкі былі пераможцамі ў спаборніцтве за права пакласці першыя кубаметры бетону ў падмурак першай нафтаперапрацоўчай установкі.

Нямала грамат, прызоў і іншых узнагарод заваявала комплексная брыгада Васіля Рэпніка. Малады камуніст (Рэпнік быў прыняты ў члены КПСС тут, на будоўлі) выступіў на старонках «Гомельскай праўды» з заклікам да ўсіх камсамольцаў, да ўсіх рабочых нафтахімбуда быць беражлівымі, ашчаднымі ў выкарыстанні матэрыялаў, машын і механізмаў.

Не шукаюць спакойнага жыцця, не баяцца цяжкасцяў, паказваюць прыклад у працы дзяўчаты і хлопцы з брыгад Аляксандра Фралова, Любы Лапушка, Кацярыны Чарнобылец, Пятра Чугуя, Соф'і Макарэвіч, Маргарыты Кунгер, Тацяны Трапкінай і многіх іншых камсамольска-маладзёжных калектываў будоўлі.

...У адміністрацыйна-бытавым корпусе «Мінмантажспецбуда» я пазнаёміўся з брыгадай маляроў-тынкоўшчыкаў Галіны Максімовіч з будупраўлення № 183. Брыгаду адзінадушна называлі мне лепшай і ў камітэце камсамола, і ў парткоме, і ва ўпраўленні трэста. Дзяўчаты тынкавалі столь і сцены. Працавалі яны без мітусні, але і не марудліва, і пад іх рукамі шэрыя брудныя перакрыцці і шурпата-шчарбатыя перагародкі набывалі зусім іншы, амаль святочны выгляд.

— Такая ўжо наша прафесія — прыводзіць да ладу тое, што зроблена папярэднікамі, «замазваць» іх грахі, — жартуе брыгадзір. — Бачыце, адразу весялеюць сцены. А яшчэ ж малярка будзе...

Галіна Максімовіч — родам са Старобіншчыны. Скончыўшы дзесяцігодку, у 1959 годзе паехала па камсамольскай пуцёўцы ў Казахстан. Там, у Петрапаўлаўску, набыла прафесію маляра-тынкоўшчыка і амаль дзесяць гадоў працавала на будоўлях. А пасля пацягнула на радзіму. Прыехала да цёткі ў Светлагорск, стала працаваць у дваццатым трэсце. Праз колькі часу была камандзіравана ў Мазыр, на нафтахімбуд. Тут узначаліла камсамольска-маладзёжную брыгаду аддзелачнікаў.

— З такімі дзяўчаткамі, як у мяне, працаваць і бяды не знаць, — расказвае мне Галіна. — Раніцою дасі заданне і можаш быць спакойнай: зробяць, як след. Навучыліся працаваць. Ну, ды ім і лацвей было — амаль усе з ГПТВ. Адно што практыкі, навыкаў малавата было... Не тое, што мне калісьці было ў Петрапаўлаўску... Вунь, на козлах, Валя Мельнікава — паз вядзе. Прыехала летась з Магілёва маляром чацвёртага разраду і дыплом з адзнакай прывезла. А Зіна Шастакова? Таксама маляром прыехала. А зараз і тынкоўшчыцы — на любую работу здатныя!..

Падбягаюць дзве смяшлівыя, у хустках, завязаных па самыя вочы, дзяўчыны, адцягваюць Галіну ўбок і нешта шэпчуць ёй на вуха. Вяртаючыся назад, Максімовіч кажа:

— От, стракозы! Даўно просяцца ў маю брыгаду. Зараз убачылі ўнізе прараба, дык прыбеглі зноў: пойдзем гаварыць з ім, дык ці не супраць я? Хай гаворыць. Калі дазволіць...

Яна хацела яшчэ штосьці сказаць, але раптам у праёме дзвярэй некага згледзела і закрычала:

— Ідзі сюды, галубок, не ўцякай!

Да нас падышоў хлопец. Галіна ўзяла яго пад руку і павяла ўздоўж акон, штосьці паказваючы. Хлопец у адказ нешта тлумачыў, нібы ў чымсьці апраўдваўся, затым махнуў рукой:

— Зробім! Усё зробім!

Пасля, калі ён пайшоў, Галіна растлумачыла:

— Муляры-цесляры! Цяпер — «Зробім, усё зробім!», а раней дык не бачылі! Такія сляды пакінулі, што ніякая тынкоўка не дапаможа. Напартачылі...

...Назаўтра я зноў сустрэўся з Галінай Максімовіч. Разгаварыліся. Даведаўся, што яе брыгада двойчы займала першае месца ў спаборніцтве калектываў упраўлення. Па выніках першага квартала яе дзяўчатам уручаны пераходны сцяг Гомельскага абкома камсамола і грашовая прэмія. Яшчэ раней брыгада была прэміявана паездкай у Брэсцкую крэпасць-герой. Аднак пра ўсё гэта Галіна гаварыла без асаблівай ахвоты — больш расказвала пра сваіх дзяўчат.

— Дык не забудзьце ж Валю Казлову ўспомніць. Вельмі ж харошая дзяўчына! З Гомельскага ГПТВ. І працуе старанна, і ў вячэрнюю школу ходзіць. А спявае як — каб вы чулі! І пра Зойку Зязюлю варта добрае слова сказаць, і пра Машу Варанцову. Во — Маша таксама вучыцца, у палітэхнікуме. І пра Ніну Арашкевіч... Ой, але дзе ж вы ўсіх успомніце! Дваццаць жа шэсць усіх у мяне... Ага, ледзь не забылася — у нас жа хлопец адзін ёсць, Валодзя Нежывёнак, матарыст. Бачылі ўчора, раствор падаваў? Мы без яго як без рук. Летась з арміі прыйшоў — і да нас. Ажаніцца пасцел і сына, Сяргея, займець. Мы каляску купілі... Ды ўсяго не раскажаш! От хоць бы Валодзя. Спачатку мы з ім не дужа ладзілі, сварыліся часам. Гэта ж, дайце веры, паспаць любіў, на работу спазняўся. А цяпер наш Валодзя — ні на кога не прамяняем... Быў у нас яшчэ адзін хлопец — Ваня Паўлючэнка.У арміі цяпер. Але нас не забывае, піша. У пісьмах мяне ўсё «мамай» называе, як раней жартаваў... — смяецца Галіна. — Абяцае вярнуцца, як адслужыцца....

— А пра работу, дык што гаварыць? Працуем, стараемся, каб не сорамна перад іншымі было. Калі праўду казаць, дык плакалі мае работніцы спачатку. Ведама, маладзенькія ўсе, мама далёка... Ды і цяжка было без прывычкі. Паспрабуй колькі гадзін пашпурляць раствор на сцяну ці пад столлю пастаяць — ні рук, ні спіны не чуеш... Яны плачуць, і я з імі разам паплачу, пра сябе ім раскажу, пра тое, як у Петрапаўлаўску сама гэтак жа плакала, суцешу... Адна была не вытрывала, уцякаць сабралася. Думала ўжо, не ўтрымаю, ажно — адумалася, вярнулася...

— Як я камандую імі? А што тут камандаваць? Ці ж у іх свайго розуму няма? А калі што якое, дык у нас добры «дубец» ёсць — каэфіцыент працоўнага ўдзелу. У дзень палучкі ён можа дужа крэпка аб сабе напомніць, пакажа, хто не ленаваўся, а хто «перакуры» частыя рабіў. Каэфіцыент — найлепшы памочнік, каб парадак, дысцыпліна ў брыгадзе былі. А на заробкі не крыўдуюць дзяўчаты. Бывае, што і пад дзве сотні заробак той падбіраецца...

— Пытаецеся, як вучымся, адпачываем? З прафесійнай вучобай, канечне, прасцей. У часе работы вучымся, адна ў адной. А вось са школай ці тэхнікумам там — цяжэй. Міхалкі далекавата ад горада. Падняцца а сёмай трэба, а то і раней — а восьмай на работу. Пасля зноў жа — пакуль дадому, пакуль сёе-тое... Дзяўчаткі ж! Прычапурыцца крыху, у кіно збегаць, зрабіць што... З хлопцам сустрэцца — таксама трэба. А і натомяцца за дзень... От і цяжка ўгаварыць, каб, пакуль маладыя, вучыліся. Многія вучацца, я ж казала ўжо, але не ўсе. Пасля, кажуць, як завод пабудуем... Ну, а як свята якое ці ў каго дзень нараджэння, дык, як і на рабоце, заўсёды разам. Учора во ў кіно хадзілі гуртам, «Утаймаванне агню» глядзелі...

Слухаў я гэты шчыры расказ Галіны Максімовіч, і было хораша на душы, радасна за яе самую, за яе брыгаду, за яе працавітых і ва ўсіх адносінах сімпатычных дзяўчат...

НА ПАРАДКУ ДНЯ

Камітэт камсамола і яго апаратыўна-вытворчы аддзел — штаб будоўлі — зрабілі нямала для таго, каб згуртаваць калектыў будаўнікоў, накі-

раваць энергію моладзі на выкананне вытворчых заданняў і планаў. Менавіта камсамол, як ужо казаў, ініцыятар многіх добрых спраў маладых нафтабудаўцаў.

Па ініцыятыве камсамола на будоўлі арганізаваны вучэбна-вытворчы пункт, дзе за два няпоўныя гады — з часу стварэння трэста — больш чым паўтары тысячы чалавек набылі будаўнічую прафесію альбо павысілі сваю кваліфікацыю. Урачыстае пасвячэнне юнакоў і дзяўчат у рабочыя, што ўжо стала на нафтахімбудзе добрай традыцыяй, — таксама заслуга трэстаўскай камсамоліі.

У калектывах упраўленняў і ўчасткаў рэгулярна праводзяцца конкурсы маладых будаўнікоў на званне лепшага па прафесіі. Імёны пераможцаў гэтых конкурсаў — Надзі Каспяровіч, Галі Сталярук, Надзі Пінчук, Аляксандра Малашанкі, Мікалая Піліповіча, Аляксандра Козела, Рыгора Ярмоленкі і многіх іншых — шырока вядомыя на нафтахімбудзе.

Ударную камсамольскую будоўлю нярэдка падводзяць пастаўшчыкі. Шмат прастояў з-за недахопу будаўнічых матэрыялаў і іншых матэрыяльна-тэхнічных сродкаў было ў другім квартале мінулага года. Камсамольскі штаб не заставаўся ў баку ад гэтых праблем, прымаў неадкладныя захады для ліквідацыі прастояў. Штабісты неаднойчы звязваліся з камітэтам камсамола Крычаўскага цэментавага завода — каб там паскорылі адпраўку ў Мазыр цэменту, з камсамольскай арганізацыяй Міністэрства хімічнай прамысловасці — каб хутчэй была выслана неабходная будаўнікам дакументацыя, з камітэтам камсамола Маладзечанскага завода металаканструкцый і інш. Просьбы камсамольскага штаба не заставаліся без адказу.

Гэта не азначае, аднак, што камсамольцы падмяняюць забеспячэнцаў ці іншых гаспадарнікаў. Камітэт камсамола трэста і штаб будоўлі разумеюць сваю задачу шырэй: арганізоўваць моладзь, падтрымліваць ініцыятыву перадавікоў, рабіць іх вопыт і дасягненні здабыткам калектыву.

Штаб працуе ў цесным кантакце з упраўленнем, парткомам і іншымі службамі і аддзеламі трэста «Мазырнафтахімбуд».

Кіраўніцтва будоўлі ўважліва ставіцца да запатрабаванняў моладзі, праяўляе заўсёдную зацікаўленасць справамі камсамольцаў. Кіраўнік трэста М. Майдановіч, намеснік яго і ён жа намеснік сакратара парткома П. Бакуновіч (абодва былыя нафтабудаўцы-палачане), сакратар парткома Т. Карпаў і іншыя кіраўнікі будоўлі прымаюць удзел у пасяджэннях камітэта камсамола, бываюць на камсамольскіх сходах упраўленняў і ўчасткаў, канкрэтна дапамагаюць камсамольскім работнікам.

Аднак, зноў жа, партком трэста і кіраўніцтва будоўлі не звязваюць ініцыятывы камсамольцаў, не зыходзяць у рабоце з камсамолам да дробязнай штодзённай апекі.

У 1971 годзе, у сувязі са стварэннем трэста, рэзка ўзрос прыток людзей на будоўлю. Паўстала праблема з жыллём. І тады на ўдарную вахту стаў камсамол. Камсамольскі штаб будоўлі перамясціўся, па сутнасці, у вёску Бабры, у новы мікраraён, дзе ўзводзіцца жыллё для нафтахімбудаўцаў, энергетыкаў, будучых хімікаў-нафтавікоў. Маладыя будаўнікі працавалі ў тры змены. І некалькі жылых дамоў і інтэрнатаў датэрмінова прынялі навасёлаў.

Альбо другі прыклад.

Матэрыялы і абсталяванне на будоўлю паступаюць на станцыю Мытва. На станцыі склалася трывожнае становішча: шматлікія будаўнічыя матэрыялы, машыны і абсталяванне згружаліся абы-як. Усё гэта мокла пад дажджом, пакрывалася снегам. Камсамольскі штаб узяў Мытву пад свой кантроль. На станцыю накіравалі ўдарны камсамольска-маладзёжны атрад — 150 юнакоў і дзяўчат. Яны паставілі некалькі часовых паветак (неўзабаве матэрыялы і абсталяванне будуць паступаць непасрэдна на будаўнічую пляцоўку), склалі на паддоны цэглу, упарадкавалі штабелі дошак і г. д.

На жаль, у рабоце камітэта камсамола (яму нададзены правы райкома) і штаба будоўлі ёсць яшчэ і нямала недахопаў. Многія з іх тлумачацца арганізацыйнымі цяжкасцямі — працэс станаўлення камсамольскай арганізацыі трэста «Мазырнафтахімбуд» дужа зацягнуўся. Пярвічныя арганізацыі, праўда, створаны, але працуюць актыўна далёка не ўсе: у многіх яшчэ не наладжаны ўлік камсамольцаў, парушаюцца графікі правядзення сходаў, не ўсюды падабраны старанныя, ініцыятыўныя работнікі.

У рабоце камітэта і штаба надараюцца яшчэ і праявы фармалізму. Спашлюся на такі факт. Адна з камсамольска-маладзёжных брыгад аддзелачнікаў выступіла ў свой час з ініцыятывай здаваць аб'екты з камсамольскім гарантыйным пашпартам. Здавалася б, камітэт камсамола павінен быў ухваліць ініцыятыву, надаць ёй крылы і размах. Здарылася ж, на жаль, інакш: пачын не быў падтрыманы, і добрая справа засохла на кораці, а ў ініцыятараў застаўся на душы горкі асадак.

Сакратар камітэта камсамола трэста Р. Івончык — ініцыятыўны, вопытны камсамольскі работнік. Магчыма, працаваць на поўную сілу яму перашкаджаюць некаторыя рысы яго характару: празмерная рэзкаватасць, катэгарычнасць тону ў гаворцы з людзьмі.

У тым, што ў рабоце камітэта камсамола і штаба будоўлі надараюцца пралікі, ёсць, думаецца, пэўная віна Мазырскага гаркома і Гомельскага абкома ЛКСМБ. Я гутарыў з першым сакратаром Мазырскага ГК ЛКСМБ Анатолем Змушкам. Адчувалася, што ён душой і сэрцам успрымае справы на ўдарнай камсамольскай, імкнецца аказаць дапамогу камітэту камсамола і штабу будоўлі. Анатоль расказаў мне аб суботніках і нядзельніках, праведзеных камсамольцамі горада на нафтахімбудзе, аб тым, што Мазыр паслаў на будоўлю нямала юнакоў і дзяўчат, што самадзейныя калектывы горада часта выступаюць перад нафтабудаўцамі з шэфскімі канцэртамі... Усё гэта, вядома, добра. Тым не менш дапамога гаркома камсамола ўдарнай камсамольскай павінна быць большай, а галоўнае, канкрэтнай, паўсядзённай.

Апошнім часам камсамольскія работнікі радзей сталі бываць на нафтахімбудзе, чым напачатку, калі будоўля была аб'яўлена ўдарнай камсамольскай. Ды і не толькі яны. На нафтабудзе штосьці не прыгадваюць, каб да іх прыязджалі маладыя беларускія мастакі, акцёры, кінематаграфісты, пісьменнікі. А між тым такія паездкі (індывідуальныя ці брыгадныя) былі б узаемна карысныя як для нафтабудаўцаў, так і для творчай моладзі.

Відаць, варта звярнуць увагу і на больш аператыўнае асвятленне спраў на Мазырскім нафтахімбудзе ў друку. У гэтым кірунку нямала робяць рэдакцыі мазырскай аб'яднанай газеты «Камуніст Палесся» і абласной «Гомельскай праўды». «Камуніст Палесся» рэгулярна змяшчае тэматычныя старонкі пад назвай «Зара нафтабуда», абласная газета — шматлікія матэрыялы пад рубрыкай «Гомельская праўда» на нафтабудзе». Працуе на будоўлі і выязная рэдакцыя «Гомельскай праўды». Ну а камсамольскі друк рэспублікі, на жаль, піша пра ўдарную камсамольскую пакуль што вельмі мала, эпізадычна.

На нафтабуд па камсамольскіх пуцёўках прыехала нямала юнакоў і дзяўчат з усіх куткоў Беларусі. Будоўля толькі набірае тэмпы, людзі там будуць патрэбны, і таму пасланцы камсамола будуць, як і раней, прыязджаць у Мазыр.

Зразумела, што да ўсялякай вялікай справы «прымазваюцца» і людзі выпадковыя: аматары доўгага рубля, лёгкага заробку і г. д. Але чаму яны едуць на будоўлю па камсамольскай пуцёўцы? На нафтахімбудзе мне расказвалі пра выпадкі, якія сведчаць аб тым, што асобныя райкомы камсамола адносяцца да падбору людзей на ўдарную камсамольскую проста безадказна. Адзін райком прыслаў на нафтабуд не юнакоў і дзяўчат, а падлеткаў. Пасланцы другога райкома аказаліся яўна фіктыўнымі камсамольцамі: іх «афармілі» ў члены ВЛКСМ перад самым ад'ездам, абы паслаць. Трэці райком прыслаў — па камсамольскай пуцёўцы — аматара выпіць...

Часта камітэты камсамола арыентуюць сваіх пасланцоў зусім не на тое, што іх чакае на будоўлі, спакушаюць высокімі заробкамі, гарадской прапіскай і г. д., забываючыся сказаць, што камсамольская пуцёўка да многага абавязвае, што юнак ці дзяўчына едзе не на прагулку, а на будоўлю, дзе будуць і цяжкасці.

Хто павінен прыязджаць на ўдарную камсамольскую? Як павінны ставіцца да адбору людзей райкомы і абкомы камсамола?

— Было б вельмі добра, — гаворыць сакратар камітэта камсамола «Мазырнафтахімбуда» Рыгор Івончык, — калі б, напрыклад, Гродна, Брэст, Івацэвічы, Кобрын і г. д. прысылалі да нас не асобных дзяўчат і юнакоў, а на месцы камплектавалі з добраахвотнікаў, скажам, брыгады. Ёсць абучаныя людзі — добра, не — падвучацца тут, у нас. Галоўнае, каб на будоўлю прыязджаў калектыў, з зямляцкай дружбай і сувязямі, урэшце — з зямляцкім гонарам: мы — гродзенцы, мы — брэстаўчане...

Думаецца, што тут ёсць, як кажуць, пэўнае рацыянальнае зерне.

І апошняе, пра што ўзнікала гаворка на нафтабудзе. Маладзёжны калектыў будоўлі гартуецца, цэментуецца не толькі ў працы. На будоўлі нараджаюцца калектывы мастацкай самадзейнасці (нафтабудаўнікі ўжо ўдзельнічалі ў гарадскім аглядзе), ёсць нямала здольных спартсменаў, а клуба ці палаца культуры пакуль няма. У Мазыры ж таксама не густа культурна-асветных устаноў...

...Усцяж дарогі на Міхалкі крочаць ажурныя вышкі высакавольтавай лініі электраперадач. Па яе правадах бяжыць на будоўлю электраэнергія. Але не толькі ёю сілкуецца ўдарная камсамольская. Другі беларускі нафтагігант паўстае на Палессі і сілай энергіі чалавечых сэрцаў, і, пэўна, у першую чаргу — сілай энергіі маладых, няўрымслівых і гарачых камсамольскіх сэрцаў.

г. Мазыр.

■ ■ ■

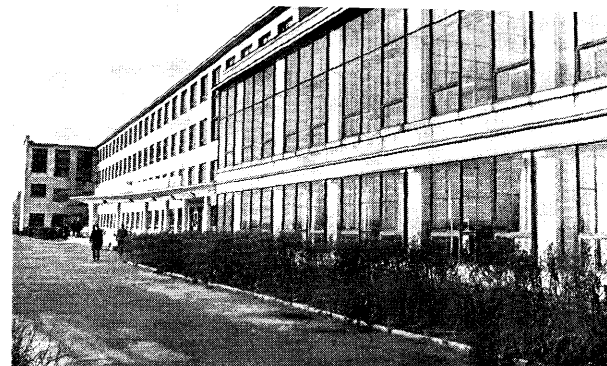

ЗАЎТРАШНІЯ ІНЖЫНЕРЫ

Вы не спрабавалі зірнуць адразу ў тысячу дзявочых вачэй? Менавіта так адчувае сябе кожны, хто пераступіў парог Віцебскага тэхналагічнага інстытута лёгкай прамысловасці. Гэта амаль «дзявочая ўстанова», бо рыхтуюць тут спецыялістаў для швейных, абутковых, трыкатажных прадпрыемстваў.

Інстытут зусім яшчэ малады. Яму ўсяго сем гадоў. Даў тры выпускі. Выпускнікі працуюць па ўсёй краіне. Выкладчыцкі калектыў таксама малады: дэкану механіка-тэхналагічнага факультэта Барысу Раманавічу Фомчанку, напрыклад, ледзь пераваліла за трыццаць, многія выкладчыкі атрымалі адукацыю ў сваім жа інстытуце.

У Віцебскім тэхналагічным пануе творчая атмасфера. Кожны трэці студэнт — член навуковага таварыства. Толькі Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт імя У. І. Леніна мае больш лаўрэатаў усесаюзнага конкурсу студэнцкіх навуковых работ. Дыплом лаўрэата ўсесаюзнага конкурсу на навуковую работу «Знікненне істотнай розніцы паміж разумовай і фізічнай працай на заводзе радыёдэталяў» атрымаў Барыс Мацвееў — рабочы, студэнт вячэрняга факультэта.

Добрымі словамі ўспамінаюць Віцебскі тэхналагічны інстытут беларускія меліяратары, калгаснікі, будаўнікі Лукомльскай ДРЭС. У працоўным семестры 1972 года ўдзельнічала трынаццаць студэнцкіх атрадаў з тэхналагічнага інстытута. А пераможцам абласнога агляду стаў атрад «Арганаўт», якім камандаваў студэнт трэцяга курса Мікола Чылек.

Любяць на Віцебшчыне і студэнцкі тэатр мініяцюр, і вакальна-інструментальны ансамбль «Інтэграл». Ведаюць дзявочую валейбольную каманду, тэхналагічнага — з «буравесніцкіх» каманд яна лепшая ў вобласці. Захапляюцца віцябляне і грацыяй майстра спорту Людмілы Аргучынскай — яна вучыцца ў тэхналагічным і трэніруецца ў славутага Вікенція Дзмітрыева.

З усіх гэтых поспехаў складаецца слава маладога інстытута, які сярод вышэйшых навучальных устаноў краіны, што рыхтуюць кадры для лёгкай прамысловасці, выйшаў на першае месца.

Валянцін ЖДАНОВІЧ.

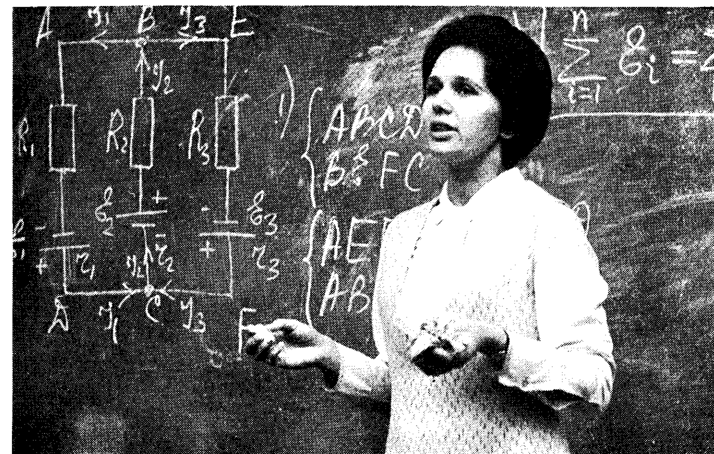

Маладая выкладчыца інстытута, кандыдат фізіка-матэматычных навук Міраслава Міхайлаўна Зубарава.

Бацька і сын... Леанід Кукушкін скончыў Віцебскі тэхналагічны інстытут. Цяпер ён аспірант Маскоўскага тэкстыльнага інстытута. А Максім Ермалаевіч Кукушкін — заслужаны рацыяналізатар БССР, ветэран трыкатажнай вытворчасці. Нягледзячы на пенсійны ўзрост, працуе слесарам у тэхналагічным інстытуце.

← Перад лекцыяй.

Сёлета яны атрымаюць дыпломы мадэльераў-канструктараў.

●

Студэнцкі будаўнічы атрад «Арганаўт».

Салістка вакальна-інструментальнага ансамбля «Інтэграл» Таццяна Пагарэльская.

Фота **В. Ждановіча.**

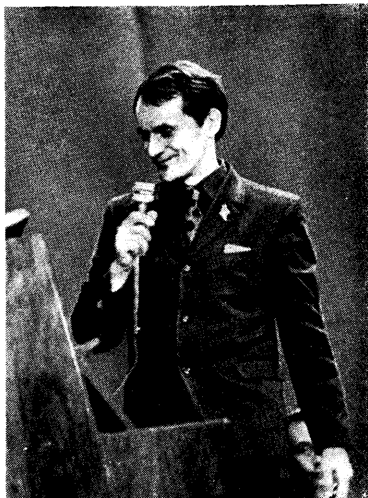

ЯК НАРАДЖАЕЦЦА ПЕСНЯ

Знаёмы студэнт, камісар будаўнічага атрада, які працаваў сёлета ў тых самых мясцінах, куды, у поўнай адпаведнасці са словамі вядомай песні, «толькі самалётам можна даляцець», расказваў мне пра таёжнае жыццё:

— Усё б нічога, хоць работа, вядома, не з лёгкіх,—ведаеш, што такое пракладваць дарогу ў тайзе... Але мошкі—гэта я табе скажу... К канцу дня вар'яцееш—сам гатовы кусацца. Вечарам усе злосныя, як чэрці, нікому слова не скажы. І ведаеш, што ратавала? Гітара. Распалім вогнішча—ночы там і ўлетку халодныя,—вазьму сваю сямiструнную і ціхенька гэтак, напаўголасу, нашы беларускія «Верасы»...

Гэты расказ успомніўся мне ў пустым класе кансерваторыі, дзе аўтар «Верасоў», седзячы за фартэпіяна, тлумачыў аднаму са сваіх вучняў нейкія складаныя законы паліфаніі. Вучань выглядаў старэйшым за настаўніка, з якім якраз пасля гэтых заняткаў у мяне і павінна была адбыцца гутарка.

Дагэтуль мне даводзілася сустракацца з Ігарам Лучанком дзесяткі разоў—і на канцэртах, і ў рэдакцыі, і проста на вуліцы. Мы гаварылі пра што хочаш, толькі не пра яго самога. Але вось трэба ўзяць у яго інтэрв'ю—і адразу высветлілася, што ўсё не так проста: сёння ў яго заняткі, заўтра трэба тэрмінова ехаць у Маскву, паслязаўтра... Урэшце я пачаў думаць, што чалавек проста пазбягае інтэрв'ю,—той, хто ведае Лучанка, пацвердзіць, што гэта ў яго звычках. Праўда, маглі быць і аб'ектыўныя прычыны: столькі абавязкаў, тытулаў і розных грамадскіх даручэнняў, як у Лучанка, ці ёсць яшчэ ў каго-небудзь з яго калег. Намеснік старшыні праўлення Саюза кампазітараў БССР, выкладчык кансерваторыі, член ЦК ЛКСМБ і кандыдат у члены ЦК ВЛКСМ, лаўрэат дзвюх прэмій Ленінскага камсамола—рэспубліканскай і ўсесаюзнай, абавязковы ўдзельнік шматлікіх журы, камісій і дэлегацый... Адным словам, спраў у 33-гадовага кампазітара сапраўды хапае. І, вядома, самая галоўная з іх—пісаць песні.

Я даўно ведаў, што ледзь не ўсіх сваіх знаёмых, так ці інакш звязаных з літаратурнай працай, Лучанок угаворвае даць яму «добры тэкст». Мне ніколі ў жыцці не даводзілася скла-

даць вершы, але я ўзяўся за гэта пасля таго, як, сустрэўшыся аднойчы з Ігарам на вуліцы, пачуў ад яго:

— Ведаеш, хачу зрабіць песню пра касманаўтаў. Але не такую, дзе адны «ура, ура!» Мы неяк прывыклі да гэтага і, здаецца, часам забываемся, што кожны крок у космас аплачваецца немалой цаной. Не ўсе ж адтуль і вяртаюцца. Слухай, паспрабуй, га?

Прапанова была настолькі нечаканая, што я гэтак жа нечакана згадзіўся. І вось цяпер, праз некалькі месяцаў, той выпадак зрабіў мне добрую паслугу: варта было Ігару пачуць, што ёсць тэкст для песні, як у яго адразу знайшоўся час для сустрэчы.

— Давай,—сказаў ён, перш чым я паспеў вымавіць пытанне, падрыхтаванае для інтэрв'ю.

І адразу ж пачаў чытаць, нават не чытаць, а дэкламаваць, паўтараючы па некалькі разоў асобныя радкі. Потым пачаў ціхенька напяваць, адбіваючы пальцамі рытм. Я, відаць, перастараўся, тэксту аказалася занадта многа, аж на цэлыя дзве песні, і мы дамовіліся аб новым варыянце. Толькі пасля гэтага я, нарэшце, змог задаць кампазітару сваё першае пытанне:

— З чаго пачынаецца песня?

— З таго, пра што мы зараз гаварылі,—ён паказаў на тэкст.—З вобраза. Не мае значэння, што з'яўляецца спачатку—словы ці музыка. Бывае па-рознаму. Але перш за ўсё павінен быць вобраз. Вось тут, напрыклад, гэта—касмадром Байканур; у іншых песнях—старая будзёнаўка, жураўлі, што ляцяць на Палессе, брыганціны, якія стаяць на рэйдзе... Іншымі словамі, тое, пра што песня. Дрэнна, калі ні пра што. Уласна кажучы, гэта не песня.

— Пра што ж была твая першая песня?

— Наўрад ці варта яе ўспамінаць— я не лічу яе сваёй творчай удачай. Я тады яшчэ ў школе вучыўся, здаецца, у дзесятым класе, граў на акардэоне—усё, што трапіцца пад руку. Памятаю, адпачываў на канікулах дома ў Пухавічах, і вось трапіў на вочы першы верш паэта Івана Шамава пра жонак лётчыкаў, пра іх вечную трывогу за каханых. Падабраў я мелодыю, і атрымалася песня—«для мясцовага карыстання». Яе я і выконваў на акардэоне. Слухачам, здаецца, падабалася...

— Аказваецца, кампазітар пачынаўся з акардэаніста?

— Так, яшчэ ў маленстве бацькі падарылі мне акардэон—маленькі такі, «чвэртку». Бацька хоць і не музыкант па прафесіі, а ўрач, але заўзяты меламан, грае на некалькіх інструментах—на піяніна, цымбалах. Ён і параіў мне паступаць у музычную школу. Але на ўступных экзаменах адбыўся інцыдэнт, які ледзь не разбурыў усе мае мары...

— Што ж здарылася?

— Нехта з экзаменатараў засумняваўся ў маім слыху. Выратавалі... цымбалы. І зноў дзякуй бацьку, які навучыў мяне граць на гэтым інструменце. Я выканаў некалькі невялічкіх твораў, і камісія больш ні ў чым, відаць, не сумнявалася. Ну, што было далей? Скончыў музычную школу-дзесяцігодку, адкуль, вядома, прамы шлях у кансерваторыю...

— А як ты прыйшоў да сваёй галоўнай тэмы—патрыятычнай песні?

— Не адразу, вядома. Спатрэбілася найперш скончыць кансерваторыю, зразумець, як і дзеля чаго пішацца песня. Так, менавіта дзеля чаго. Бо трэба ж мець што сказаць людзям. Гэта аднолькава датычыць і паэта, і кампазітара, і мастака. І яшчэ трэба каб быў унутраны напал, без якога, мне здаецца, няма і не можа быць сапраўднай творчасці. Як я прыйшоў да патрыятычнай песні?.. Нават не ведаю, ці можна пра гэта расказаць у некалькіх словах. Пэўна, гэта звязана шмат з чым—з любоўю да зямлі, на якой ты нарадзіўся і рос, з тваімі поглядамі на жыццё і на яго сапраўдныя каштоўнасці. Я, напрыклад, лічу, што галоўнае для кожнага з нас—мець у жыцці высокую мэту, імкнуцца да яе, адольваючы перашкоды. У сваіх песнях я перш за ўсё імкнуўся выказаць менавіта гэта. Напрыклад, «Памяць сэрца». Гаворка, здавалася б, ідзе пра памяць вайны, пра яе ахвяры, але галоўны сэнс песні нясе фраза «А побеждая, ты живешь!»—гэта датычыць і загінуўшых... Тое ж самае і ў «Хатыні»: «смотрит живым он в лица»—гэта пра помнік, які не толькі сімвал смутку, але і заклік да людзей быць моцнымі, мужнымі, пільнымі, каб абараніць жыццё ад вайны.

— Якія песні падабаюцца табе больш за ўсё?

— Свае ці чужыя?

— І свае, і чужыя...

— Ну, што датычыць чужых, дык мне давялося б пералічыць надта многа. Мне надзвычай падабаюцца песні Дунаеўскага, Салаўёва-Сядога. Фрадкіна, Пахмутавай... А са сваіх... Таксама не надта проста выбраць: іх жа ў мяне каля двухсот. Звычайна аўтару неяк бліжэй яго новыя творы. Калі выбіраць па гэтым прынцыпе, дык я назваў бы «Верасы», «Старую будзёнаўку», «Чырвоныя зоркі», «Спадчыну», «Алесю»...»

— Так, асабліва «Верасы», іх чуеш даволі часта.

— Гэта лірычная песня на вершы Іосіфа Скурко. Пра што яна? Было

каханне, ды лёс наканаваў хлопцу і дзяўчыне больш ніколі не быць разам. І абодва ведаюць, што мінулае не вернеш, але зноўку, як заўсёды, цвітуць верасы, значыць, жыццё працягваецца,—хай жа расцвітаюць верасы! Працуючы над музыкай, я імкнуўся зрабіць так, каб дамінавалі аптымістычныя ноты, хоць, на першы погляд, тэма крышку песімістычная.

— Каго ты лічыш сваімі настаўнікамі ў музыцы? Хто з кампазітараў даў табе больш за ўсё як кампазітару?

— Перш за ўсё, мой педагог у кансерваторыі Анатоль Васільевіч Багатыроў, потым кампазітар Вадзім Мікалаевіч Салманаў, у якога я два гады стажыраваўся ў Ленінградзе, і Ціхан Мікалаевіч Хрэннікаў, пад кіраўніцтвам якога я скончыў аспірантуру ў Маскве. Як кампазітару-песенніку мне вельмі многа даў Уладзімір Уладзіміравіч Алоўнікаў. Менавіта дзякуючы яму ў маіх песнях з'явілася тэма вайны. Вельмі люблю яго «Песню пра Брэсцкую крэпасць», «Песню пра Даватара», «Лясную песню»—я лічу, такіх у мяне пакуль што няма.

— А якія твае патрабаванні да песні?

— Галоўнае — дэмакратычнасць, папулярнасць. Я хачу, каб мае песні былі менавіта такія. Я б не сказаў, што мае песні простыя, у іх шмат рэчытатываў, і матыў не заўсёды лёгка запамінаецца. Іх не спяваюць усе, як, скажам, «Падмаскоўныя вечары»,—мае песні хутчэй для слухання і для індывідуальнага выканання. Вядома, было б нядрэнна і для масавага... Але гэта не так проста. Я вельмі баюся банальнасці ў музычнай мове і шмат увагі надаю пошукам свежай, сучаснай музычнай інтанацыі. Бо далёка не заўсёды тое, што гучала дзесяць гадоў назад, гучыць і сёння.

— Чаго, на твой погляд, не хапае сучаснай беларускай маладзёжнай песні?

— Перш за ўсё не хапае саміх песень. Іх проста мала. Колькі нашых кампазітараў працуе над маладзёжнай тэматыкай? Раз, два—і ўсё... Гэты пласт трэба распрацоўваць і ўшырыню, і ўглыбіню.

— Ігар, каго ты лічыш лепшымі выканаўцамі сваіх песень?

— Віктара Вуячыча, Тамару Раеўскую, Валерыя Кучынскага, Анатоля Падгайскага, Віктара Кірычэнку. З нядаўняга часу я далучаю да іх і Эдуарда Хіля—ён выконвае «Верасы», прычым на беларускай мове, і «Калі б камені маглі гаварыць».

(Я ведаю, што песні Ігара Лучанка часта гучаць у выкананні аўтара, і даволі нядрэнна. Адсутнасць нейкіх асаблівых вакальных здольнасцяў цудоўна кампенсуецца непасрэднасцю і прыродным артыстызмам кампазітара. Акрамя таго, хто лепш за аўтара ведае, як выконваць яго твор?)

Песні Ігара Лучанка ведаюць далёка за межамі Беларусі. Іх слухалі шахцёры Краснадона і маракі-балтыйцы, жыхары Крайняй Поўначы і Далёкага Усходу. Ім апладзіравала зала Крамлёўскага Палаца з'ездаў. Яны гучалі ў Японіі, Канадзе, Францыі, Швецыі. Летась у чылійскім горадзе Віньядэль-Мар адбыўся традыцыйны міжнародны фестываль песні, у якім наша краіна ўдзельнічала ўпершыню. Высокі гонар прадстаўляць тут савецкае мастацтва выпаў Ігару Лучанку і Віктару Вуячычу. За тысячы кіламетраў ад роднай зямлі, на далёкім кантыненце гучалі беларускія «Верасы», і апладзіравалі ім гэтак жа, як дома.

— Мне давялося пабываць таксама ва ўсіх сацыялістычных краінах, у Англіі, ФРГ,— успамінае кампазітар.— І ўсюды я адчуваў вялікую цікавасць да савецкай музыкі, усюды імкнуўся прапагандаваць беларускую песню. Зразумела, не толькі сваю.

Усе ведаюць Ігара Лучанка як кампазітара-песенніка. Але ці адзіны гэта жанр у яго творчасці?

— У мяне ёсць і камерна-інструментальныя творы — прэлюдыі, санаты, струнны квартэт, і вакальныя—рамансы, кантаты. Прынамсі, «Курган» па матывах паэмы Янкі Купалы, «Невядомы салдат» на вершы Пятра Харкова, «Балада пра салдацкае сэрца» на словы Аляксандра Пракоф'ева, вакальны трыпціх «Чалавеку патрэбна цішыня»... Ды хіба ўсе пералічыш?

— На якія вершы лепш пішацца музыка?

— Не на ўсякія, зразумела, а толькі на вобразныя, песенныя, калі можна так сказаць. Я лічу талент многія вершы Янкі Купалы і Якуба Коласа, Аркадзя Куляшова, Максіма Танка, Анатоля Вялюгіна, Адама Русака. Ёсць у мяне песні на тэксты Льва Ашаніна, Роберта Раждзественскага, Генадзя Бураўкіна, Іосіфа Скурко, Валянціна Лукшы, Міхаіла Ясеня і многіх іншых паэтаў—як прафесійных, так і самадзейных. У гэтай справе ёсць адна тонкасць: на вершы, бездакорныя з пункту гледжання паэтычнай формы, далёка не заўсёды можна напісаць песню. І наадварот—песенны тэкст далёка не заўсёды можа і існаваць як верш у адрыве ад мелодыі. Напрыклад? «Кацюша», «Падмаскоўныя вечары»,—неяк цяжка ўявіць, каб іх не спявалі, а дэкламавалі. Вершы, прызначаныя для песні, не павінны паведамляць агульнавядомыя ісціны; яны павінны быць звернуты і да розуму, і да сэрца, але да сэрца ўсё ж крышачку больш. Людзі даруюць аўтару песні не вельмі дакладна зрыфмаваныя радкі, але не даруюць безаблічных, халодных слоў, хоць ты спявай, хоць дэкламуй—не ажывіш... Натуральна, музыка павінна складаць з тэкстам адзінае цэлае. Кажуць, з песні слова не выкінеш; мне хочацца дадаць: і ноты—не выкінеш.

— Вось мы гаварылі пра песенны вобраз, пра тое, што ён—галоўнае ў песні. А ці не бывае так, што вобраз ёсць...

— ...а песні няма, ты гэта хочаш сказаць? Бывае і так. І ў мяне было. Ведаеш, якую песню я маю на ўвазе? «Памяць сэрца». Так-так, тую самую, што потым прынесла выканаўцу Віктару Вуячычу і мне званні лаўрэатаў Усесаюзнага конкурсу савецкай песні. Але гэта было пасля. А спачатку... Напісаў я музыку, але адчуваю—няма ў ёй нечага такога... адным словам, галоўнага няма, што кранала б за жывое. Памятаеш: «не спится только ветерану, войны минувшей партизану...» Уяўляю сябе на яго месцы, але ўсё роўна нічога не атрымліваецца. І вось аднойчы еду прыгарадным цягніком у Пухавічы, бацькоў адведаць. У вагоне разгаварыўся з выпадковым спадарожнікам. Аказалася, ён у вайну быў партызанам, прайшоў, як кажуць, праз агонь і ваду. Гэты немалады ўжо чалавек, між іншым, расказаў мне пра тое, як на руінах сваёй спаленай хаты ўбачыў знявечаныя целы жонкі і дачкі з выкалатымі вачыма... Той ноччу, памятаю, я доўга не мог заснуць, а недзе на досвітку, нарэшце, знайшоў тое, чаго так не хапала мелодыі будучай песні...

Я задаю Ігару Лучанку апошняе пытанне:

— Што ты пішаш цяпер і што марыш напісаць?

— Адна з апошніх песень навеяна паездкай на Кубу, яна называецца «Дружба» (на словы Сяргея Васільева). Тут я паспрабаваў злучыць беларускую мелодыку з лацінаамерыканскім рытмам. Не ведаю, ці добра атрымалася, мне здаецца, нядрэнна, а зрэшты, няхай аб гэтым мяркуюць іншыя. Пра што мару напісаць? Пра многае! Па-першае, добрую, шчырую, песню пра камсамол, пра рамантыку камсамольскага юнацтва. Мяне даўно вабіць тэма гераікі, калі людзі ідуць на самаахвяраванне за ідэю. Мы ўжо гаварылі пра песню аб касманаўтах. І пра каханне хачу напісаць... У маі будучага года ў Мінску адбудзецца Усесаюзны фестываль камсамольскай песні—як жа застацца ўбаку ад гэтай падзеі? І да Міжнароднага фестывалю моладзі ў Берліне... Хачу зрабіць нешта накшталт «Если бы парни всей земли...»

Мой субяседнік раптам спахапіўся: сёння ў жонкі дзень нараджэння, зараз зачыняцца магазіны, і прыйдзецца ісці дамоў без падарунка. Па вачах Ігара бачу, што адна гэтая думка прыводзіць яго ў жах. Разам бяжым у «Паўлінку», праскокваем у дзверы разам з апошнімі пакупнікамі і выходзім з вялізнай шкатулкай, арнаментаванай рознакаляровай саломкай. Цяпер у суседнюю «Ласуху»—трэба ж запоўніць «тару»! Па тым, як Ігар старанна выбірае розныя гатункі цукерак, бачу, што маю справу з узорным сем'янінам. Аказваецца, жонка ў яго таксама музыкант, скончыла музычнае вучылішча па класе вакалу і цяпер рыхтуецца абараніць яшчэ адзін дыплом—ужо як спецыяліст па тэорыі музыкі. Відаць, вартасць падарунка будзе ацэньваць і прадстаўнік малодшага пакалення сям'і Лучанкоў—шасцігадовая Света.

Ля філармоніі мы развітваемся. У Ігара заняты абедзве рукі: у адной партфель, у другой шкатулка.

«Не забудзься на песні!»—чую я наўздагон.

Аркадзь КАРЭЛІН.

Міхась ЧЭПІК. Свята ўраджаю.

Уладзімір СТАЛЬМАШОНАК. А. Р. Чарвякоў у У. І. Леніна. Студзень, 1923 год.

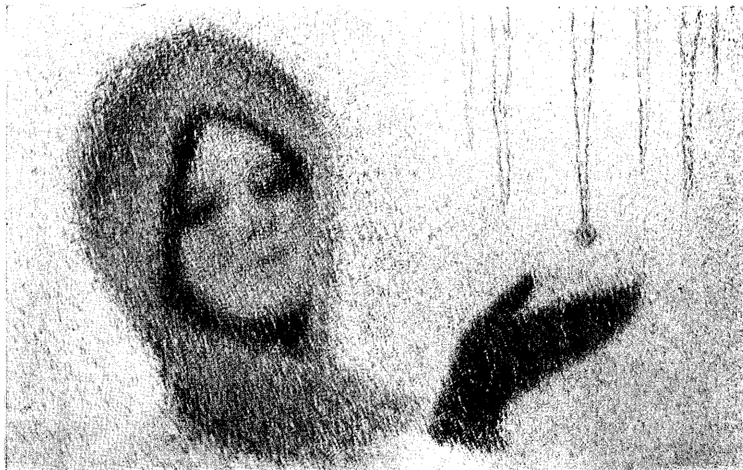

Вясна.

Міраж.

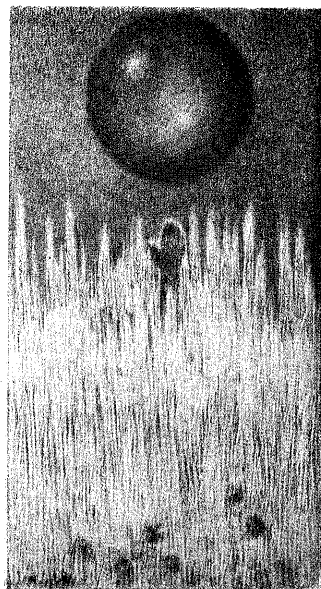

Ля вогнішча.

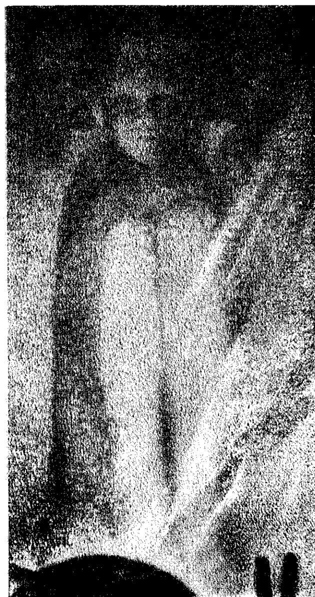

З РАБОТ НЭЛЫ ШЧАСНАЙ.

Аўтапартрэт.

ЧЫСТАЕ ДЫХАННЕ СНЯГОЎ

Бывае так. Даўно ведаеш і любіш мастака. Захапляешся яго работамі на выстаўцы ці ў майстэрні. Думаеш, што ведаеш яго добра, і новае ў ім адкрыеш толькі ў будучым, калі яно праявіцца ў новых яго работах.

Але вось прыходзіш на персанальную выстаўку гэтага мастака — у вялікую залу, дзе размешчаны толькі яго карціны. Стаіш, глядзіш — здаецца, амаль усё знаёмае, і раптам адчуваеш, што гэтыя ўжо знаёмыя табе карціны ты недзе ў нечым раней недаацаніў, не да канца зразумеў альбо зразумеў не зусім правільна. А сабраныя ўсе разам, яны адкрываюць стройнасць і змястоўнасць думак, пачуццяў, перажыванняў мастака пад нейкім іншым, болей шырокім, кутом гледжання асвятляюць усю яго творчасць.

Нэла Шчасная пачала маляваць позна. Займалася музыкай, марыла стаць балярынай. Ёй было адзінаццаць гадоў, калі яна захварэла і на цэлы год пакінула школу — дактары забаранілі ёй вучыцца. Яна чытала запоем кнігі з хатняй бібліятэкі. Гэта былі старыя цудоўныя кнігі з рэпрадукцыямі гравюр Дарэ і Дзюрэра. Нэла падоўгу разглядвала гэтыя рэпрадукцыі, а потым рашыла... перамалёўваць іх. Па некалькі гадзін у дзень яна праседжвала за сталом, перамалёўваючы алоўкам на паперы ілюстрацыі да кніг Сэрвантэса і Рабле. Капіравала старанна, вымалёўваючы найдрабнейшыя дэталі. Забава перарасла ў захапленне, а потым — у страсць. У чатырнаццаць-пятнаццаць гадоў яна наведвала ізастудыю Мінскага Палаца піянераў, якою кіраваў Сяргей Пятровіч Каткоў, потым паступіла ў Мінскае мастацкае вучылішча, а пазней скончыла аддзяленне жывапісу Ленінградскай Акадэміі мастацтваў.

Першы раз я пачула пра Нэлу Шчасную гадоў шэсць таму назад. Свет жывапісу для мяне тады толькі адкрываўся. Са сваімі сябрамі-фізікамі я прыйшла неяк у музей і ў адной з залаў першага паверха заўважыла яе карціны. Яны былі напісаны ў Сярэдняй Азіі, дзе мастачка пражыла некалькі год, і здавалася, што кожная з іх яшчэ захоўвае ў сабе гарачыню сярэднеазіяцкага сонца.

Прайшоў год, другі. Сустрэчы з мастацтвам прыносілі мне ўсё большую радасць. І вось адкрылася «Выстаўка маладых», прысвечаная 50-годдзю Кастрычніцкай рэвалюцыі. На гэтай выстаўцы было нямала цікавых работ, але найцікавейшымі з іх для мяне былі дзве карціны Нэлы Шчаснай: жамчужна-шэрая «Лазня» і ізумрудна-зялёная «Беларуская дзяўчына». Сама Шчасная да сваёй «Дзяўчыны» адносіцца халадней, чым да другіх сваіх карцін. Мне болей не давялося бачыць гэтае палатно — яно куплена адным з рэспубліканскіх музеяў, але я помню тое пачуццё маўклівай асалоды, якое тады завалодала мною: статная славянка, закінуўшы галаву і прыжмурыўшы вочы, стаіць у сонечных праменнях, сонца залоціць яе светлы твар, асабліва пяшчотны на фоне цёмнай зелені.

Карціны «Лазня» і «Беларуская дзяўчына» былі першымі палотнамі, намаляванымі ў той своеасаблівай манеры, той тэхніцы, якая ўласціва толькі ёй, Нэле Шчаснай. Мастачка па-свойму грунтуе палатно.

Цэласная карціна складаецца як бы з хаосу мікраэлементаў. Сама Шчасная тлумачыць сваё імкненне да такой тэхнікі ўскладненым уяўленнем пра свет, пра матэрыю, якое склалася ў XX стагоддзі. Але яе манера найбольш прываблівая тым, што абуджае мастацкае ўяўленне чалавека. «Лазня» — бліскучае прымяненне той тэхнікі, якую вынайшла для сябе Нэла Шчасная. У срабрыстым тумане чалавечыя постаці то знікаюць, то паяўляюцца зноў. Шурпатая паверхня дзівосна рассейвае святло, самая нязначная перамена ў асвятленні ўзмацняецца ёю, твары людзей не застаюцца пастаяннымі, выраз іх мяняецца. Карціна зменлівая і шматзначная, як само жыццё.

Творы Нэлы Шчаснай вельмі сучасныя. Яна ўмее знайсці дэталі, якія гавораць аб прыналежнасці чалавека да нашага часу. «Вясёлка» — маці і дзіця. Вечная тэма. Але хіба гэты жэст, якім маці абхапіла дзіця і прытуліла яго да сябе, не гаворыць пра жанчыну, якая жыве ў наш трывожны час, калі на планеце не гаснуць войны? І «Лазня» — гэта не толькі зыбкасць, туман, гармонія фарбаў, але і праўдзівы расказ, і роздум аб трох пакаленнях жанчын, аб іх розным лёсе.

Заўсёды неяк боязна знаёміцца з людзьмі, чые кнігі, карціны, музыку ты любіш. Боязна, што расчаруешся ў чалавеку і яго творчасць не будзе больш прыносіць табе асалоды. А Нэла такая ж светлая душой, як і яе мастацтва.

Я люблю на выстаўках прыслухоўвацца да размоў, якія ідуць ля яе карцін. Амаль ніхто не праходзіць міма іх з абыякавым выглядам. Калі быў выстаўлены партрэт пісьменніка Івана Мележа, я назірала аднойчы за юнаком, што доўга стаяў каля партрэта. Не вытрымала, спыталася пра яго ўражанне. Юнак, аспірант з Масквы, быў немнагаслоўны: «Здорава!»

Можа здацца дзіўным, што Нэла з яе мяккай лірычнасцю ўзялася за партрэт аўтара такіх суровых кніг, як «Людзі на балоце» і «Подых навальніцы». Але партрэт ёй удаўся. Попелавы каларыт, светлая ўсмешка чалавека, які прыслухоўваецца да нечага ў прыродзе і ў самім сабе. Цёплы сакавіцкі дзень. Чыстае і вільготнае дыханне апошняга снегу. Смутная трывога перад абнаўленнем зямлі...

Любімая тэма жывапісу Шчаснай — жанчына, жаночы лёс. Яна апявае пяшчотную, разумную, адухоўленую жаноцкасць, узнімае жанчыну над штодзённым побытам. Чароўная яе карціна «Капяжы» (партрэт сястры). Гэта здзіўляючы прыклад таго, як можна стварыць вобраз, не выпісваючы традыцыйна твар, рукі. Мяккасць колеру, плаўнасць ліній стварае пяшчотны, задумены і моцны прасветленасцю і багаццем сваёй душы характар.

Прыгажосць, дэкаратыўнасць палотнаў для мастачкі не самамэта. Яны даюць не толькі асалоду для душы, але і работу для розуму. Вось дзяўчына, якая сядзіць ля вогнішча. Доўгія стройныя ногі асветлены полымем, твар — у цені, і ад гэтага ён здаецца прыгожым і загадкавым. Многа думак пра жыццё, пра лёс нарадж ае гэтая карціна. Бесклапотны смех сціхае перад ёю, як сціхае ён, калі гавораць пра далёкія сузор'і.

Слёзы просяцца на вочы, калі глядзіш на карціну Шчаснай «Пад сонейкам». Тоненькая высокая дзяўчынка-падлетак стаіць на пальчыках, падняўшы плечы, і трымаецца рукой за сланечнік. Кожны пялёстак сланечніка, кожная клетачка цела дзяўчынкі выпраменьваюць надзею і любоў. Надзею пакуль яшчэ няпэўную — проста на нешта добрае, і любоў да ўсяго навакольнага свету. Так і стаяць яны, дзве раслінкі, пяшчотныя і бездапаможныя, у надзеі на нечую добрую абарону.

Журботнай мудрасцю вее ад апошняй работы Нэлы Шчаснай — «Аўтапартрэта». У жэсце, якім мастачка ловіць сняжынкі, ёсць і нешта наіўнае, і нешта па-філасофску глыбокае. Гэтае спалучэнне наіўнасці і сталасці, як стрэмка, застрае ў душы і прымушае не спяшацца да выхаду, спыніцца і яшчэ раз агледзець карціну.

Тое, што Нэла Шчасная звярнулася да гравюры, нельга лічыць выпадковым. Шмат гадоў яна займаецца кніжнай графікай, афармляе дзіцячыя кніжкі.

Графіка Шчаснай і прадаўжае традыцыі жывапісу, і адступае ад іх. Знаёмы нам лірызм, дабрату знаходзім у гравюрах «Коцікі», «Дзьмухаўцы», «Зламаны рамонак».

Калі вочы жанчын на карцінах Шчаснай падобныя на кветкі, то кветкі яе гравюр глядзяць на нас чалавечымі вачамі. І «Зламаны рамонак» з серыі «Вайна» ўспрымаецца як сімвал чалавечага жыцця, загубленага вайной.

Ёсць гравюры, якія адрозніваюцца ад стылю карцін мастачкі. У карцінах элемент фантастычнага ўносіць тэхніка, у гравюрах мы бачым фантастычны элемент, узмоцнены пабудовай малюнка,— напрыклад, у работах «Рука сусвету», «Завіруха», «Партрэт дачкі». І калі партрэт дачкі натуральны і гарманічны, хоць і некалькі халаднаваты, то ў «Завірусе» адчуваецца некаторы дысананс паміж умоўнасцю прыёму і залішняй канкрэтнасцю намалянага.

Гравюра «Дзеці» — таксама адыход мастачкі ад свайго жывапісу, але ў бок, супрацьлеглы ўмоўнасці. Можна было б папракнуць мастачку ў залішняй скрупулёзнасці, амаль фатаграфічнай, калі б тут не было вечнага цуду мастацтва — прысутнасці асобы мастака, цеплыні і дабраты яго душы. Ліст мае асаблівую атмасферу свежасці, задушэўнасці.

У творчасці Нэлы Шчаснай ужо выявіліся абрысы таго свету, які завецца светам мастака. Нэла яшчэ маладая (паводле ўяўленняў старажытных грэкаў, росквіт творчых сіл чалавека бывае ў 44—46 гадоў, значыць, у запасе ў Нэлы яшчэ дзесяцігоддзе), яна многа працуе. Так што яна яшчэ не раз парадуе прыхільнікаў свайго таленту. А іх нямала.

Людміла ГАНЧАРОВА.

1973

ЛЮТЫ

1

60 гадоў з дня нараджэння (1913) А. А. Алешкі, беларускага пісьменніка. Памёр у 1971 г.

А. А. Алешка.

4

55 гадоў назад (1918) Мінскі Савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў выдаў дэкрэт аб роспуску гарадской думы і ўправы. Усё кіраванне жыццём горада перайшло ў рукі Савета.

5

50 гадоў з дня нараджэння (1923) Л. Д. Шчамялёва, беларускага мастака-жывапісца.

Л. Д. Шчамялёў.

6

60 гадоў з дня нараджэння (1913) М. І. Вядуты, вучонага-эканаміста, члена-карэспандэнта Акадэміі навук БССР.

75 гадоў з дня нараджэння (1898) Р. А. Пёрышкіна, вучонага ў галіне будаўнічай вытворчасці, члена-карэспандэнта Акадэміі навук БССР.

8

60 гадоў з дня нараджэння (1913) А. А. Ахрэма, вучонага-хіміка, акадэміка Акадэміі навук БССР.

11

15 гадоў з дня адкрыцця (1958) XX з'езда ЛКСМБ.

14

55 гадоў з дня адкрыцця (1918) народнага ўніверсітэта ў Мінску.

60 гадоў з дня нараджэння (1913) В. К. Цвіркі, народнага мастака БССР, лаўрэата Дзяржаўнай прэміі БССР.

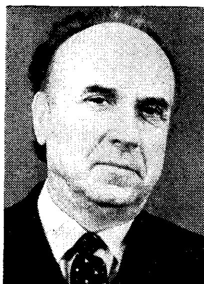

В. К. Цвірка.

15—19

40 гадоў назад (1933) праходзіў І Усесаюзны з'езд калгаснікаў-ударнікаў.

18

70 гадоў з дня нараджэння (1903) В. І. Казлова, вядомага грамадскага і дзяржаўнага дзеяча. Памёр ў 1967 г.

В. І. Казлоў.

60 гадоў з дня нараджэння (1913) С. О. Прытыцкага, вядомага грамадскага і дзяржаўнага дзеяча. Памёр у 1971 г.

80 гадоў з дня нараджэння (1893) М. І. Гарэцкага, беларускага пісьменніка. Памёр у 1939 г.

20

70 гадоў з дня нараджэння (1903) Л. М. Даватара, генерал-маёра, Героя Савецкага Саюза. Загінуў у 1941 г.

60 гадоў з дня нараджэння (1913) Я. М. Лобанава, вучонага-фізіка, члена-карэспандэнта Акадэміі навук БССР.

С. О. Прытыцкі.

22

70 гадоў з дня нараджэння (1903) А. Н. Сеўчанкі, вучонага-фізіка, прафесара Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У. І. Леніна, акадэміка Акадэміі навук БССР, Героя Сацыялістычнай Працы.

23

Дзень Савецкай Арміі і Ваенна-Марскога Флоту.

28

60 гадоў з дня нараджэння (1913) І. В. Мядзведзева, беларускага мастака-графіка.

55 гадоў назад (1918) на падпольным сходзе камуністаў утвораны Мінскі падпольны камітэт РСДРП(б).

М. І. Гарэцкі.

А. Н. Сеўчанка.

КОЖНЫ РАДОК ПРАЖЫЦЬ САМОМУ

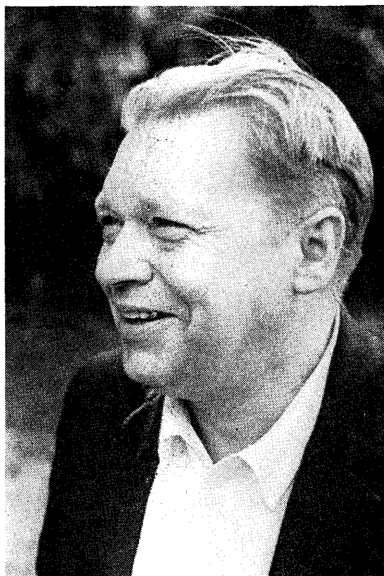

ДА ТВОРЧАГА ПАРТРЭТА ПІМЕНА ПАНЧАНКІ

1

Пімен Панчанка ўвайшоў у літаратуру імкліва і ўпэўнена. У 1934 годзе ён апублікаваў у рэспубліканскім друку першыя вершы, а ўжо праз чатыры гады быў аўтарам першай кнігі. Яна так і называлася «Упэўненасць». Было ў гэтай назве адчуванне паэтавага пакалення, перад якім жыццё раскрыла светлыя далягляды. Было ў ёй і адчуванне самога паэта, які верыў у свае сілы і наважыў сказаць сваё слова ў літаратуры.

У кнізе «Упэўненасць» над усім пануе радасць. Радасць ад таго, што гулкі мост азваўся громам імкліваму паравозу, які павёз у калгас трактары. Ад таго, што дзяўчына панесла ў вёдрах з крынічнай вадой два сонцы. Ад таго, што калгаснікі перасадзілі ў калгасны сад яблыню, якая самотна расла на скрыжаванні дарог.

Паэт шукае для сваіх вершаў фарбы яркія, радасныя і бадзёрыя. Такія, каб перадавалі настрой лірычнага героя, якому «хацелася смяяцца, спяваць і бегчы ўдалеч». Толькі часам у вершы закрадваецца сум, але паэт гоніць яго прэч: «Ды нашто сумаваць, калі б'е ў сто гарачых струменяў жыццё».

У прасторным свеце панчанкаўскай лірыкі яго герою лёгка працуецца, шчасліва жывецца, радасна кахаецца.

Паэт у сваіх пачуццях сабраў і выказаў словам тыповыя рысы свайго пакалення. Бо ён сам разам з ім вучыўся ў школе, слухаў успаміны старэйшых пра баі і паходы грамадзянскай вайны, перажываў, што на планеце толькі два полюсы і тыя ўжо адкрыты, зайздросціў старэйшым, якія будавалі Днепрабуд, Магнітку і Кузбас, захапляўся дружнай працай калгаснікаў.

Недастатковы жыццёвы вопыт не даў магчымасці паэту паказаць усю складанасць жыцця, але ён выказаў не менш важнае—радасць ад усведамлення шчасця, шырыні, прастору, якую дала яму і ўсяму яго пакаленню савецкая ўлада.

У час вайны П. Панчанка напіша нямала вершаў, прасякнутых болем і пакутамі. Але нават у самым трагічным з іх, «Маё і тваё маленства»,—пра гора хлопчыка, які нарадзіўся ў сорак першым на заняволенай зямлі,—зноў ажыве настрой і духоўны свет лірычнага героя «Упэўненасці». Ажыве праз успаміны паэта, праз факты яго біяграфіі.

Маленства!
Ты гарыш агнём начлежным,
Ты школьным заліваешся званком.
Ты заміраеш з вудай над ракою,
Пра вандраванні сніш вясною сны.
Гучыць пачаткам песні над табою
Світальны голас труб берасцяных...
Каб вырас я настойлівым, упартым,
Радзіма, нахіліўшыся над партай,
Цяжкому рамяству мяне вучыла—
Тварыць і жыць.
І кроў кіпела ў жылах,
Настоеная густа на праменні,
На водары гаёў, зарніц і траў.
Нядарма для свайго я нараджэння
Год дзевяцьсот семнаццаты абраў.

2

З восені 1939 года П. Панчанка служыць у Чырвонай Арміі, удзельнічае ў вызваленчым паходзе ў Заходнюю Беларусь, працуе ў армейскай газеце ў Беластоку.

Гэтая старонка грамадзянскай біяграфіі П. Панчанкі вельмі многа значыць у яго творчай біяграфіі. У 1940 годзе выходзіць з друку другая кніга вершаў «Вераснёвыя сцягі». У ёй ёсць яшчэ ноты лірычнай бесклапотнасці, юнацкай бясхмарнасці. Ёсць нават спроба параўнаць аблаву на ўзброеных ворагаў, якія схаваліся ў прымежным гаі, з дзіцячай гульнёй «у качулкі». Але ёсць і прыкметная розніца. Бурны час прынёс у паэзію П. Панчанкі новыя тэмы, і новыя вобразы. Любоў да роднай зямлі набыла куды больш глыбокі сэнс, словы паэта пра нянавісць да «праклятага ладу старога», ад якога адгарадзіў яго Вялікі Кастрычнік, напоўніліся канкрэтным зместам.

П. Панчанка паказвае радасць заходнебеларускіх братоў, якія змагаліся за ўз'яднанне і дачакаліся яго. Ён успамінае, як «дзяўчаты з навакольных сёл кветкі сеялі па шляхах», як людзі неслі насустрач сваім вызваліцелям разам са словамі вітання і падзякі на вышытых ручніках хлеб-соль. Паэт славіць тых, «хто пад Вільняй лёг», і тых, «хто пад Гродняй лёг», вызваляючы родных братоў ад уціску і заняволення. Ён знаходзіць сардэчныя словы, каб хоць крыху суцішыць боль маці свайго баявога таварыша, які пад жураўлінымя крыкі і развітальныя залпы пахаваны «там далёка, пад Ломжай у зямельцы пуховай».

Паэт глядзіць на свет вачыма ўсё таго ж лірычнага героя, свайго равесніка. Але і бачыць ён куды больш і разумее падзеі куды глыбей. У творах паяўляецца тая засяроджанасць на лёсе чалавека, тая гатоўнасць адклікацца сэрцам на ўсе яго радасці, гора і пакуты, якая характэрна для ўсёй наступнай творчасці П. Панчанкі.

Над светам ужо бушавала вайна, развязаная нямецкім фашызмам. Гора людзей, якіх вайна выгнала ў бяздомны свет, сваю заклапочанасць лёсам чалавецтва паэт выказаў у вершы «Журавы»:

Шкада мне іх—не вернуцца яны:
На поўдні лютуе крывавы бог
вайны.
Там гнёзды спалены,
Там птушаняты знішчаны,
Смяротны дым плыве над
папялішчамі.

Гэта верш не пра птушыны вырай. Больш правільна сказаць, гэта верш і пра птушыны вырай восені 1939 года, і пра вайну, і пра духоўны свет савецкага паэта і салдата, якому баляць усе раны няшчасных людзей.

У сваіх вершах П. Панчанка паказвае вобраз старога свету, з якім яго сутыкнула рэчаіснасць. Ён малюе постаць панскага парабка, што з-за працы не бачыў свету белага, «з бядою еў, з бядою спаў», галадаў без хлеба, слеп ад горкага дыму лучыны. Ён успамінае забытае слова «жабрак», і яно для яго напаўняецца жывым зместам.

Гэта страшная праўда, не сон—
Ля касцёла сядзяць жабракі.
Скупа сыпле журботны звон
На далоні калек медзякі.

У вершах «Абываццелі», «Прысуд», у паэме «Беластоцкія вітрыны» П. Панчанка намаляваў жывыя партрэты былых «гаспадароў» жыцця, тых, хто нажываўся на горы і пакутах працоўнага народа. Галерэя гэтых партрэтаў даволі багатая. Тут абываццелі, якіх не турбуе нічога ў свеце, апроч уласнай выгады, якія ведаюць адно: спаць, есці і збіраць капейкі. Тут гандляр, для якога шалясценне чырвонцаў мілей за ўсё на свеце. Тут фабрыкант квасу, які пыхліва думае: «хоць і грашовая фабрыка квасная, усё ж такі ўласная». Паэт бязлітасна высмейвае іх лад жыцця, іх затхлы духоўны свет, іх мараль, іх закон—крыўдзі, абірай, зневажай слабага, ашуквай, дзе толькі можна, і падай ніц перад дужым, большым за цябе драпежнікам.

Паэт пачынае шырока карыстацца сродкамі гратэску, шаржу, знішчальнай іроніі. Гэта дае яму магчымасць адным-двума штрыхамі схапіць тыповае ў вобразе, паказаць яго як бы праз павелічальнае шкло.

Ёсць у П. Панчанкі верш «Сталасць»—пра тое, як ён у жыццёвых выпрабаваннях сталеў і набіраўся во-

пыту. Яна, яго сталасць,—гаворыць паэт,—ішла з някошаных лугоў, «пакуль я ў садзе жартаваў з юначкаю-вясной». Паэзія П. Панчанкі ад таго, што набралася большага вопыту, не стала менш усхваляванай і тэмпераментнай. Але яна стала багацейшая на пачуцці, больш шырока пачала ахопліваць жыццё, куды далей бачыць і глыбей пранікаць у сутнасць з'яў. Яна стала больш уважлівай, паэт адчуў большую адказнасць перад людзьмі і часам. У вершы «Сталасць» ён прызнаецца: «Як быццам небасхіл цяжкі на плечы мне налёг». Паэт стаў іншым, і навакольны свет перамяніўся разам з ім. Падраслі сябры маленства, у косах роднай маці прыбавілася сівізны.

Глядзяць каштаны на мяне
І шэпчуць: «Падужэў».
Пасуравеў пагляд вачэй.
Стражэй абрысы губ.
Зямля,
Ты стала для мяне
Радней і даражэй.

3

Апрануўшы вайсковы шынель увосень 1939 года, П. Панчанка скінуў яго толькі, дэмабілізаваўшыся з арміі ў пачатку 1946 года. У гады вайны паэт працуе ў вайсковых газетах, прымае ўдзел у баях на розных франтах. Пра ўсё, што П. Панчанка пабачыў, перажыў і перадумаў у той грозны і цяжкі час, ён расказаў у сваіх кнігах «Дарога вайны» (1943) і «Далёкія станцыі» (1945).

«Калі мая песня каго й хвалявала, то тая, апранутая ў шынель»,— скажа паэт праз многа гадоў пасля. Скажа залішне сурова ў дачыненні да сваёй творчасці першага пасляваеннага дзесяцігоддзя. Але ў гэтым прызнанні была доля праўды. У гады вайны ён працаваў з вялікім творчым напружаннем, узважваючы кожнае слова сэрцам, ацэньваючы кожны верш прыдзірліва і патрабавальна.

«У вайну,—успамінае П. Панчанка,—многае правяралася самай бязлітаснай меркай не толькі ў людзях, але і ў літаратуры. Праўда патрэбна была як ніколі. Праўда жыцця, праўда пачуццяў...»

Лірычная песня паэта, як мы ведаем, пачалася лёгка і радасна. Здавалася, што само жыццё шаптала яму словы і рыфмы, толькі бяры і пішы: «...Гай шумеў зялёны, пяросты дзяцел на бярозе стукнуў—я рыфмай нечакана адказаў». У гэтай непасрэднасці, у гатоўнасці расказаць вершамі пра ўсё, што цябе акружае, у гэтай лёгкасці ператварэння навакольнага свету ў малюнкі і вобразы ёсць свая прывабнасць.

Але наколькі глыбей пачаў паэт глядзець на свет у гады вайны, як вырас, пасталеў і памужнеў ён і як паэт і як грамадзянін у агні суровых выпрабаванняў. Ён зазірнуў у самую глыбіню душы савецкага чалавека, які не шкадаваў нічога ў барацьбе з ворагам. Зазірнуў і зразумеў, на якія вышыні павінна ўзняцца мастацкае слова, каб перадаць сілу духу савецкіх людзей, глыбіню іх любові да Радзімы, каб засведчыць перад усім светам веліч іх спраў і пачуццяў.

У ваенных вершах П. Панчанка часам называе сябе летапісцам. Летапісцам не ў старым значэнні гэтага слова, калі чалавек, адгарадзіўшыся ад жыцця чатырма сценамі, добрасумленна і спакойна запісвае падзеі, каб нашчадкі ведалі, што рабілася на зямлі да іх. «Летапісец» у лірыцы П. Панчанкі ўспрымаецца як чалавек, які абавязаны як мага паўней, як мага больш глыбока расказаць пра самую жахлівую з войнаў, якую калі-небудзь ведала гісторыя. Ён абавязаны на ўвесь рост паказаць мужнасць савецкага чалавека, знайсці словы, якія перадалі б меру яго гора, якія намалявалі б трагедыю замучаных і скатаваных ворагам.

На вогненнай зямлі ў сталёвым свісце
Тут кожны воін б'ецца за траіх...
Як мала сіл, каб стаць іх летапісцам,
Як мала слоў, каб расказаць пра іх.

Паміж гэтымі радкамі, напісанымі на фронце ў 1943 годзе, і радкамі пра рыфму, якая адгукнулася на стук дзятла, пралягла вайна. Паміж імі—разуменне паэзіі як справы ўсенароднага значэння, як подзвігу, які патрабуе, каб паэт аддаваў творчасці ўсяго сябе, усе свае сілы.

Мастацкі летапіс Вялікай Айчыннай вайны не пад сілу зрабіць аднаму паэту, які б ён таленавіты ні быў. Гэты летапіс ствараўся па гарачых слядах падзей усёй савецкай літаратурай. Пішацца ён сёння і будзе пісацца заўтра. Разам з тым нельга не бачыць, як многа для разумення патрыятызму савецкага чалавека, глыбіні яго любові да Радзімы, свету яго пачуццяў дае паэзія П. Панчанкі ваеннай пары.

Кнігі «Дарога вайны» і «Далёкія станцыі» ўяўляюць сабою як бы цэласны лірычны дзённік, першыя старонкі якога пачаліся пад выбухі фашысцкіх бомбаў і гул самалётаў над Беластокам, дзе П. Панчанку застала вайна, а апошнія—азораны радасцю Перамогі і звароту паэта і воіна на родную зямлю.

Паэзію П. Панчанкі хвалявала ўсё, чым жылі савецкія людзі ў тыя дні.

Ён расказаў пра подзвіг жлобінскага хлопчыка Сашы Тышкевіча, уславіў французскіх лётчыкаў, якія ў савецкім небе помсцілі фашыстам за сваю Францыю. Ён прысвяціў шчырыя словы савецкім дзяўчатам-рэгуліроўшчыцам і санітаркам, якія разам з салдатамі дзялілі выпрабаванні вайны, усхвалявана прывітаў воіна, які першы ступіў на беларускую зямлю...

Пераважнае месца ў ваеннай, як і наогул ва ўсёй паэзіі П. Панчанкі, займае лірыка. Перад намі часцей за ўсё паўстае сам паэт са сваімі пачуццямі і перажываннямі, сваім болем і горам, са сваёй біяграфіяй. Але пра ўсё гэта расказана так праўдзіва, кожнае слова ўвабрала ў сябе так многа, што паэтава асабістае робіцца агульным, нашым. У сваіх вершах П. Панчанка дасягнуў самага запаветнага, да чаго павінен імкнуцца паэт,— праз свае пачуцці выказаў пачуцці народа.

Сваю з'яднанасць з народам, з яго горам і выпрабаваннямі, сваю вернасць роднай зямлі паэт добра выказаў у вершы «Артабстрэл»:

То не шкло на камені,
А вочы мае раструшчаны;
То не дрот са слупоў,
А жылы мае пакручаны.
І не чорныя галавешкі
Датляваюць на бруку.
Гэта ногі мае гараць,
То смыляць мае рукі.

4

Радзіма... Велічнай і прыгожай, ласкавай і добрай, грознай і суровай паўстае яна з ваенных вершаў П. Панчанкі. У дні цяжкіх выпрабаванняў яна пазбірала пад ваенныя сцягі сыноў з усіх сваіх неабсяжных прастораў і блаславіла на бітву з лютым ворагам.

У пачуццях лірычнага героя П. Панчанкі няма ні ценю нацыянальнай абмежаванасці. Неадольная сіла франтавога братэрства была ў тым, што савецкія людзі жылі адным пачуццём помсты, адным жаданнем разграміць фашызм. Грозныя выпрабаванні яшчэ больш умацавалі пачуццё адзінай сям'і. Алтайцы, сібіракі, уральцы змагаліся і паміралі, вызваляючы беларускія гарады і сёлы, з такой жа самаахвярнасцю, як і беларусы. Бо для ўсіх іх гэта была родная савецкая зямля. Слёзы і стогны закатаваных беларускіх маці і дзяцей, попел спаленых хат, здратаваныя нівы, шыбеніцы на плошчах гарадоў адгукаліся аднолькава глыбокім болем ва ўсіх савецкіх воінаў—рускіх і ўкраінцаў, літоўцаў і ўзбекаў... У вершы «Сяброўства» П. Панчанка пісаў:

«Вайна нас пазбірала і здружыла. І мы адчулі, што адна ў нас кроў, што нас усіх адна зямля ўскарміла».

Вобраз роднай Беларусі ў ваенных вершах П. Панчанкі намаляваны ў безлічы дэталяў і падрабязнасцяў, якія назаўсёды западаюць у сэрца. Ідучы на фронт, лірычны герой П. Панчанкі ўзяў з сабою яе ўсю—з аксамітнымі лугамі, залатымі нівамі, задумлівым шэлестам бяроз, з халадком перадранішніх рос... Можна бясконца пералічваць вобразы роднага краю з ваенных вершаў паэта. Яны і грэюць яго, і даюць сілы пераносіць пакуты, і мацуюць веру ў перамогу. Яны і прымушаюць пакутаваць ад таго, што ўсё гэта хараство забрана ворагам. Яны і клічуць хутчэй вызваліць родную зямлю, залячыць яе раны. І кожны такі вобраз сагрэты сэрцам паэта, якое б'ецца суладна з сэрцам народа.

Вось з нямецкага тылу ў сваю часць спяшаецца воін. Сама прырода спрыяе, каб ён дабраўся да сваіх і расказаў пра ўсё, што бачыў: «І знік, як вецер, коннік. І вечар сляды старанна прыкрыў зарою». («Конь»). Свае сляды сярод верасу пазнае герой верша «...Кожны з нас прыпасае Радзімы куток». Выходзячы з акружэння разам з часцю ў сорак першым палаючым годзе, ён горка перажывае рoстань з роднай зямлёй, стараецца запомніць усе раны, усё гора і пакуты, якія прынёс ёй вораг, каб жорстка і бязлітасна помсціць яму. Толькі на момант успамінае ён мінулае: «Дым над хатай, снапамі прыціснуты ток, матчын спеў і гароды, прапахлыя кмінам...» Але ява вяртае яго да жахлівых малюнкаў:

Развіднела, а певень людзей не будзіў.
Цішыня, мёртвы попел. Ні стуку, ні груку.
Толькі клён, што мой бацька калісь пасадзіў,
Грэў на сонцы свае абгарэлыя рукі.

Штуршком для разгортвання дарагіх з маленства вобразаў служаць паэту самыя розныя падзеі альбо з'явы. У накат бліндажа пачаў стукаць дзяцел. Паэт пытаецца: «Можа гэта мой мінскі клён ці барысаўская вярба дзіва дзіўнае перадаюць, спавяшчаюць пра пра нечы лёс?» Савецкія войскі вызвалілі Гомель. Паэт быў у гэты час на іншым фронце. Але адна гэтая вестка абудзіла ў яго столькі паэтычных вобразаў і пачуццяў! «Хай не я, а таварыш мой першым па Гомелі крочыць, у яго—маё сэрца, пачуцці, і думкі, і вочы». І паэт дае волю гэтым пачуццям. Здаецца, што ён зноў чуе «жураўліныя трубы над сузор'ямі журавін», як некалі ў маленстве. Здаецца,

што ён уласнымі далонямі кратае «травы палескіх нізін».

Мусіць ніколі—ні да вайны, ні пасля яе—П. Панчанка не рыфмаваў з такой любасцю назвы родных рэк, гарадоў, вёсак, дарог, як у франтавых вершах. У самую цяжкую пару, калі дарагія прасторы таптаў чужынец, паэт марыў: «Я хацеў бы чытаць свае вершы Дзвіне і Бярозе, ці з чачоткавым кіем у Слуцак ісці па дарозе».

Для П. Панчанкі Радзіма—паняцце вельмі велічнае і глыбокае. Гэта і валдайскія сопкі, за якімі гарэлі рускія сёлы, гэта і «Прыбалтыкі землі родныя, брацкія, дзе палеглі за працаю годы лепшыя бацькавы», гэта і Сібір, і Алтай, і Урал, якія памагалі каваць перамогу над ворагам. Пачуццё Радзімы ў вершах паэта абдымае сабою і сінія касачы, пасаджаныя маці, і руіны той хаты, «дзе Янка Купала паэмы тварыў», і Прыпяць, якая ад гора просіць вады «галасамі засмяглых кнігавак».

5

Вершы П. Панчанкі вельмі канкрэтныя, і ў той жа час кожны з іх нясе вялікае абагульненне.

Пра духоўны свет савецкага воіна, пра яго чалавечнасць, пра яго вялікае сэрца, адкрытае для ўсяго ўзвышанага і прыгожага, расказвае верш «Вока снайпера». Пра гэты верш выдатны рускі паэт М. Святлоў, з якім П. Панчанка працаваў разам у франтавым друку, пісаў: «Чым менш пачуццё вырываецца напаверх, тым больш яно верые ў табе. У гэтым плане паказальны верш «Вока снайпера», поўны ўнутранай энергіі».

Верш напісаны сапраўды вельмі стрымана. Паэт як быццам дае толькі малюнак:

> У вока снайпера, нібы ў дом
> прасторны,
> Заходзяць дрэвы, хмары, вечар
> зорны,
> І лёгкі цень птушынага крыла
> З разлёту дзеліць вока напалам.

Мы кажам «як быццам», таму што стрыманасць, аб'ектызаванасць гэтых радкоў вельмі добра перадае любасць паэта да свайго героя. Яна, гэтая любасць, відаць па тым, як паэт з вялікім пачуццём пералічвае дэталі навакольнага свету, што адбіваюцца ў воку снайпера.

Аўтар ні слова не гаворыць пра тыя вялікія ідэалы, за якія ваюе снайпер, нічога не кажа, адкуль той чэрпае сілы цэлыя гадзіны ляжаць на марозе, чакаючы, пакуль на мушцы паявіцца ненавісны вораг. Але мы ведаем, што ваюе ён за самае дарагое—каб вярнуць сабе і ўсяму савецкаму народу радасць мірнай працы, радасць дружбы, хараство прыроды:

> Хацеў бы снайпер у маленькай
> зніччы
> Адразу пазбіраць усіх сяброў,
> Муры высокія любімых гарадоў,
> Сады, лугі, азёры і крыніцы.

Малюнкі, што адбіваюцца ў воку снайпера, чаргуюцца так, што мы ведаем мінулае чалавека, бачым, чым ён жыве цяпер і да чаго імкнецца.

У вершы няма ні аднаго слова, ні адной дэталі, якая не была б звязана з яго галоўнай думкай. Паэт вельмі добра карыстаецца кантраснасцю фарбаў.

Вось у полі зроку паявілася цэль. Звычайна П. Панчанка любіць паказваць свет праз багацце фарбаў. Тут ён дае толькі дзве: чорную і белую.

> Ды толькі белы яр
> І снег навокал,
> Ды чорны гад паўзе з кустоў
> у вока.

І толькі калі «вейкі, быццам абцугі» зацiснуць ворага, калі яшчэ адзін акупант знойдзе сабе магілу на нашай зямлі, паэт дасць яшчэ адзін колер: «Сцюдзёныя блакітныя снягі засыпалі двухсотага арыйца».

У час вайны П. Панчанка ў якасці ваеннага карэспандэнта пабываў у Іране. Там ён напісаў вялікі цыкл вершаў пад агульнай назвай «Іранскі дзённік». Як і ўсё, што створана паэтам у гады вайны, гэтыя вершы нясуць на сабе суровыя адзнакі часу.

«Іранскі дзённік»—з'ява выдатная не толькі ў творчасці П. Панчанкі, але і ва ўсёй беларускай і нават саюзнай паэзіі.

«Дзённік» вельмі арганічны для творчасці паэта, багаты на тэмы і вобразы. Паэт здзіўлены і захоплены навізной уражанняў. Ён вядзе чытача то на базар, прапахлы часнаком і лімонамі, то паказвае жахлівыя кантрасты паміж жыццём багатых і бедных, то спрачаецца з тымі паэтамі, якія захапляліся толькі экзотыкай і абмінулі сваёй увагай жыццё народа, поўнае гора і пакут.

Але паэт бачыць не толькі гэта. Ён увесь час думае пра родную зямлю.

Прыгожыя персідскія дываны, але паэту не да іх:

> Будзе яшчэ некалі багатым
> Мой адбудаваны новы дом,
> А цяпер няма ў мяне і хаты,
> Попел не накрыеш дываном.

Радыёхвалі данеслі знаёмы матыў «Перапёлкі», і паэту здалося, што «маленькая птушка сыпнула з крыла на сэрцы нястынучым попелам мінскім». Жураўлі вясною паляцелі з выраю ў родныя краі, і паэт доўга не

Пімен Панчанка і Міхаіл Святлоў.

зводзіў з неба вачэй: «Сустрэне іх хутка мая Беларусь на цёплых зялёных лугах».

Што асабліва трэба адзначыць у іранскіх вершах П. Панчанкі, дык гэта вельмі цэласны светапогляд іх лірычнага героя, яго высокую патрыятычную свядомасць, яго гордасць за сваю краіну і народ. Эпіграфам да іх можна паставіць словы з верша «Я ўсё перабкытаў...»:

> Таму гэтак лёгка хадзіць мне па
> свеце,
> Еўропу і Азію крокамі мераць,
> Што родныя людзі, і сонца, і вецер
> Чакаюць мяне і ў любоў маю
> вераць.

9

У вершы «Радзіма» П. Панчанка расказвае, як паступова раскрываліся перад ім гарызонты жыцця, як ён пранікаў усё глыбей і глыбей у сэнс падзей і з'яў. Спачатку басаногага хлапчука, які нават сонца называў пасвойму, «бягомельскім», задавальняў назіральны пункт на вяршаліне бярозы—«краявід на цэлы сельсавет». Потым захацелася даведацца, што робіцца ў далёкіх кутках роднай зямлі, хоць бы краем вока зірнуць за яе рубяжы—пабачыць, як там жывуць людзі, як змагаюцца за свае чалавечыя правы.

Жыццё задаволіла жаданні паэта. Ён аб'ездзіў і абхадзіў многія дарогі нашай краіны, пабываў на далёкіх кантынентах. Бачыў руіны Карфагена і Ніягарскі вадаспад, пабываў ля самага экватара, на афрыканскай зямлі, выступаў у якасці дыпламата ў Арганізацыі Аб'яднаных Нацый у Нью-Йорку, паспытаў малака з какосавых арэхаў, бачыў, як «мінчанін з гвінейцам над чарцяжамі галовы схілілі дружна», піў чай разам з гасціннымі мараканцамі.

Па далёкіх і блізкіх дарогах паэт прайшоў не турыстам, якога цікавіць адна экзотыка, які спакойна назірае чужое жыццё. Некалі ў Іране капітан П. Панчанка, у мінулым палескі беларускі настаўнік, з гордасцю думаў, што яму выпала доля асвятліць хоць

на хвіліну горы чужое краіны «агнём маёй зоркі пякуча-трывожнай». А яшчэ з большым шчасцем ён думаў пра свой зварот дадому:

Далёка ў зялёнай хваёвай старонцы
Ёсць хата свая ў мяне, пушча і поле,
Сваё найсвятлейшае добрае сонца,
Я іх прамяняць не згаджуся ніколі.

Прадаўжаючы гэты матыў, паэт пісаў пазней: «Беларусу і ў Парыжы сняцца белізна бяроз і сонца медзь».

П. Панчанка бязлітасна патрабавальны да сябе. Калі ён піша, што не можа дараваць сабе ніводнага слабага радка, ніводнай прыблізнай рыфмы, дык гэта не пустая фраза. У адным з вершаў паэт знайшоў надзвычай глыбокі вобраз, каб выказаць меру патрабавальнасці да сваёй творчасці. Ён гаворыць, што пісаць трэба так, каб вершы былі патрэбны чытачу, як некалі хлеб па картачцы.

Паэт—душа народа, яго сумленне, яго вочы і вушы. І ў артыкулах, і ў вершах П. Панчанка выказаў нямала цікавых думак пра тое, якім павінен быць паэт. «Без свайго адчування свету, без сваёй вобразнай паэтычнай думкі, без шчырасці і непасрэднасці нельга стварыць паэтычны твор»,— пісаў ён у «Слове да маладых». І далей падкрэсліваў: «Гэта цяжка, для гэтага неабходны талент, веданне жыцця і штодзённая ўпартая праца».

«Лечыцца трава ад спёкі ліўнем, людзі ласкай лечацца людской»,—піша ён у вершы «Чалавечнасць». Чалавечнасць патрэбна кожнаму. Але найперш яна патрэбна паэту, каб гаіць людскія раны, суцішаць боль, прыносіць радасць. Паэт заўсёды павінен памятаць:

Мо бяда каму здушыла горла,
Можа хтось не можа ўжо дыхнуць?
Не забудзь туды раней за гора
Хоць на дзве хвіліны заглянуць.

Цяжка перажываць чужы боль, асабліва калі ты ўспрымаеш яго як свой уласны. Але радасна ведаць, што ад тваёй дабраты на свеце пабольшала шчасця, стала меней гора і слёз. Гэтай думкай прасякнуты хвалюючы верш «Капайце ў сэрцы маім магілу...» Паэт звяртаецца да дзяўчыны: «З цябе насмяяўся няверны мілы? Боль свой на донца кідай». Ён гаворыць да воіна, што пакутуе ад старых ран: «Я закапаю ў сэрца старанна цяжкія твае пакуты».

М. Святлоў пісаў: «Ідэал кожнага верша—стаць цікавым пісьмом да чытача». У сваіх лепшых творах П. Панчанка дасягае гэтага ідэалу. Чытаючы яго вершы, вы адчуваеце, быццам гэта асабіста вам паэт расказвае пра падзеі, пра сваё асэнсаванне іх, пра свае пачуцці. Паэт умее сплавіць у адно публіцыстычнае выказванне з эмацыянальнай дакладнасцю асабістага перажывання. У гэтым відаць плённасць вучобы беларускага паэта на творчасці Уладзіміра Маякоўскага. Трэба падкрэсліць: творчай вучобы, а не пераймання, бо П. Панчанка—паэт самабытны. Ён не падобны ні на кога іншага. Ён разумее, што марная справа ступаць чужым следам, нават калі ён вядзе на Парнас.

7

У паэзіі, як у каханні, нельга прытварыцца. Няшчырае пачуццё ніколі не выкліча тых адзіных і непаўторных слоў і вобразаў, якія прымусяць чытача радавацца або сумаваць, любіць або ненавідзець, абурацца або пакутаваць.

П. Панчанка піша толькі пра тое, што ўскалыхнула яго самога, прымусіла мацней біцца сэрца, вывела яго з раўнавагі. Неабыякавасць, пачуццё асабістай зацікаўленасці, імкненне давесці свой погляд, падзяліцца самым патаемным з другім чалавекам—у гэтым і ёсць адзнака сапраўднай паэзіі.

П. Панчанку можа вывесці з раўнавагі, прымусіць узяцца за пяро вельмі многае—і тое, што яго глыбока радуе, хвалюе, захапляе, і тое, што яго абурае або засмучае, пярэчыць яго поглядам на прыгожае ў жыцці. «Я вершы пішу,— прызнаецца паэт,—бо душа ўстрывожана любоўю і болем за кожнага з вас...»

У савецкім чалавеку П. Панчанку асабліва захапляе маральнае хараство. Ён любіць пісаць пра душэўную далікатнасць, чысціню пачуццяў. Усё гэта не прыйшло да героя П. Панчанкі само сабою. Гэтыя рысы выхаваны нашым ладам жыцця, тымі гістарычнымі этапамі, праз якія прайшоў савецкі народ.

У вершы «Адрас друга» П. Панчанка расказвае адну, здавалася б, прыватную гісторыю. І гэта гісторыя выклікае і боль, і гнеў, і пачуццё захаплення душэўнай чысцінёй і высакароднасцю лірычнага героя. «Паміраў у санбаце наш друг дарагі...» Ён раздаў сябрам свае рэчы: «аднаму партсігар, другому муштук, а мне свой адрас і фота». І вось кончылася вайна, вёску франтавога друга вызвалілі ад ворага. Але як выканаць яго апошнюю просьбу? Дзе знайсці сілы, каб прынесці маці вестку пра смерць сына? Лягчэй у баі цэлы месяц прабыць, чым пастукацца ў хату пасівелай ад гора жанчыны.

Я самую доўгую выбраў з дарог,
Ды вунь каміны ўжо дымяцца...
Вайна, вайна...
О, не дай вам бог
Прыйсці замест сына да маці.

У мінулы, дарэвалюцыйны час пераносіць нас верш «Шапка эстонца». І там паэта цікавяць людзі духоўна прыгожыя, людзі, аб'яднаныя пачуццём працоўнага таварыства, для якіх чужое гора—іх гора. Яны гатовы падзяліцца апошнім кавалкам хлеба, аддаць няшчаснаму апошнюю капейку.

Верш гэты П. Панчанка напісаў паводле сямейнага падання. У той год, калі ён нарадзіўся, вельмі цяжка жылося яго маці. Была вайна. Бацька ваяваў на фронце. У рабочым бараку, дзе жыла маці, застаўся апошні кавалачак хлеба. Але бацькавы сябры—эстонскія рабочыя — не пакінулі ў горы жанчыну з маленькім дзіцем. Яны прыйшлі ў барак прывітаць нараджэнне яшчэ аднаго чалавека. І хоць жылося тады працоўнаму чалавеку нялёгка, шчыра пажадалі: «Хай будзе сумленным рабочым». Адыходзячы, яны

...пакінулі шапку ў хаце
Паўнюткую грошай, пацёртых рублёў,
Што ў цэху сабралі для маці...

Як заўсёды ў П. Панчанкі, гэты верш нельга звесці да адной, хай сабе і вельмі важнай, тэмы. Шапка эстонца, у якую мазолістыя рукі склалі працоўныя рублі, вырастае ў сімвал рабочага братэрства, духоўнага хараства людзей, іх чуласці і гатоўнасці памагчы чалавеку ў цяжкую часіну, у сімвал іх інтэрнацыянальнай еднасці.

Першароднай чысцінёй, як вясновы сад у квецені, прасякнуты верш П. Панчанкі «Белыя яблыні». Ён таксама пра хараство. Пра душэўнае хараство жанчыны. Верш пачынаецца святочна-радасным малюнкам вясны, калі «сок прарывае бярэсту», вызваляюцца ад лёду рэкі, калі на «елачных лапах адроставаюць светла-зялёныя пальцы». Затым нагадваецца поўная паэзіі легенда, як вясною з белых яблынь пад свіст салаўёў і варажбу зязюль «нараджаюцца дзяўчаты на нашай зямлі».

Але верш не пра легенду. Яна толькі повад для роздуму, прасякнутага то нейкім вельмі светлым, то элегічным, то горкім настроем, для роздуму пра радасць, трывогі, гора і боль маці. Ім лёс наканаваў непакоіцца за дзяцей, калі яны малыя. Перажываць за іх, калі вырастуць. Ім трэба было араць і касіць, калі беды, няшчасці і войны забіралі назусім альбо на цэлыя гады з дому мужчын.

Нас усіх радуе палёт у космас. Маці касманаўтаў перажываюць гэту радасць пазней за ўсіх, калі іх сыны вяртаюцца на зямлю.

Глядзець усю ноч ім да ранняй зары
У халодныя вочы сусвету
І думаць—ці зорка сягоння згарыць,
Ці з сынам любімым ракета.
Ім першым заўсёды марнець і трывожыцца,
На сотні трывог іх чаканне памножыцца.

Перад намі адзін з тых твораў, чытаючы якія, дабрэеш душой, глыбей пачынаеш разумець жыццё і свет, цаніць хараство і самаахвярнасць.

8

Вельмі многа ўкладвае П. Панчанка ў слова «чалавек». Гэтага высокага звання ў яго заслугоўваюць і той снайпер, што гадзінамі ляжаў на белым снезе, цярпліва чакаючы, пакуль паявіцца вораг, каб адправіць яго на той свет. І воін, што кінуўся на скруткі калючага дроту, каб адкрыць дарогу салдатам для атакі. І дзяўчына, што кінула ўтульнасць бацькоўскай хаты, прамяняўшы ўсталяваны побыт на рамантыку асваення цалінных зямель. І палярнікі, што «на хрыбтах начуюць леднікоў»...

І ў пасляваеннай творчасці П. Панчанка часта звяртаецца да вобразаў франтавікоў і партызанаў. У дні найцяжэйшых выпрабаванняў яны паказалі веліч духу, сілу любові да народа і Радзімы, самаахвярнасць і бясстрашша.

У вершах паэта сябры пазнаюць сяброў па шрамах—гэтых «агнявых аўтографах вайны». Вечны агонь на адной з плошчаў Мінска выклікае ў яго жывыя малюнкі тых дзён, што назаўсёды запісаны ў летапіс гераізму народа: «Нібы партызаны расклалі агонь, перавязваюць раны і лічаць патроны». У тым полымі паэту бачацца іскры пажараў, што шугалі над зямлёй у дні вайны, чырвань штандараў, што вялі людзей на подзвіг, гнеўныя вочы ўдоў-партызанак над трунамі паўшых.

П. Панчанка ўслаўляе пераемнасць пакаленняў. Ён хоча, каб кожны савецкі чалавек быў варты гісторыі народа, каб ён звяраў свае пачуцці і думкі з пачуццямі і думкамі лепшых яго сыноў.

Бязлітасна патрабавальны да сябе, лірычны герой П. Панчанкі вельмі непрымірымы, калі хтосьці кідае цень на наша жыццё, парушае яго маральныя нормы, пляміць высокае званне савецкага чалавека карыслівасцю, чэрствасцю або эгаізмам.

З вялікай выкрывальнай сілай гу-

чыць «Расказ аб загінуўшай дружбе»—пра тое, як уласнасць, змрочныя перажыткі мінулага, імкненне да нажывы сталі непраходнай сцяной між двума сябрамі. Іх дружба пачалася з маленства. Яны разам некалі кахалі, абодва былі на вайне. Але адзін з сяброў пайшоў па жыцці не той дарогай, і дружба распалася. Ён убачыў мэту жыцця толькі ў асабістым шчасці: пабудаваў дом на два паверхі, развёў свіней, засадзіў сад і развёў пчол, каб нажывацца і багацець.

Нішто не можа быць апраўданнем герою верша. Ён перастаў быць чалавекам, ператварыўся ў нікчэмнага чалавечка. «Такі і сірат ашукае, забыўшы смак сухіх пайкоў»,—кажа паэт і абвінавачвае героя ў здрадзе сабе самому, свайму сумленню, свайму мінуламу.

Няўжо аб гэткім шчасці марыў,
Калі, паклаўшы на траву,
Табе Радзіма белай марляй
Забінтавала галаву?..

Ад спекулянцкай той зарплаты
Разбагацеў, раззалацеў.
Скажы: ты з радасці заплакаў,
Калі Гагарын узляцеў?

Так, супрацьпаставіўшы маленькаму свету чалавечка з яго мяшчанскім шчасцем вялікі свет нашых спраў, нашых гістарычных перамог, паэт дамагаецца хвалюючага публіцыстычнага гучання верша.

Яшчэ больш складаныя пачуцці абуджае верш «Бацька». Гісторыя, расказаная ў ім, магла б быць тэмай рамана або аповесці пра складанасць жыцця, пра трагічнае і трагікамічнае ў ім. Жыццё жорстка помсціць таму, хто ідзе па ім заблытанымі воўчымі сцежкамі, а не простымі дарогамі, хто ў цяжкія для народа і Радзімы дні думаў толькі пра свае шкурніцкія мэты.

«Жыў чалавек...»—так у апавядальнай манеры пачынаецца верш «Бацька». І адразу за гэтымі словамі ідзе ўдакладненне: «Ды дзе там! Чалавечак. Быў вечна нездаволены усім».

Аднойчы ў гэтага чалавека нарадзіўся сын. Радавацца б яму, а ён усё ныў: «Наследнік ёсць, а спадчыны няма». Здарылася так, што ў час вайны той чалавечак застаўся ў Мінску. Людзі паміралі на фронце, пралівалі кроў у партызанскіх атрадах, змагаліся ў падполлі, гінулі ў душагубках і лагерах смерці, а чалавечак захацеў прыстасавацца да акупантаў. Купляў у іх і перапрадаваў нарабаваныя набыткі. Выступаў па нямецкім радыё: нібыта быў у партызанах, здаўся сам і ў гэтым знайшоў шчасце.

А тым часам набліжалася расплата—ужо чуцён быў грозны гул гармат. Чалавечак хацеў схавацца, але яго злавілі немцы ўначы. «Хоць не зрабіў ніводнай мужнай справы—з людзьмі ён лёг у трасцянецкі роў».

Мінулі гады, вырас сын. Як хацелася б яму, каб бацька яго быў героем! Старая маці таму нікчэмнаму чачавечку «ўсё біяграфію стварае, каб толькі сын быў з верай чалавек».

Услаўляючы чуласць, чалавечнасць і шчырасць між людзьмі, П. Панчанка бязлітасна карае такіх чалавечкаў, якое б аблічча яны ні мелі: здраднікаў Радзімы, кар'ерыстаў, прыстасаванцаў ці халтуршчыкаў.

9

У запісной кніжцы Льва Талстога ёсць вельмі глыбокія словы аб тым, каго лічыць сапраўдным паэтам:

«Паэзія» ёсць агонь, што загараецца ў душы чалавека. Агонь гэты пячэ, грэе і асвятляе.

Ёсць людзі, якія адчуваюць гарачыню, другія—цеплыню, трэція бачаць толькі святло, чацвёртыя і святла не бачаць. Большасць жа — натоўп — суддзі паэтаў, не адчуваюць гарачыні і цеплыні, а бачаць толькі святло. І яны ўсе думаюць, што справа паэзіі толькі асвятляць. Людзі, якія так думаюць, самі робяцца пісьменнікамі і ходзяць з ліхтаром, асвятляючы жыццё. (Ім, натуральна, здаецца, што святло найбольш патрэбна там, дзе цёмна і беспарадкава). Другія разумеюць, што справа ў цеплыні, і яны саграваюць штучна тое, што зручна саграваецца (тое і другое робяць часта і сапраўдныя паэты там, дзе агонь не гарыць у іх). Але сапраўдны паэт сам мімаволі і з пакутай гарыць і паліць іншых. І ў гэтым уся справа».

Былі і ў П. Панчанкі вершы, асабліва ў маладосці, у якіх ён асвятляў тэму. Увогуле гэта неблагія творы. У іх ёсць і майстэрства, і добрая культура, і пачуццё. Іх і сёння можна перачытваць. Вось адзін з такіх вершаў—«Падсочка». У прыродзе пануе ідылія і спакой. Пагодлівы летні дзень. «Плыве над верасам хваёвы душны пах... І сонца спелае над галавой навісла... Дыміцца жоўты мох, птушыны спеў замоўк...» Для поўнай гармоніі не хапае аднаго: каб людзі выратавалі сосны, якія захлынаюцца ад смалы. Людзі пачулі «баравых сасонак ціхі плач». Прыйшлі падсочніцы і зрабілі сваю справу. Давайце паглядзім «метадам замаруджанай здымкі», як гэта робіцца і як гэта апісваецца: «...Разцы сталёвыя у рукі ўзялі смела, навостраным лязом надрэзалі умела кару і луб і стрэлкі правілі».

Трэба ўдакладніць: верш не пра тэхналогію падсочкі. П. Панчанка знайшоў для яго паэтычны ход, хоць, праўда, даволі літаратурны. Смала з беларускага лесу «кавалачкам крыштальнай каніфолі да скрыпача у рукі прыплыла».

І можа заўтра малады скрыпач
Мелодыяй узрушыць сэрцаў сотні...
А мне прыпомніцца вясёлы смех
падсочніц
І баравых сасонак ціхі плач.

Верш «Падсочка» напісаны ў 1938 годзе. Сёння П. Панчанка па-іншаму піша пра лес, пра дрэвы, пра прыроду. Ахова яе ад вынішчэння стала адной з найпершых праблем для чалавецтва. Там была паэтызацыя ціхага плачу сасонак. Сёння ў паэта выклікае неспакой, што ўсё менш і менш астаецца вады і неба на душу буслу і чайцы, што два зубры ўцяклі з пушчы, «убачыўшы счарнелы снег», што «ля гарадоў лясы стаяць як бежанцы ці пагарэльцы ў невясёлым дыме».

Паэзія і проза — рэчы розныя. Відаць, падсочку як рабілі, так будуць рабіць і далей. Няхай лесаводы вывучаюць, павялічвае гэта ці скарачае век соснам. Відаць, і сок з бяроз будуць пускаць увесну па-ранейшаму.

Але сёння П. Панчанка не можа пісаць пра ўсё гэта са спакойным сэрцам. З вялікай трагедыйнай сілай гучыць яго маналог «Раўнапраўе дрэў». Гэты верш, надрукаваны ў 1970 годзе, дае ўяўленне, якой драматычнай сілай валодае паэзія П. Панчанкі. У свеце няма месца для індылій, сузірання і ціхага спакою. Кожны чалавек залежыць ад усіх, усе залежаць ад кожнага.

Яшчэ і сёння ёсць паэты, для якіх паэтызацыя прыроды—найтральная тэма. Адносіны з ёю для іх вычэрпваюцца формулай: траўка зелянее, сонейка блішчыць. Іх творы «асвятляюць» і «саграваюць». П. Панчанка піша свае вершы сэрцам. Ён сам гарыць і запальвае іншых. «І ў гэтым уся справа»,—скажам мы словамі Л. Талстога.

На прыкладзе верша «Раўнапраўе дрэў» гэта відаць асабліва добра. У ім П. Панчанка спрачаецца, вядзе бой, горача даводзіць, гневаецца і непакоіцца. Ён змагаецца за раўнапраўе дрэў. Ён адкідае, як паклёп, літаратурныя схемы, паводле якіх тонкая рабіна павінна падпарадкавацца дубу (паэт гаворыць: «самаўпэўненаму дубу»), паводле якіх асіна асуджана быць за вісельню. Паэт піша пра асіну, як пра жывую істоту: «Асіна, мая асінка! Я больш не дазволю нікому ўдавіцца на тваім суку—няхай разбіваецца на раўнадушнай машыне. А тваё лісце ласкавае з ціхім журчаннем будзе пералівацца ў горлы птушак...» Трагічна гучаць «анатамічныя» тэрміны, пры дапамозе якіх паэт расказвае пра пакуты белай бярозы: «Вы даўно ёй здрадзілі, нож у белыя грудзі ўсадзілі, каб толькі напіцца яе свежай крыві. І гэтага вам было мала. Вы перарэзалі ёй сухажылле, кінулі ў прагнаю печ, каб яе апошнім гарачым дыханнем пагрэць свой стары раматус...»

«Роздум пра чалавека, жыццё, час—сутнасць паэзіі»,—пісаў у сваім нядаўнім артыкуле П. Панчанка. Гэта правільна ўвогуле да паэзіі, але прыблізна ў дачыненні да творчасці самога П. Панчанкі. Вось чаму ён палічыў патрэбным удакладніць думку: «Але агаворваюся—роздум не пасіўна-сузіральны, а гарачы і актыўны, са спачуваннем і надзеяй у сэрцы».

П. Панчанка ніколі не баіцца прыйсці да чытача на споведзь з думкамі, перажытымі, перадуманымі, выпакутаванымі на адзіноце. Яго новыя вершы «Неспакой», «Прысніўся сон...», «...І мяне хвароба тузанула»—узор твораў, пра якія добра сказаў рускі паэт М. Луконін: «Безумная затея нами движет: чтоб каждую строку прожить собой и самому еще при этом выжить...»

10

П. Панчанка ўмее выказаць самыя розныя чалавечныя пачуцці. Выказаць так, каб слова яго запомнілася надоўга, каб вобразы данеслі да чытача думку ва ўсёй яе глыбіні і непаўторнасці.

Голас паэта гучыць урачыста, калі ён славіць Радзіму, расказвае пра гераізм ваенных гадоў, пра велічныя справы і багаты духоўны свет свайго сучасніка. Голас паэта бывае лірычна пранікнёны, калі ён спявае пра каханне, малюе прыроду або ўслаўляе маральнае хараство чалавека. Ён шчодра карыстаецца сродкамі смеху—то лірычна-спагадлівага, калі радуецца таму, што люба і дорага сэрцу, то саркастычна-бязлітаснага, калі гневаецца, ненавідзіць і выкрывае.

Дзе ж чэрпае паэт сродкі для сваёй паэзіі, такой разнастайнай на тэмы, настроі, вобразы і перажыванні? Можна адказаць коратка: у мове народа. Але такі адказ будзе прыблізны, бо не растлумачвае, у чым адметнасць і самабытнасць паэзіі П. Панчанкі.

Творчасць паэта пачынаецца ад паўнаты ўспрыняцця навакольнага свету, ад усведамлення сябе часцінай народа, спадчыннікам яго духоўных здабыткаў, ад жадання сказаць свае слова ў літаратуры. І яшчэ—ад любові і захаплення мовай, яе багаццямі

і хараством. У мове—усе фарбы і колеры жыцця, усе сродкі для ўвасаблення пачуццяў, для стварэння мастацкіх вобразаў.

П. Панчанка піша, што мова для яго «як раса, як сляза, як зара». Яна ўвабрала ўсё, што дорага кожнаму чалавеку, што спадарожнічае яму праз усё жыццё. Мова для паэта—

Гэта ластавак шчабятанне,
Звон світальных палескіх крыніц,
Сінь чабору і барвы зарніц,
І буслінае клекатанне.

У радасці і ў горы, у дні вялікіх урачыстасцяў і ў дні цяжкіх выпрабаванняў для народа паэт шукае словы, каб выказаць сваю радасць або боль, захапленне або гнеў, шчасце або гора. Пра гэта П. Панчанка таксама сказаў вельмі хвалююча:

Ці плачу я, ці пяю,
Ці размаўляю з матуляю—
Песню сваю, мову сваю
Я да грудзей прытульваю.

Самыя свежыя і непаўторныя фарбы знайшоў паэт у мове для таго, каб намаляваць велічны вобраз Радзімы. Яна ў яго вершах то нахіляецца над партай школьніка клапатлівай настаўніцай, каб навучыць цяжкому рамяству тварыць і жыць. То бінтуе белай марляй галаву параненаму воіну. З усіх дарог, якія вадзілі паэта па свеце, яму мілей за ўсё была тая, якая вяртала дадому,—туды, дзе з малых гадоў «зоркі пахнуць сенам», дзе «перашытыя кашулі з бацькавых плячэй насіў малым», дзе на росную зялёную айчыну, паўнюткую святла, «пазіраюць круглымі вачыма птушаняты з цёплага гнязда».

Слова ў вершах П. Панчанкі нясе ў сабе ўсю паўнату аўтарскага перажывання. Здавалася б, які просценькі эпітэт «круглыя» ў дачыненні да вачэй птушанят. Але ў гэтай прастаце, у немагчымасці яго замяніць ніякім іншым словам і ёсць вялікае майстэрства.

П. Панчанка імкнецца знаходзіць вобразы, да краёў напоўненыя паэзіяй. Вы прачыталі, як лірычны герой пастукаў у акенца дзяўчыны «зязюльчыным ранкам, пасля салаўінага вечара і перапёлчынай ночы». Вы не ведаеце яшчэ, якія пачуцці звязваюць людзей, але толькі па гэтых чароўных «птушыных» эпітэтах адчулі, якая пяшчота, любоў, замілаванне, душэўная шчодрасць і хараство перапаўняюць сэрца закаханага.

А як паэтычна, пры дапамозе «ягадных» эпітэтаў расказаў паэт пра родны край: «Там чарнічныя ўсе ночы, сунічныя ранкі, там народ найболей любіць песні Янкі».

Можна многа было б гаварыць, як умее паэт праз эпітэт перадаць рэалізм з'явы або падзеі, матэрыяльнасць навакольнага свету. Чытаючы яго вершы, вы адчуваеце «гаркавы смак жывіцы на губах», бачыце, як ціха ападаюць на зямлю «родныя зялёныя дажджы»...

Можна па-рознаму перадаць такую сусветнага значэння падзею, як заканчэнне Вялікай Айчыннай вайны. П. Панчанка не шкадуе пафасных слоў, марачы пра той дзень, калі заціхне апошні залп. Яго верш гучыць як просьба да прыроды быць чулай і шчодрай да тых, хто столькі перажыў і выцерпеў. Вяртаюцца салдаты і салдаткі. Вяртаюцца жанкі—да мужчынаў, мужчыны—да жанок. І паэт моліць і просіць:

Дажджы прамяністыя, з хмар ападайце!
Жыты прарастайце!
Сады зацвітайце!

Нібы словамі замовы, ён загадвае, каб вярталіся:

У сажалкі—рыбы,
Сярпы—на палетак,
Музыкі—да скрыпак,
А пчолы—да кветак!

І тую ж падзею ў другім вершы П. Панчанка перадае праз лірычную дэталь: «Першы раз на маім мінамёце мірна свецяцца тры дажджынкі».

Паэт шырока карыстаецца мовай публіцыстыкі. «Не люблю сухаватага слова «вынікі»,—прызнаецца П. Панчанка і пільна сочыць, каб у яго вершы не праніклі штампы, словы сцёртыя і бясколерныя. І ў той жа час мы чытаем у яго: «Першы раз салаўі спяваюць даваеннымі галасамі». Дзякуючы паўнаце пачуццяў паэта, празаічнае слова «даваеннымі» загучала свежа і хвалююча.

Наогул П. Панчанка вельмі добра ўмее пераасэнсоўваць словы, паварочваць іх новым бокам, здабываць новы сэнс.

Што можа нагадваць нам слова «першакрыніца»? Вучоны трактат, дысертацыю або сумнаваты артыкул. Здавалася б, што ў гэтым слове паэтычнага? А паглядзіце, што з ім зрабіў П. Панчанка? Натхнёна расказаўшы пра нашу энцыклапедыю, у якой знайшлося месца гісторыі народа, яго героям, гарадам, рэкам, паэт канчае верш словамі:

А калі там што-небудзь прапушчана:
Мала песень, азёр, навальніц—
Прыязджайце да нашых пушчаў
І напіцеся з першакрыніц.

У газетны зварот пра раўнапраўе жанчын паэт уклаў вялікі хвалюючы сэнс пра гераізм франтавых гераінь: «Пацвердзілі зноў найвялікшае вы раўнапраўе ў брацкіх магілах між самых адважных сыноў». Слова з «рэактыўнай» тэрміналогіі «многаступеньчатыя» ў спалучэнні «многаступеньчатыя дурні» загучала саркастычна. Другое такое слова «паўправаднікі»—з галіны электронікі—у вуснах лірычнага героя, які хацеў бы быць паўправаднікам у прыгожай дзяўчыны, праваднікá вагона, стала паэтычным і мімаволі выклікае ў нас цёплую ўсмешку.

Паэт умее абнавіць літаратурную цытату, укласці ў яе нешта сваё. «Айчыны дым, і мне ты быў салодкі»,—гэта гучыць асабіста ў вуснах паэта, які ў цяжкія дні вайны быў за межамі радзімы. Але які першародны сэнс набыў гэты афарызм, калі паэт дадаў: «...Высокі дым з вясковых камінoў».

Асобна трэба сказаць пра метафару ў П. Панчанкі. Яна ў яго вершах вельмі багатая на пачуцці і перажыванні, вельмі змястоўная, напоўненая вялікім сэнсам.

Пра злачынствы фашыстаў, пра спусташэнні, якія яны пакінулі на савецкай зямлі, нам вельмі многа гаворыць адзін толькі вобраз: «пагналі на захад дубровы, пагналі на захад лясы, павезлі у цёмных вагонах дзявочыя галасы».

Метафара памагае непарыўна знітаваць думку і вобраз. Хата, якая «закрыла вочы дашчанымі пальцамі», каб не бачыць гора гаспадароў, «палаючыя гарады, нанізаныя на паясы дарог», «бязногія грузавікі» на абочынах—з якой сілай паказалі гэтыя вобразы гора і пакуты людзей у дні вайны! А які трагічны сэнс уклаў паэт у метафару пра тое, як савецкіх воінаў у вызваленым сяле сустрэла адна ўсяго маладзіца—«змярцвелай рукой прывітала з высокай сухой шыбеніцы».

У залежнасці ад тэмы верша метафары маюць то лірычную афарбоўку (напрыклад, дзявочыя сэрцы, што б'юцца ў пісьмах да франтавікоў), то сатырычную (напрыклад, у радках пра вучонага, каторы колькі гадоў без толку сцябае «пугаю цытатаў па вадзе»).

П. Панчанка надае вялікую ўвагу гукавой арганізацыі вершаў. Ён ніколі не задавальняецца прыблізнай рыфмай, а шукае самыя гучныя, звонкія і першародныя. Рытмы яго твораў напоўнены рытмамі самога жыцця.

Дзякуючы глыбокаму сэнсу і сцісласці выказвання многія яго радкі гучаць як афарызмы: «Мы бачылі нелюдзей,—дзе яны, нелюдзі? А наша Радзіма далей і далей ідзе»; «Без чалавечнасці не будзе вечнасці»; «Усё мілагучна для слыху майго—і звонкае «дзе» і густое «чаго»; «Хвала і слава могуць разлучыць, а гора і бяда заўсёды зблізяць».

«Не люблю я змрочных фарбаў, не люблю я шэрых тонаў»—вось правіла, якое П. Панчанка сфармуляваў для сябе і якога ён няўхільна трымаецца.

Рыгор ШКРАБА.

Анатоль КУДРАВЕЦ. РАДАНІЦА.
Аповесць і апавяданні.
Выдавецтва «Беларусь», Мінск, 1972.

ЧАЛАВЕЧНАСЦЬ

Вопыт развіцця сучаснай літаратуры, у прыватнасці, маладой, сведчыць, што найчасцей яна дабіваецца поспеху тады, калі творча засвойвае і развівае лепшыя мастацкія традыцыі мінулага, улічвае сацыяльна-гістарычны і духоўны вопыт народа. Яскравы прыклад гэтага—кніга Анатоля Кудраўца «Раданіца».

У А. Кудраўца блізкасць да народнага светаўспрымання выяўляецца вельмі арганічна і натуральна ва ўсім—у мове, у тым, як пісьменнік разумее і паказвае жыццё, як глядзіць на чалавека, у чым бачыць яго прызванне. Яго герой належыць да тых людзей, што нясуць у сваім сэрцы і памяць аб мінулым, і роздум пра тое, як яны жывуць цяпер, куды ідзе ўсё наша жыццё. Праз успаміны Івана Купцова і яго блізкіх, праз іх размовы, гутаркі і раскрываецца ў аповесці жыццё беларускай вёскі, жыццё людзей з іх горам і радасцямі, весялосцю і смуткам, з незваротнымі стратамі, развітаннямі і сустрэчамі, з усім тым, што спадарожнічае чалавеку ад нараджэння да скону.

Перададзены ўспаміны герояў хвалююча, пранікнёна. Пісьменнік ідзе тут, па ўсім відаць, ад убачанага, асабіста перажытага. Адсюль псіхалагічная пераканаўчасць і дакладнасць у абмалёўцы характараў людзей, у паказе іх штодзённых узаемадачыненняў. Асабліва ўзрушваюць старонкі, прысвечаныя дзяцінству і юнацтву Івана Купцова. Удаліся аўтару апісанні зімовых вечароў у хаце ўдаўца Пётры, у прыватнасці, сутычка Івана з Міцем.

У аповесці ёсць нямала мясцін, якія кранаюць да глыбіні душы і здзіўляюць здольнасцю аўтара разумець таямніцы чалавечага сэрца. Вось сцэна спаткання Івана з Верай, якую ён не бачыў з таго часу, калі пайшоў у армію. Іван, відаць, і не здагадваўся, кім ён быў для дзяўчыны ўсе гэтыя доўгія гады. Асабліва цяжка Веры было напачатку: «Дык я як выйду на двор, як зірну на твае сляды і ў слёзы. Здаецца, сэрца разарвецца. Прашу Клаўдзю: «Закапай ты тыя сляды, ці заарай, ці засып, а то я не вытрымаю, памру»... А яна смяецца: «Дурніца, кажа, во снег пойдзе і сам засыпле ўсё, зараўняе і не пазнаеш, ці было дзе што...»

Альбо вось яшчэ адно месца з аповесці, дзе апавядаецца пра смерць Лявона. У адзін з веснавых дзён, незадоўга да трагічнай падзеі, нібы прадчуваючы непазбежнае, убачыў Лявон, як зырка, чырвона гарэла на небе сонца. Ніколі не думалася, што сонца можа быць такім барвовым. А ў апошнія перадсмяротныя імгненні ўзнікла ў Лявона вострае шкадаванне, што «не паспеў выразаць сыну лук, і цяпер яму здалося, што гэта была тая работа, якую павінен быў зрабіць, якую не зрабіў і зрабіць якую ўжо не зможа».

Падзеі, пададзеныя ў аповесці як успаміны, чаргуюцца з малюнкамі таго, што герой бачыць на ўласныя вочы. І якое ж не падобнае яно, вясковае жыццё ў паказе Кудраўца, да тых спрошчаных, прымітыўных схем, што ўсё яшчэ трапляюць на старонкі кніг пра сучасную вёску! Колькі праўды, глыбокага ўнутранага драматызму ў расказе пра лёс Надзі, Клаўдзі, Веры, Міці альбо Мікулічышынага Федзі. Як па-рознаму складваецца ў кожнага з іх жыццё, якія не падобныя яны адзін на аднаго і як многа ў іх агульнага.

Раскрываючы характары герояў, Кудравец не спяшаецца выносіць прысуд, нават калі хто-небудзь з іх у чымсьці і вінаваты. Ён давярае жыццю, паважае і любіць чалавека і таму заўсёды спрабуе адшукаць у ім лепшае, вытлумачыць яго характар не

прыроднай сапсаванасцю, а канкрэтнымі жыццёвымі абставінамі. І гэта не ўсёдараванне, не праява грамадскай пасіўнасці, а гуманістычны погляд, імкненне ісці ад жыцця.

Моцны бок пазіцыі Кудраўца не толькі ў тым, што ён не спрашчае супярэчнасцяў, не глянцуе, не падфарбоўвае жыццё сучаснай вёскі. Ён імкнецца выявіць сцвярджальныя асновы жыцця, тое станоўчае, што ўласціва людзям. Носьбітамі гэтых якасцяў у аповесці выступаюць тыя, хто ў часы суровых выпрабаванняў не хаваўся за чужую спіну, а біў ворага, хто на сваіх плячах вынес цяжкасці пасляваеннага жыцця, хто жыў і жыве па законах праўды і чалавечнасці. Да такіх належаць многія жыхары Буднева, перш за ўсё Лявон і Лёкса Купцовы. Вобразы Лявона і Лёксы—бясспрэчная ўдача пісьменніка. Яны пададзены буйным планам, характары іх атрымаліся выразныя, па-мастацку пераканаўчыя. Менавіта пры абмалёўцы Лявона і Лёксы найбольш яскрава выявіўся народны лад думкі, уласцівы аўтару аповесці,—здольнасць, якая даецца не кожнаму і якая да многага абавязвае.

Ва ўзаемаадносінах з людзьмі Лявон прытрымліваецца таго погляду, што галоўнае ў чалавеку і ў жыцці—праца, праца на карысць грамадства. Абгрунтоўваючы сваю пазіцыю, Лявон выступае як сапраўдны філосаф. І філасофія яго—не саматужная. У ёй многа мудрасці і глыбокай праўды. Лявону «хацелася жыць і тады, калі ўсе будуць ведаць, што яго няма. Ён быў жадны на жыццё. Ён гаварыў: «Трэба спяшацца жыць, а не—дык і нашто жыць». Ён ведаў: раз прыйдуць на яго магілу, то ўспомняць яго. А раз успомняць—значыць, ён жыве». Як бачым, паводле Лявонавых уяўленняў, жыць—значыць застацца ў памяці людзей, пакінуць у жыцці след, пакінуць пасля сябе тых, хто прадоўжыць тваю справу. Так думае і Лёкса. «Дык што я хацела табе сказаць, сынок. Ага. Калі і я памру, дык ты ўсё роўна прыязджай. Хаця на раданіцу».

Для маці, як і для бацькі, сын—гэта той, хто будзе працягваць справу іх жыцця, хто будзе помніць іх, успамінаць. «А раз успомніць—значыць ён жыве. Так думаў Іван, слухаючы і не слухаючы ўсё, што гаварылася ўкруг яго. Былі тут яго думкі, якія ён выдаваў за бацькавы, былі бацькавы, якія ён лічыў сваімі».

Вопыт народнага жыцця, у тым ліку і вопыт спадчынны, сямейны, як найболей блізкі, нясе Іван Купцоў у сваім сэрцы, спаўняючы бацькоўскі запавет. І каб не парваліся ніці, якія звязваюць яго з народным жыццём, з мінулым, наведвае Іван раз-пораз родную вёску, бацькоўскае селішча.

Іван прабыў у Будневе, пад страхой роднай хаты, усяго толькі дзень. Як гэта мала! І разам з тым як многа можа даць адзін дзень, калі чалавек жыве напружаным унутраным жыццём, калі ён умее глядзець праўдзе ў вочы і адчувае ўнутраную блізкасць да людзей, сярод якіх ён нарадзіўся і вырас. «Ён быў тут свой і ведаў, што навечна прывязаны да гэтых людзей, да ўсяго, што хвалюе і непакоіць іх... Гэта была яго зямля, было яго жыццё, гэта быў ён сам».

Нельга, вядома, думаць, што ў светаадчуванні Івана мала індывідуальнага, свайго. Яго асабісты духоўны вопыт, вопыт чалавека, які жыве ў іншым асяроддзі, не раствараецца цалкам у вясковай стыхіі. Але тут важна, што Іван не адкідае традыцыйнага, а шукае ў ім жыццёвае, перспектыўнае.

Калі Іван ехаў дадому, ён быў вясёлы і шчаслівы. Радаваўся свайму здароўю, сіле, хуткаму спатканню з маці. Але калі сутыкнуўся з вясковай штодзённасцю, з рэальным жыццём, якое здалёк здавалася прыгожым, адчуў, што яму нечага не хапае, нечага бракуе. Вядома, асабіста Іван не вінаваты, што не шанцуе ў жыцці Надзі ці той жа Ноне, што так жорстка абыходзіцца са сваёй жонкай і з роднай маці баламут Федзя, але як чалавек сумленны, ён не можа не спачуваць гору блізкіх і далёкіх яму людзей. Вось у гэтай здольнасці разумець чалавечае сэрца, пакуты, боль—сіла і прывабнасць Івана Купцова. Іван наведвае вёску не дзеля таго, каб уцячы ад тлуму гарадскога жыцця. Ён прыязджае, каб яшчэ раз спаткацца са сваім мінулым, паглядзець на сябе, ужо сталага, з далечыні незабыўных гадоў, узважыць, ацаніць сваё цяперашняе. Ён не хоча несапраўднага шчасця. І можа па гэтай прычыне так доўга не сустракаў тую, якая б стала блізкай, адзінай на ўсё жыццё. Спатканне з Верай рашуча мяняе яго лёс, кладзе мяжу паміж учарашнім і будучым. Няхай абгаворваюць суседзі і са здзіўленнем разводзяць рукамі сябры, і не вельмі добра, што крыўдуе маці, бо сын упадабаў «развядзёнку», але для Івана Вера стала тым адзіным і сапраўдным, як адзінымі і сапраўднымі былі скупое на радасці дзяцінства і галоднае, нялёгкае юнацтва, як адзіным бывае ў чалавека родны кут, дзе жывуць блізкія, бацькі і дзе пахаваны бацькі яго бацькоў.

Хацелася б сказаць пра высокую патрабавальнасць А. Кудраўца да сябе як пісьменніка. Гэта бачна, калі параўноўваеш часопісны варыянт з асобным выданнем аповесці. Унесеныя

папраўкі значна ўзбагацілі твор, удакладнілі аўтарскую канцэпцыю. Больш акрэсленымі сталі характары герояў, больш матываванымі іх учынкі. Праўда, дзе-нідзе пракідаюцца лішнія штрыхі: часам пісьменнік гаворыць пра тое, да чаго чытач павінен дайсці самастойна, без аўтарскай дапамогі.

Уключаныя ў кнігу апавяданні «Елачка» і «Холад на пачатку вясны» напісаны на такім жа высокім мастацкім узроўні, што і аповесць. Тут мы бачым знаёмую яшчэ па першай кніжцы Кудраўца цікавасць да чалавека нялёгкага жыццёвага лёсу, цікавасць да яго ўнутранага жыцця. І тэматычна новыя апавяданні шмат у чым прадаўжаюць ранейшыя творы. У іх размова ідзе пра адказнасць чалавека за зробленае ім, пра цяжкае ваеннае дзяцінства. Але ёсць і новае, што сведчыць пра творчы рост пісьменніка. У гэтым сэнсе звяртае на сябе ўвагу тое, што абодва апавяданні ў чымсьці набліжаюцца да аповесці. Гаворка ідзе не толькі пра ахоп матэрыялу, але і пра тое, што больш паглыблены стаў погляд пісьменніка на свет, на чалавека. Ён ужо не задавальняецца адным аспектам чалавечага характару або пэўнай сацыяльнай, бытавой з'явы. Яго цікавіць уся сукупнасць праяў духоўнага, грамадскага жыцця чалавека, цікавіць чалавек у складаных, апасродкаваных сувязях з сучаснасцю і з мінулым, цікавіць чалавечая асоба ў працэсе пошукаў, у станаўленні. Герой Кудраўца шукае самога сябе, свайго месца ў жыцці, шукае сэнсу жыцця і прызначэння чалавека. Можа, ён часта памыляецца, але ўрэшце знаходзіць свой шлях—шлях сумленнага служэння людзям, свайму народу.

Міхась МУШЫНСКІ.

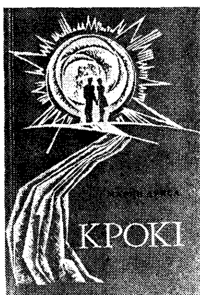

Мар'ян ДУКСА. КРОКІ.
Выдавецтва «Беларусь», Мінск, 1972.

ПРОЗА ЖЫЦЦЯ І ПАЭЗІЯ

Першая кніга вершаў Мар'яна Дуксы «Спатканне», выдадзеная ў 1967 годзе, асабіста на мяне зрабіла ў цэлым прыемнае ўражанне.

Ну, вядома, было ў ёй усё, што звычайна бывае характэрна для першых кніг: у нейкай меры выпадковы выбар сюжэтаў для вершаў, нявопытнасць у валоданні словам, невыразнасць думкі. Многія вершы М. Дукса пачынаў словам «люблю»: «Люблю вас, пасёлкі-мястэчкі», «Люблю жыццё я пад Шляхамі Млечнымі» (чамусьці ў множным ліку). На адной і той жа старонцы ў двух розных вершах можна было сустрэць адну і тую ж рыфму «варанога—дарога» і г. д. Аднак агульнае ўражанне ад кнігі вызначалася не гэтым.

Многае гаварыла за тое, што малады аўтар думае сур'ёзна і рэальна. Увайшоўшы ў свет слоў, якія выказваюцца публічна, ён палічыў патрэбным выказаць сваю заклапочанасць тым, што мноства гэтых слоў абясцэнена, сцёрта, што першапачатковы сэнс многіх з іх страчаны. Пра небяспеку ўжывання такіх слоў М. Дукса сказаў проста і на дзіва «дарасла»:

Баюся слоў, паношаных, як боты,
Баюся слоў узвышаных. Яны
Былі не раз фальшывай пазалотай
Бесчалавечнай здрады і маны.
(«Маўчанне».)

Як і многія яго равеснікі ў паэзіі, М. Дукса расчульваўся, калі ў поле яго зроку трапляла вёска, калі ён успамінаў дзяцінства. Але гэта не перашкаджала яму адчуваць складанасць жыцця, знаходзіць праблемы значныя і сур'ёзныя для патомных хлебаробаў:

...Бацькі на развітанне
З дакорам скажуць:
— Эх, сыны, сыны!..
Бацькам на памяць застаецца
роздум.
Як часта,
Закурыўшы на раллі,
Успомняць:
— Астываюць нашы гнёзды,
Бо дзеці уцякаюць ад зямлі...
(«Бязвусае юнацтва...»)

Была яшчэ ў тым першым зборніку рэальнасць пачуцця і, што асабліва важна, уменне праз сістэму вобразаў паказаць гэтае пачуццё пластычна. У вершы «Лазовыя шкаплеры» светлая і журботная памяць пра бацьку проста такі адчувальна жыве ў тых прадметах, якія назаўсёды захавалі для сына цеплыню бацькавых рук:

А гэты кошык... Я яго пад дзверы
Не кідаю—прыношу у пакой.
Апошнія лазовыя шкаплеры,
Заплеценыя бацькавай рукой!..
. . . .
І кожны год, прыехаўшы дахаты,
Я уплятаю новыя дубцы.
Яны штогод дзяруцца, як папера,
Ламаюцца — не ведаю чаму.
А вось шкаплеры, бацькавы
шкаплеры,
Перажылі дзесятую зіму.

Вось што было каштоўным у першай кнізе дваццацічатырохгадовага паэта.

З другой кнігай М. Дукса не спяшаўся — яна выйшла толькі ў гэтым годзе. Пяць гадоў — тэрмін дастатковы для таго, каб пасталець маральна і паэтычна. Як жа распарадзіўся М. Дукса гэтым пяцігоддзем? Што новага адкрыў ён у жыцці — для сябе і для іншых?

Адкрыты і сталі для яго арганічнымі новыя тэмы, новыя душэўныя схільнасці. «Сваёй» стала тэма прыроды. Тонкае адчуванне яе прадыктавала паэту лепшыя ў кнізе вершы — «Навальніца», «Косяць атаву...», «Прадвесне», «Вілія» (дзе прадэманстравана, дарэчы, добрае валоданне словам) і іншыя.

Стаў больш упэўнены почырк — радок пачаў звінець; болей меладычны, насычаны музыкай стаў пругкі ямб, якому М. Дукса яўна аддае *перавагу*; слова начало пахнуць, стала каляровым. Стог, які перавозяць у вёску,

Звініць залівіста палоззем,
Рыпіць натужліва дугой,
Прапахлы да касцей марозам,
Азонным небам і смугой.
Туманна-белымі бакамі
Снег падмятае і грабе,
Увесь абнюханы ваўкамі —
Аж конь спалохана храпе.
(«Стог».)

Такое першае ўражанне. Але пачынаеш учытвацца, удумвацца ў вершы — і нешта пярэчыць гэтаму ўражанню. Далей — болей, *пакуль*, нарэшце, не з'яўляецца патрэба ўважліва прааналізаваць паэтыку: пярэчанні пачынаюцца з яе.

Спачатку некалькі здзіўляе вольнае абыходжанне з націскам. На фоне вельмі дакладнага, гранічнага метра асабліва прыкметныя вось гэтыя: «Ад тва́ёй брамы верасня́ўскі жораў», «Каб ва́кол іх — жыты і вербалоз», «Ад школьніцы — у ця́бе вочы», «у тва́ё сэрца ў вячэрні час» (націск пастаўлены там, дзе ён узнікае пры чытанні ўголас). Што гэта? Калі няўменне, то яго не было ўжо ў першым зборніку. Калі неахайнасць—ранавата, таму што *другая кніга—адказны момант* у жыцці паэта: адну кнігу можа напісаць амаль кожны, і толькі другая з'яўляецца сапраўдным экзаменам для паэта.

Але калі гэты недахоп ліквідаваць лёгка, то другі больш істотны. Верш— напеўны, меладычны, рытмічна выразны — чытаецца лёгка, бадай, нават занадта лёгка, ён нібы не напісаны, а прасняваны, і мы, следам за аўтарам, таксама адчуваем патрэбу яго праспяваць. Але толькі ў птушыным спеве галоўнае— мелодыя, мелодыю ж верша нараджаюць словы, якім уласцівы сэнс,— і ў гэтым уся справа. Калі мы, прыпыніўшы чытанне верша, імкнемся ўнікнуць у сэнс слоў і фраз, выяўляецца дзіўная рэч: вельмі часта яго нельга зусім адшукаць, гэтага самага сэнсу.

Вось для прыкладу страфа з верша «Ода»:

Звіняць, што струны у цішы,
Тваіх парыўных летуценняў
Жывыя промні — светацені,
Якія падаюць з душы.

Хто можа пахваліцца, што чуў, як звіняць мары ў душы другога чалавека? Чаму мары спачатку параўноўваюцца са струнамі, а потым з промнямі? Параўнанне струн з промнямі — старажытнейшае з параўнанняў — цалкам дапушчальнае. Прыроўніванне ж струн і промняў да мараў прыводзіць да таго, што мары знікаюць, раствараюцца ў адным і другім вобразе. Далей: чаму промні — гэта адначасова і светацені? Прамень ёсць прамень, а цень — ужо не прамень. Нарэшце, чаму ўсё гэта — і мары, і струны, і промні, і светацені — падаюць з душы? Ці можна якім-небудзь чынам уявіць сабе гэты «струнна-промне-света-летуценны» вадаспад?

А верш чытаецца гладка — заўважылі?

«...ступаюць асцярожна ногі на па-

мяць гулкую — на мост»,— піша М. Дукса. Як можна наступіць нагамі на памяць? Ды яшчэ на памяць гулкую? Маецца на ўвазе мост? Тады трэба сказаць: ногі ступаюць на мост, а ужо пасля дадаць, што маецца на ўвазе нешта памятнае. І прытым: чаму ногі ступаюць «асцярожна», а мост пры гэтым «гудзіць»?

У Мар'яна Дуксы знойдзеш: «цень пагарэльца», «духмяных зорак карусель» і г. д. У першай кнізе нічога падобнага не было.

У чым тут прычына?

М. Дукса ўвесь аддаўся клопату адшліфаваць, «абкатаць» верш так, каб не было ў ім, як кажуць, ні сучка, ні задзірынкі. Само па сабе гэтае імкненне варта ўсялякага заахвочвання, але ва ўсякім рамястве ёсць адпаведная паслядоўнасць, парушаць якую нельга. Перш чым лакіраваць стальніцу, чырванадрэўшчык вельмі доўга і разнастайнымі інструментамі апрацоўвае яе, каб знікла шурпатасць дрэва, таму што колькі б ні паклаў ён лаку на сучок, той усё роўна будзе тырчаць. Іменна гэтак паступае пакуль што і М. Дукса: ён не шліфуе, а як бы залізвае верш, і я, чытач, так верш і ўспрымаю: бачу, што ён не адшліфаваны ў змесце, у лагічных суадносінах слова са словам і фразы з фразай, а проста залізаны, мілагучны без «мілагучнасці» думкі, ідэі, сэнсу, дзеля якіх існуе паэзія.

Ды гэта толькі вынік. Прычына — значна глыбей.

Пры чытанні вершаў, сабраных у кнізе «Крокі», узнікае адчуванне бегу на месцы—бяжыш хутка, задыхаешся і — ні з месца. Так трэніруецца веласіпедыст у зімовай зале: шалёна круціць педалі — і ні міліметра ўперад, таму што колы пазбаўлены счаплення з зямлёй.

Тое ж адбываецца і ў вершах М. Дуксы: у іх няма адчування «глебы», рэальнасці, рэчаіснасці — менавіта таго, што ёсць і што пакрывала ўсе недахопы кнігі «Спатканне». Пад шумок прыгожых рыфм, пад звон алітэрацый, пад гучны бубен рытму з вершаў знікла рэальнае жыццё. Ды і дзе яму быць, поўнаму сэнсу жыццю, у бяссэнсавых, алагічных пабудовах? У «Спатканні» М. Дукса так ці інакш, дрэнна ці добра, але ўсё-такі ўзнімаў рэальныя праблемы, жыў імі. Цяпер гэтага няма. Не палічыш жа праблемай тое, што бярозы не могуць удзельнічаць у снегазатрыманні: «Бо службу снегазатрымання, ах не выконваеце вы!» (цудоўнае гэта «ах» — зусім беспаможнае нацягванне радка на рытмічную калодку). Не назавеш праблемай і тое, што шафёрам, якія возяць старшынь калгасаў, даводзіцца доўга чакаць сваіх гаспадароў, у той час як самазвалы-рабацягі праносяцца міма з карысным грузам («Чаканне робіцца аскомай»). Такія «праблемы» рашаюцца проста: падаў заяву — і перасаджвайся з «газіка» на «МАЗ»!

Мне здаецца, М. Дукса сам адчувае гэты свой недахоп, таму што ён—паэт. Інтуітыўна ён хапаецца за рэальныя прыкметы жыцця, але яны паўстаюць перад намі як фактаграфічнае апісальніцтва, простае пералічэнне прыкмет побыту ці як пошукі глыбокага сэнсу там, дзе яго, па сутнасці, няма. Вось верш:

Бульдозер па дварышчы
крочыць —
Не здабраваць сцяне цяпер.
Аж лезе чорны пыл у вочы...
«Сем раз адмер.
Сем раз правер».
Дзяды так многа вымяралі...
. . . .
І мне, няўдзячнаму унуку,
Так шмат даводзіцца крышыць,
Сваёй уласнаю рукою
Перастаўляць, перабіраць
І сёння тое, што старое,
У восьмы раз перамяраць.

З паэтам можна было б паспрачацца: ён як бы выказвае неадабрэнне «дзядам», што ўнуку цяпер даводзіцца папраўляць іх работу, але спрачацца не будзем. Навошта хітраваць? На месца старога, якім бы яно ні было, заўсёды прыходзіць новае.

Надуманыя праблемы, неіснуючыя перажыванні — іх часта сустрэнеш на старонках кнігі. Вось лірычны герой выходзіць на вуліцу месячнай ноччу. Думаеце, паблукаць? Падумаць? Ні ў якім разе! «Трэба сабаку суцішыць— чаго заліваецца? Трэба у садзе ўсё-ткі зайцоў дачакацца і, прывітаўшыся шчыра і ветла, іх папярэдзіць: пад яблыняй—петлі». Годзе! Нічога такога не было і не будзе. А тут яшчэ і апафеоз: ідзіце, вартаўнікі, дадому, таму што «месячнай ноччу твой дом каравуляць паэты». Яўнае перабольшванне ролі паэта ў жыцці... І ў другім вершы аловак павінен быць шчаслівы тым, што трапіў у рукі паэта, таму што мог бы аказацца зброяй кладаўшчыка («Аловак»). Навошта ж так рысавацца на фоне сціплай прафесіі? Кладаўшчыкі — яны таксама людзі вельмі патрэбныя і ў прынцыпе могуць са сваёй прафесіі таксама здабываць паэзію.

Не, зусім не выпадкова вырываюцца ў М. Дуксы радкі: «Бывае, што жыццё — кавалак прозы, для выгляду памочаны у мёд». Паэт і імкнецца накарміць чытача гэтым «мёдам», саскрэбленым з прозы жыцця. «Мо сталі тыдні шэрымі, як глеба»,—піша ён. А што ў свеце лепшае за шэрую глебу, якая нараджае ўсе фарбы? Менавіта ў шэрых, як глеба, тыднях, у штодзённай працы, у выкананні сваіх абавязкаў, ва ўсім, з чаго складаецца чалавечае жыццё,— уся паэзія жыцця. М. Дукса страціў, відаць, да яе густ, і паэзія жыцця знікла з яго вершаў.

Пра каханне М. Дукса піша многа і з вялікім задавальненнем, але параўнанне любоўнай лірыкі «Спаткання» і «Крокаў» — не ў карысць апошняй кнігі. Дадзім чытачу магчымасць самому пераканацца ў гэтым. У «Спатканні» ёсць верш. Вось ён:

Тырчаў паркан пад вокнамі высока,
Як рыцар, я куляўся у дзяды.
І як ні краўся я з другога боку —
Брахаў сабака на мяне руды.
Трывожыў дзеда: а калі украсці
Унучку хочуць з-пад яго вачэй?..
Курыў ён,
А «украдзеная» Насця
Сама шаптала: «Пабяжым хутчэй!..»
. . . .
І я, і дзед унучку праваронілі —
Няўцямна, але замужам яна.
Растуць дзяды пад плотам у
застрэшша,
А куст півоні яшчэ летась ссох.
Сабака на мяне цяпер не брэша —
Да рук бяжыць і лашчыцца ля ног.

Як добра, сумна, светла—ці не праўда? А вось — з «Крокаў»:

...Ад дзяўчыны — вусны,
што мілуюць,
Хоць гавораць
вельмі рэдка «можна»...
Дотык лебядзіных крыл —
цалуюць
Соты раз як першы —
асцярожна...
Ад жанчыны —
ветлівыя рукі,
Што раптоўна крыўду забываюць
І адчайна
хмелем гнуткім
Да апошняй зоркі спавіваюць.

Справа тут не ў ханжастве — паэзія і не гэткае «выдавала»! Справа нават не ў тым, што ў першым выпадку — нявыказанае слова «каханне» прысутнічае ў кожным радку, а ў другім на яго месцы тое, што называюць «сувязю». Справа ў тым, што другі верш — поўны набор штампаў: лебядзіных крылаў, хмелю, абдымкаў, расстанняў на досвітку і г. д. Думаю, што і ў гэтым выпадку чытач аддасць перавагу «Спатканню».

...Дык што ж — крок назад?

Не, ні ў жыцці, ні ў паэзіі крокаў назад не бывае. Тут іншае: адрыў ад рэальнасці, ад рэалістычнага мыслення, плаванне ў нейкай беспаветранай прасторы. Рэальнае жыццё — вось тое, за што трымаецца паэзія, падарожнічаючы па бурным акіяне пачуццяў. Толькі «счапленне» з «глебай» рэальнага жыцця дае паэзіі магчымасць рабіць сапраўдныя крокі ўперад, да разумення ісціны быцця.

За аднаго бітага, кажуць, двух нябітых даюць, і пры ўмове глыбокай, сапраўднай павагі да рэальнасці паражэнне М. Дуксы можа стацца яго вялікай перамогай.

Фёдар ЯФІМАЎ.

Алесь СТАВЕР. «ЖУРАЎЛІ ЛЯЦЯЦЬ...» Вершы і песні. Выдавецтва «Беларусь», Мінск, 1972.

НЯСПРАЎДЖАНЫЯ АБЯЦАННІ

Новая, трэцяя па ліку, кніга паэзіі Алеся Ставера. Падзагаловак «Вершы і песні» яшчэ раз напамінае, што мы маем справу не проста з паэтам, а з паэтам-песеннікам. У песні ж свая спецыфіка. Верш, які кладзецца на музыку, мае ярчэй выражаныя мілагучнасць, настраёвасць, даходлівасць.

Слабасці, відавочныя ў звычайным вершы, часта пры пераходзе яго ў песню нібы затушоўваюцца, знікаюць.

Для прыкладу спашлюся на верш «Жураўлі ляцяць...», якім адкрываецца зборнік А. Ставера:

Каб любіць Беларусь нашую мілую,
Трэба ў розных краях пабываць.
Разумею цяпер, чаму з выраю
Жураўлі на Палессе ляцяць...

Нават з першага позірку бачна, што думка, выказаная тут, не бясспрэчная. Чаму, каб любіць радзіму, трэба абавязкова ехаць у іншыя краі? Можна пагадзіцца, што на чужыне вельмі востра абуджаецца туга па роднай зямлі, але гэта зусім не азначае, што людзі, якія не выязджалі за межы сваіх аселіц, не любяць іх. Хутчэй за ўсё яны жывуць у той ці іншай мясціне таму, што любяць яе. Так і з жураўлямі.

Але паглядзіце, якая метамарфоза адбываецца з вершам, калі ён пераўвасабляецца ў песню. Мы не заўважаем ні яго павярхоўнасці, ні яго наіўнасці, мы проста душою ўспрымаем песню. Не зусім удалыя словы шмат якіх песень не перашкаджаюць ім быць папулярнымі і нават любімымі. Відавочна, паэты-песеннікі выпрацавалі нейкі канон, на які мусіць арыентавацца Алесь Ставер. І скажам адразу—не без поспеху.

Што датычыць «проста вершаў» кнігі «Жураўлі ляцяць...», дык і ў многіх з іх («Людзей страчаю толькі па даверу...», «Мары», «Сцяг Леніна», «Маё слова», «Наш голас») паэт сведчыць сваю адданасць і любоў да бацькаўшчыны, гаворыць аб сваім служэнні народу, Радзіме. Шкада толькі, што ўдача тут спадарожнічае яму не часта. Паэту, як вядома, мала апавясціць свае погляды і прынцыпы—трэба яшчэ давесці іх сваёй творчасцю, раскрыць як унутраныя якасці асобы. Таму так важна тое, як гаворыць ён пра жыццё, пра час, пра сябе.

Барацьбе за шчасце ўсіх народаў
Прысвячу жыццё і сэрца жар,
Каб усюды рэяў сцяг свабоды,
Сцяг, сатканы з нашых дум і мар,—

чытаем мы ў вершы «Маё слова».

Да апошняга дня не прыстану,—
Услаўляць буду веліч жыцця.
А куды мае вочы не глянуць,
Туды мары мае даляцяць,—

пафасна гаворыць паэт у другім—«Мары».

Мы за праўду, за жыццё на свеце,
І не страшыць нас агонь вайны.
Мы не любім кідаць слоў на вецер—
Помняць хай заморскія паны,—

працягвае ён свой публіцыстычны маналог у вершы «Наш голас».

Заява, як бачым, адказная і шчырая. Але ў ёй відавочна пераважае рытарычны пафас. Паэтычнаму слову бракуе канкрэтнасці, непаўторнасці вынашаных і выверaных усім душэўным чалавечым вопытам адзнак часу і сябе. Тое, што ў радках скрозь і ўсюды гучаць «я» і «мы», не выратоўвае іх ад безаблічнасці.

У зборніку «Жураўлі ляцяць...» нямала вершаў, навеяных сустрэчамі з рознымі людзьмі. Гэта — «Радня», «Дарога братэрства і міру», «Ты ўзрасла ля снежнага Эльбруса...». Здавалася б, розныя людзі, розныя абставіны, розныя настроі нададуць адметнасць слову і вобразу. Але і тут паэту не ўдаецца пазбыцца безаблічнасці.

Ты сустрэнеш шчырасць і гасціннасць,
Будзеш жыць сярод сяброў штодня,
Бо працоўныя усёй краіны—
Наша неабдымная радня.

Гэта—з верша «Радня». Побач:

Працоўныя з радасцю шчырай
Усюды нас прымуць і стрэцяць.
...Дарогі братэрства і міру
Пралягуць па цэлай планеце.

Усё гэта напісана агульна, без адчування жывога чалавека, рэальнай сувязі з ім. Жывых людзей няма. Ёсць газетная інфармацыя. Бо сэрца аўтара не ўсхвалявалася, не забілася часцей. Затое там, дзе жыве паэтава душа, жывуць і іншыя, няхай нават гутарка і не ідзе прыватна пра іх. Вось, напрыклад, верш «Ішлі з табой—мне помніцца—з кіно».

Лёс разлучыў нас назаўжды з табой...
Ды калі смутак мае вочы засціць,
Я ўспамінаю добры вечар той,
Як водгук недасягнутага шчасця.

Адразу прываблівае і натуральнасць пачуцця, і даверлівасць, і неардынарнасць.

Альбо якая шчырая, якая натуральная інтанацыя ў вершы «Калі хаваць мяне павезяцё»:

Калі хаваць мяне павезяцё,
Прашу: іграйце паланез Агінскага.
Хавайце там, дзе пачынаў жыццё...

Калі гаворка ідзе пра вельмі важнае асабіста, пра запаветныя думкі,—знаходзяцца і словы, і вобразы. І шкада, што, беручыся за высокія і грамадска-значныя тэмы, А. Ставер дазваляе сябе не шукаць новае, свежае ў іх адлюстраванні, а паўтарае агульнавядомае, заштампаванае. Паяднаць агульнае і асабістае яму, на жаль, удаецца вельмі рэдка.

Калі «ўсеабдымныя» абагульненні Алеся Ставера пазбаўлены жывога дыхання і грашаць рытарычнасцю, то не выратоўвае яго і «паэзія факта». Ці то апісвае А. Ставер сустрэчу з дзедам Марозам, які, стоячы ля навагодняй ёлкі, жадае, каб край быў багацейшы, каб студэнты займаліся на выдатна, каб каханыя жаніліся; ці то апавядае пра хлопца і дзяўчыну—ён служыць у войску танкістам, а яна ў калгасе «кіруе новым трактарам сама»; ці то радуецца прыезду настаўніцы: «у сяло прыехала настаўніца—і адразу стала весялей»; ці то непакоіцца за каханне Мішы і Лены; ці то бядуе, што дзяўчына праходзіць міма, не заўважаючы яго «першай асобы»—ён нідзе не ўражвае адметнасцю пачуцця, арыгінальнасцю думкі, не ўздымаецца да чаго-небудзь значнага. Прыватны факт не робіцца фактам паэзіі.

Алесь Ставер нямала піша і пра каханне. Але тут ён часта аднастайны і неарыгінальны. Праўда, у вершы «З гадоў юнацкіх» аўтар наракае, што свой ідэал ён яшчэ не знайшоў, бо ўсё

...страчаю нейкіх недарэчных,
То ганарлівых, то зусім пустых,
То прыгажуняў чорствых, бессардэчных,—
Ох, не магу я закахацца ў іх.

Але калі гэты ідэал і знаходзіцца, дык чамусьці верш усё роўна не робіцца лепшым і ўнутраны свет паэта не надта багацее:

Рукі моц бязмерную адчулі,
Што б ні ўзяў цяжкое—падніму.
І здаецца, я б зямную кулю,
Як ядро спартыўнае, шпурнуў.
(«Шмат дзяўчат прывабных ёсць на свеце...»)

Бляклымі выглядаюць у зборніку і такія вершы пра каханне, як «Ты ўзрасла ля снежнага Эльбруса...», «Цябе яшчэ нідзе я не страчаў...»

Алесь Ставер даволі інертны ў выяўленні сваіх адчуванняў. А закон паэзіі патрабуе: калі ты ўсхваляваны—гавары ўсхвалявана, абураны—будзь абураны, каб мы адчулі сапраўднае і непадробнае пачуццё. Як толькі такое здараецца—адразу сэрца кранае жывое, ненадуманае перажыванне:

Парой баюся: завяло далёка,—
Здаецца, так не вытрываю больш...
Ды суцяшае запавет прарокаў:
Там, дзе каханне, там заўсёды—боль.

Як натуральны працяг душэўнага неспакою, нястомнай мары гучыць і верш «Далёка вясновыя далі...».

Ды ўсё-ткі мы любім і верым
У спёку і люты мароз,
Што ёсць дзесьці сонечны бераг
І ёсць дзесьці радасць без слёз.

Больш удаюцца А. Ставеру гумарыстычна-бытавыя вершы, дзе ён, абапіраючыся на фальклор, не вар'іруе знаёмыя матывы, а стварае нешта сваё, новае. Шкада, што ў зборніку такіх вершаў няшмат—«Каб дома не журыліся», «У хаце каваля», «Вяселле».

Раздзел «Горнае рэха»—вынік паездкі паэта на Каўказ. Алесь Ставер дзівіцца небу і горам, захапляецца бурнаю Курою, пад уздзеяннем убачанага і пачутага сам нібы пераўвасабляецца ў жыхара гор:

Парывам благародным абуян,
Я стаўлю нуль на дробязі людскія.
Ў маёй душы гучыць Хачатуран,
Ў маіх пачуццях—горная стыхія.
(«Кіравакан»).

Найбольш змястоўны ў гэтым раздзеле верш «На пушкінскім перавале». Аднак аўтар не дадумаў яго да канца. Схіляючы галаву перад памяццю вялікіх паэтаў Пушкіна і Грыбаедава, ён гаворыць:

К чаму праклёны... Годы адышлі—
Імёны цёзак у праменнях славы.
А нас, святых і грэшных, на зямлі
Трывожаць сёння ўжо другія справы.

Справы, за якія змагаліся і Пушкін і Грыбаедаў, для нас—не «другія справы». Калі б гэта было так, не гучала б сёння, не была б нам такою блізкаю іх паэзія.

Ёсць у «каўказскім» раздзеле зборніка верш «Мeграб». У ім паэт заяўляе:

І я працую гэтак, як Мeграб,—
І я фантан на свой манер узводжу.
Фантан з прыгожых беларускіх слоў
Паэзіі сардэчнай, гутарковай,
Каб для людзей у гомане вякоў
Стаў мой фантан патрэбнасцю жыццёвай.

Ну, што тут скажаш? Ці не настаў час перайсці да здзяйснення гучных дэкларацый?..

Алесь РАЗАНАЎ.

МАЛЕНЬКАЯ ПРЫНЦЭСА АЛІМПІЯДЫ

Восень 1965 года. Алена Валчэцкая, якая тады ўжо стала трэнерам, прывяла ў «школу Кныша» маленькую чацвёртакласніцу Олю Корбут — дзяўчынку задзірыстую, з «чарцяняткамі» ў вачах.

— Пасядзі, Оля, на лавачцы,— сказала алімпійская чэмпіёнка.— Паглядзі, як дзяўчаты займаюцца гімнастыкай. Калі спадабаецца — заўтра прыходзь на трэніроўку...

Назаўтра Оля зноў з'явілася ў гімнастычнай зале...

А праз два гады пасля трэніроўкі дадому да Олі зайшоў яе спартыўны настаўнік.

— Знаёмся, мама, гэта мой трэнер,— сказала Оля.

Стройны мужчына ў спартыўным касцюме адрэкамендаваўся:

— Ранальд Іванавіч Кныш...

Оліна маці паціснула працягнутую руку і, сумеўшыся, таксама назвала сябе:

— Валянціна Іванаўна... А вы праходзьце, садзіцеся...

— Дзякуй,— і Ранальд Іванавіч адразу загаварыў аб справе.— Оля наведвае секцыю гімнастыкі. Вы не супраць, калі яна і далей будзе трэніравацца ў нас?..

— Не, што вы. Калі ёсць жаданне, няхай трэніруецца. Я ўсё думала, што яна пасля ўрокаў на гэту, як яе, фізкультуру бегае, а яна, аказваецца, у секцыі...

— Оля — дзяўчынка здольная, смелая. Я думаю, што з яе будзе гімнастка.

— Глядзіце самі. Вы — настаўнік, вам больш відаць...

Ішоў час. Адолеўшы азы гімнастыкі, Оля перайшла да элементаў вышэйшай катэгорыі складанасці. Трэнер і яго выхаванка развучвалі элементы і камбінацыі, якія не рызыкнула ўключаць у сваю праграму ні адна гімнастка свету. Цуд станавіўся явай: сальта назад на бервяне, пералёт «ластаўкай» з верхняй жэрдкі на ніжнюю і яшчэ адно сальта пры саскоку на рознавысокіх брусах. Нагрузкі раслі. Сёе-тое з элементаў «не глядзелася»; не было той прыгажосці, якой хацелася дасягнуць. Паўтор. Яшчэ паўтор. Сто першы раз — паўтор! Олі гэта не падабалася, і яна пачала капрызіць, уцякала з залы з плачам, у слязах... Ранальд Іванавіч займаўся з іншымі дзяўчынкамі, цярпліва пераносіў капрызы ўзросту і чакаў: «Прыйдзе ці не прыйдзе?..» Оля вярталася і... усё пачыналася спачатку.

На ўсесаюзных спаборніцтвах Оля Корбут паявілася ў шэсцьдзесят дзевятым і адразу звярнула на сябе ўвагу. Масцітыя трэнеры пыталіся ў Ранальда Іванавіча: «Дзе ты знайшоў такую зорку?» У тым жа годзе на міжнародным турніры «Алімпійскія надзеі» Оля выступіла цудоўна, прадэманстраваўшы ўнікальныя элементы «ўльтра-сі», а яшчэ праз два гады стала чэмпіёнкай спартакіяды народаў СССР і аказалася «на прыцэле» ў трэнераў зборнай.

...Оля Корбут пудрыць далоні магнезіяй, дзьме на іх, размінае пальцы, туга перахопленыя скуранымі накладкамі, каб не нажыць мазалёў, глядзіць на Ранальда Іванавіча.

— Пачнём, бадай, з брусоў,— як заўсёды, спакойна гаворыць Ранальд Іванавіч.

Зала ўжо напалову апусцела — дзяўчынкі з малодшай групы, закончыўшы трэніроўку, разыходзіліся.

Вузенькая прастора паміж двума драўлянымі круглымі брусамі, здаецца, пазбаўляе спартсмена ўсякай фантазіі. Але гэта толькі здаецца. Для Олі і яе трэнера гэтая абмежаваная прастора — незвычайная трыбуна, дзе можна прадэманстраваць цэлы феерверк самых складаных махаў, сальта і піруэтаў. Оля спружыніста разбеглася, учэпіста ўхапілася рукамі за ніжнюю жэрдку, адцягнутыя наскі імкліва праляцелі над памостам, і вось ужо яе стройная фігурка зрабіла віхурны абарот. Жэрдкі ціха рыпнулі, а Оля ў імгненне пералёту раптам расслабіла пальцы, адпусціўшы верхнюю жэрдку, тонка ўлавіла вібрацыю і ўжо без ніякай апоры і падтрымкі маланкай «прачарціла» ў паветры мудрагелістую траекторыю...

Гэта быў цудоўны палёт, дзёрзка задуманы і элегантна выкананы. Я стаяў як зачараваны і ўпотай спадзяваўся, што Ранальд Іванавіч, убачыўшы такое, павінен, ну хаця б скупа, усміхнуцца. Але да мяне даляцелі яго словы, кароткія, як загад:

— Яшчэ разок... Больш рэзкі мах!..

Маленькая фігурка зноў і зноў прапелерам «увінчвалася» ў паветра. Здавалася, яшчэ міліметр — і яе рукі не дацягнуцца да жэрдак. Але Оля «ўвахodзіла» ў штопар і выходзіла з яго і пры гэтым яшчэ ўсміхалася, быццам пераконвала сваіх будучых суддзяў і гледачоў, што ёй і на самой справе лёгка даецца гэты палёт.

— Ну, а цяпер пяройдзем да вольных,— сказаў тым жа сухаватым голасам Ранальд Іванавіч.— Твае вольныя пакуль што не глядзяцца...

Оля пругкімі крокамі мерала дыван, нахілялася, прысядала... Пастаяла, быццам збіраючыся з думкамі і, разагнаўшыся, узляцела над дываном.

— Болей пластыкі, Оля,— карэкціраваў камбінацыю Ранальд Іванавіч.— Ты бачыла калі-небудзь чмяля?

— А што?— здзіўлена павяла плячом Оля.

— Паспрабуй паказаць яго палёт...

...Пад Новы год у доме Корбутаў прыбіралі ёлку, і пакой быў поўны ляснрй свежасці і шчымлівай таямнічасці. Оля і яе старэйшая сястра Люда чаплялі за калючыя галінкі рознакаляровыя цацкі. Нечакана Оля выпусціла з рук блакітны шар...

— Знаёмы почырк,— з'едліва сказала Люда.

— Хопіць табе,— усміхнулася Оля.— Будзем лічыць, што шарыкі таксама разбіваюцца на шчасце...

У дружнай сям'і Корбутаў ніхто нават не мог загадаць у той навагодні вечар, што алімпійскі год увойдзе ў іх дом такім шчодрым і шчаслівым, што маленькая Оля заваюе бронзавы медаль на чэмпіянаце краіны, атрымае ў школе атэстат сталасці, прывязе з Масквы Кубак СССР, стане студэнткай Гродзенскага педагагічнага інстытута імя Янкі Купалы і паедзе на Алімпіяду ў Мюнхен, каб вярнуцца дадому ўладальніцай трох залатых медалёў. За выдатныя спартыўныя дасягненні ёй прысвояць званне заслужанага майстра спорту, яе імя занясуць у Кнігу пашаны ЦК ЛКСМ Беларусі, і, нарэшце, яна атрымае ордэн «Знак Пашаны»...

Улетку 1972 года турнір на Кубак Савецкага Саюза сабраў увесь цвет жаночай спартыўнай гімнастыкі. Як і меркавалася, спрэчку за ганаровы трафей павялі чэмпіёнкі Еўропы Людміла Турышчава і Тамара Лазаковіч. Пасля двухдзённай барацьбы вызначыліся шаснаццаць гімнастак, якім трэба было вырашыць лёс Кубка.

Турышчава ўпэўнена і бездакорна выканала практыкаванні на брусах, атрымала высокую ацэнку за скачок, і здавалася — шлях ёй да п'едэстала адкрыты! Але наперадзе было бервяно — вузенькая 10-сантыметровая палоска...

У Зінаіды Варонінай ацэнка за камбінацыю на бервяне малая — 8,9 бала. Тамара Лазаковіч «прайшла» бервяно спакойна. Яе ацэнка — 9,5. І вось на снарадзе Турышчава. Пава-

Вольга Корбут на трэніроўцы ў заслужанага трэнера СССР Рамуальда Кныша.

рот, яшчэ паварот, «кола» і... Людміла на падлозе. Была ў лідэра перавага і—растала, быццам ранішні туман...

Оля ў гэты момант спакойна размінался: яна нават не заўважыла, як сарвалася з бервяна Турышчава.

І тут выклікаюць яе.

Рытмічна, раскавана ходзіць Оля на вузенькім паліраваным брусе і заканчвае складаную камбінацыю сваім выдатным «сальта назад» (напэўна, гэтае сальта ўвойдзе ў падручнікі па гімнастыцы пад назвай «сальта Корбут»—як «вяртушка Бурды» і «паварот Дзіамідава»). На табло ўспыхваюць лічбы—9,7! Радасная дзяўчынка падбегла да Ранальда Іванавіча, і той упершыню задаволена ўсміхнуўся.

Оля Корбут стала лідэрам спаборніцтваў.

Люда Турышчава не здавалася. Яна спадзявалася навярстаць страчаныя долі бала ў вольных практыкаваннях, дзе заўсёды выглядае грацыёзна і ўрачыста. «Дзяўчыну маёй мары» Люда бліскуча адтанцоўвае на дыване. Ацэнка—9,8. Задача Олі ўскладняецца: ёй трэба набраць не менш як 9,5 бала...

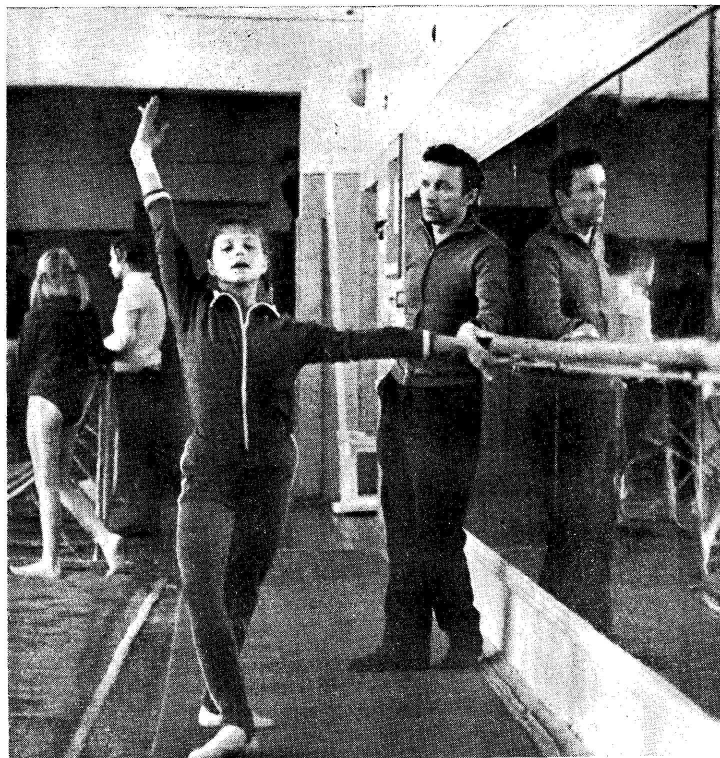

— Рызыкнём?—Оля паглядзела на свайго настаўніка.

Ранальд Іванавіч кіўнуў галавой.

Няхай жыве рызыка!

— Твой выхад, Оля.

Маленькая, з грыўкай і банцікамі, Оля падышла да дывана. Пачакала, калі першы акорд упадзе ў цішыню залы. Здалося, быццам музыка на нейкае імгненне апярэдзіла гімнастку, але гэта толькі здалося. Оля была дакладная ў рухах, ды і «Палёт чмяля» Рымскага-Корсакава на дзіва ўдала спалучаўся з імклівым каскадам унікальных, амаль з мужчынскай гімнастыкі, элементаў, эфектных, пругкіх крокаў... Яе абноўленыя вольныя практыкаванні падкуплялі тэмпераментам, харэаграфічнай пластычнасцю, хлапечай гарэзлівасцю і дзявочай непасрэднасцю: Оля і сапраўды была падобна на чмяля, які лятае ў гімнастычнай зале.

І раптам усё спынілася. Гімнастка, быццам балерына, упілася наскамі ў дыван, а зала выбухнула ад апладысментаў. Оля зачаравала не толькі гледачоў, але і строгіх арбітраў—9,6 бала!

Гэта была перамога. Трайная: самой Олі Корбут, яе таленавітага настаўніка, заслужанага трэнера СССР Ранальда Іванавіча Кныша і, нарэшце, перамога гродзенскай гімнастычнай школы.

Цяжкую пасярэбраную вазу Оля Корбут павезла ў свой родны горад...

Майстэрства і талент новай уладальніцы Кубка СССР знаўцы савецкай гімнастыкі ацанілі па-рознаму, але аднолькава высока.

Ларыса Латыніна, старшы трэнер жаночай зборнай каманды краіны:

— За плячыма Олі Корбут трохгадовы стаж выступленняў на спаборніцтвах. Для яе характэрна высокая

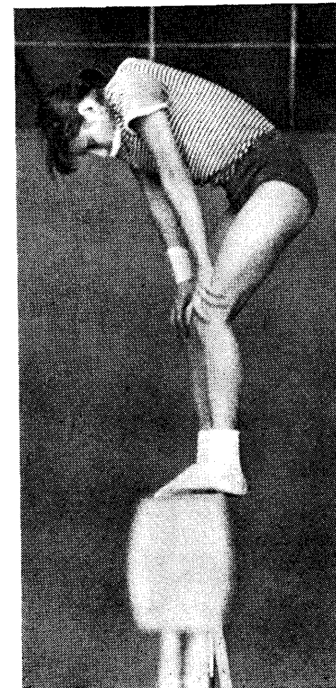

тэхніка і бясстрашша. Оля—адзіная выканаўца шэрагу новых элементаў, якія яна з поспехам выконвае на брусах і бервяне. Кубак СССР дае юнай гімнастцы права паехаць на Алімпійскія гульні ў Мюнхен.

Уладзімір Смалеўскі, старшы трэнер мужчынскай зборнай краіны:

— Вольга Корбут—вельмі сучасная гімнастка. Я даўно яе ведаю і сачу за ёю. Раней Олю падводзілі вольныя практыкаванні. Цяпер ад гэтага недахопу яна пазбавілася. На Кубку краіны маладая спартсменка зарэкамендавала сябе сапраўдным байцом.

Праз некалькі дзён пасля таго, як Оля вярнулася з Масквы з перамогай, я сустрэўся з ёй і ўзяў інтэрв'ю.

— Сем гадоў назад табе, Оля, нялёгка давалася нават такое простае практыкаванне, як «шпагат», а цяпер ты прызнаная гімнастка. Каму ты абавязана гэтым трыумфам?

— Перш за ўсё майму любімаму спартыўнаму настаўніку Ранальду Іванавічу Кнышу. Той, каму давялося пабываць у нашай гімнастычнай зале, бачыць мноства розных прыстасаванняў. Ранальд Іванавіч усё гэта прыдумаў для таго, каб нам лягчэй было асвойваць складаныя элементы, шліфаваць камбінацыі. Усе без выключэння нумары нараджаліся доўга і цяжка; не абыходзілася нават без сінякоў і слёз, але Ранальд Іванавіч пастаянна гаварыў: «Твая кампазіцыя павінна складацца не проста з набору трукаў, як у цырку. Кампазіцыя павінна быць лагічнай і закончанай, эстэтычна выразнай. Для таго каб стаць гімнасткай высокага класа—аднаго таленту мала. Гімнастыка—заўсёды пошук, вечнае адчуванне рызыкі, навізны, артыстызму. Кожны элемент, кожную звязку і паварот трэба шліфаваць тысячу разоў, і толькі тады прыйдзе поспех».

— Ці разлічвала ты на перамогу?

— Пра перамогу я марыла даўно, не раз была блізка да верхняй прыступкі п'едэстала. І вось гэты дзень надышоў...

— Оля, ты сказала аднойчы, што больш за ўсё на свеце любіш гімнастыку. Гэта так?

— Так, гімнастыка—мая любоў. Я люблю ўласцівую гэтаму прыгожаму віду спорту вастрыню суперніцтва, люблю рызыку. Гімнастыка без рызыкі—сумная...

— Якая з чатырох дысцыплін жаночай гімнастыкі для цябе самая складаная?

— Дзяўчаты лічаць самым цяжкім снарадам бервяно, а для мяне самае складанае—вольныя...

— А самы любімы снарад?

— Бадай, брусы. Чаму? На брусах можна без канца фантазіраваць...

— Нядаўна ты атрымала атэстат сталасці. А далей што?

— Мая мара—вучыцца ў інстытуце, а потым—стаць трэнерам.

— Чым ты займаешся ў вольны час?

— Вольны час?—здзівілася Оля.— У мяне няма яго. Маці гаворыць, што я наогул рэдкі госць у доме: трэніроўкі, зборы, паездкі на спаборніцтвы. Люблю музыку, люблю пасядзець з кнігай...

— Тваё ўяўленне аб шчасці?

— Я буду шчаслівая, калі заваюю залаты алімпійскі медаль і гэта ўбачыць па тэлевізары мая мама...

Канец мінулагодняга жніўня. Сталіца XX Алімпіяды—Мюнхен. Асляпляльны гімнастычны спектакль далі ў «Шпортхале» савецкія гімнасткі Людміла Турышчава, Тамара Лазаковіч, Любоў Бурда, Эльвіра Саадзі, Вольга Корбут і Антаніна Кошаль. Шэсць чароўных грацый сталі чэмпіёнкамі Алімпіяды ў камандным заліку! А наперадзе была барацьба за тытул абсалютнай чэмпіёнкі па гімнастыцы, трэба было разыграць камплекты алімпійскіх медаляў у асобных відах мнагабор'я.

Наперадзе былі слёзы, горыч, і радасць...

Цудоўна закончыўшы каскад звышскладаных элементаў на брусах, Оля раптам «павісла» на ніжняй жэрдцы...

Ранальд Іванавіч, які сядзеў на трыбуне, схапіўся за галаву.

— Ну, цяпер—усё...

— Бедная дзяўчынка,— пляснула рукамі Валянціна Іванаўна ля тэлевізара ў далёкім Гродне.— Ну, чым жа дапамагчы табе, дачушка?..

Разгубленая, Оля накіравалася да бервяна. Няўжо рызыкне і выканае «смяротны нумар» — фантастычнае сальта назад? Оля рызыкнула. І строгія суддзі ва ўзнагароду выставілі 9,8!

Палац «Шпортхале» выбухнуў бурай авацый, а Оля, таропка збегшы з памоста, прысела на лавачку і, не саромеючыся, заплакала, прыпаўшы шчакой да пляча сваёй суперніцы з каманды ГДР Эрыкі Цухальд...

Потым, калі закончыліся выступленні на бервяне, выцерла слёзы і, заняўшы сваё месца ў гімнастычнай шарэнзе, накіравалася ў раздзявалку. У гэтыя хвіліны яна спрабавала нават усміхнуцца, хоць на душы было горка.

Сяброўкі як маглі заспакойвалі Олю, але ёй было маркотна ва ўтульным доме алімпійскай вёскі. Захацелася апынуцца ў родным горадзе, прыціснуцца шчакой да цёплых матчыных далоняў...

У той вечар у яе выходзіла ўсё задуманае раней—элемент за элементам, камбінацыя за камбінацыяй; яна адчула, нарэшце, рытм, пластыку і, бадай, упершыню на алімпійскім памосце спадабалася сабе... Дадаваў натхнення залаты медаль, заваяваны ў гэты вечар на бервяне, і вельмі хацелася паднесці яшчэ адзін падарунак савецкай камандзе, Ранальду Іванавічу, мільёнам прыхільнікаў, маці... Гэта ж вельмі здорава—даваць падарункі людзям, якія вераць у цябе...

Чуйна ставячы наскі, падышла да краю дывана і, адчуўшы сябе ў знаёмай стыхіі, па-заліхвацку закружыла віхурныя сальта і піруэты. Яе вольныя былі чароўныя, яна чула, што ў такт яе танцу пляскаюць тысячы далоняў, і загаралася яшчэ больш...

Прабіла, нарэшце, і яе «зорная гадзіна». І ўвесь цяжар алімпійскага золата Оля адчула ўжо, стоячы на самай высокай прыступцы п'едэстала, калі пад скляпеннямі «Шпортхале» велічна гучаў гімн Радзімы.

Ранішнія газеты, адна перад другой, прызнаваліся ў любві да самай маленькай і самай яркай зоркі савецкага гімнастычнага сузор'я. «Улюбёнкай публікі стала грацыёзная Вольга Корбут з беларускага горада Гродна. Калі 17-гадовая школьніца ў часе вольных практыкаванняў бліснула брыльянтавым гімнастычным феерверкам, бура захаплення разнеслася ў зале. Пасля выступлення Вольгі на брусах бура ператварылася ва ўраган. Дзёрзкая і гарэзлівая, яна з такой шалёнай смеласцю лятала ад перакладзіны да перакладзіны, што ў многіх гледачоў перахоплівала дыханне»,—не скупілася на эмоцыі газета «Абендцайтунг». Газета «ТЦ» таксама не пашкадавала эпітэтаў: «Яна светлавалосая, у яе фігурка 12-гадовага хлопчыка, і яна агнявая, дзёрзкая—у любой сітуацыі. Яе неверагодныя комплексы скачкоў ствараюць уражанне, што гэта—імправізацыя выдатнага таленту»...

Пасля ўрачыстага закрыцця XX гульняў Оля вярталася дадому, а пісьмы, тэлеграмы і паштоўкі, абганяючы яе, з усіх канцоў планеты ляцелі ў Гродна: «Дарагая міс Корбут! Прымі віншаванне ад прыхільніка твайго таленту. Элспас Шэрман. Штат Каліфорнія. ЗША». «Ты—малайчына, Оля! Мы ідзём у акіян лавіць промыславую рыбу і вязём з сабой любоў да цябе. Па даручэнні экіпажа Фёдар Фарушкін. Камсамольск-на-Амуры». «Я вялікі прыхільнік Вашага таленту, Вольга Корбут. Віншую з перамогай на Алімпіядзе. З прывітаннем Фолькер Ромер. ГДР».

І, нарэшце,—Гродна. Сустрэць сваю зямлячку, гераіню Алімпіяды, выйшлі на перон тысячы гродзенцаў. Грымнула медзь аркестра. Ад прыступак вагона разам з бярэмем кветак яе на руках панеслі да машыны.

— Дзякую, дзякую!..—расчулена паўтарала Оля. Я проста не магла, не мела права выступіць дрэнна. Дзякуй вялікае ўсім, усім!..

...Цяпер у Гродна зіма. Кружацца ў танцы рэдкія сняжынкі—ідзе семнаццаты ў Оліным жыцці снег. Оля спяшаецца на трэніроўкі. Ад дома да стадыёна «Чырвоны сцяг» зусім блізка, пад нагамі пахруствае пахкі сняжок. З жоўтых квадратаў вокнаў гімнастычнай залы палоскі электрычных агнёў падаюць на хвалісты сумёт, адбіваючыся мяккім фіялетавым святлом...

...А спартыўны свет чакае, якую яшчэ сенсацыю падорыць гімнастыцы маленькая прынцэса мюнхенскай Алімпіяды.

Іосіф КАЛЮТА.

нашы аўтары

ЛУЖАНІН Максім нарадзіўся ў 1909 годзе на Старобіншчыне Мінскай вобласці. Скончыў Мінскі белпедтэхнікум, вучыўся ў БДУ. У час Вялікай Айчыннай вайны служыў у Савецкай Арміі, удзельнічаў у баях пад Масквой і Сталінградам. Пасля вайны працаваў у рэдакцыях газеты «Звязда» і часопіса «Вожык», у Акадэміі навук БССР, на кінастудыі «Беларусьфільм». Першы зборнік вершаў «Крокі» выдаў у 1928 годзе. Аўтар кніг паэзіі «Новая ростань», «Аднагалосна», «Галасуе вясна за вясну», «Першамайская вуліца», «Шырокае поле вайны», «Поступ», «Святло Радзімы», «Моваю сэрца», кніг прозы «Вачыма часу», «Колас расказвае пра сябе», «Дванаццаць вячорных вогнішчаў» і інш.
Лаўрэат Літаратурнай прэміі імя Якуба Коласа.

ЛОСЬ Еўдакія нарадзілася ў 1929 годзе на Ушаччыне. Скончыла Мінскі педагагічны інстытут імя А. М. Горкага. Аўтар зборнікаў «Сакавік», «Абутая елачка», «Палачанка», «Купалінка», «Калі помніць пра сонца», «Людзі добрыя», «Хараство», «Пацеркі» і інш.

БЫКАЎ Васіль нарадзіўся ў 1924 годзе ва Ушацкім раёне Віцебскай вобласці. Скончыў сямігодку, вучыўся ў Віцебскім мастацкім вучылішчы. У Вялікую Айчынную вайну быў на фронце, спачатку салдатам, затым афіцэрам-артылерыстам. Друкавацца пачаў у 1949 годзе. Выдаў кнігі «Жураўліны крык», «Трэцяя ракета», «Здрада», «Альпійская балада», «Адна ноч» і многія іншыя.
Лаўрэат Літаратурнай прэміі імя Якуба Коласа.

ТУЛУПАВА Нэла нарадзілася ў 1938 годзе ў Рэчыцкім раёне Гомельскай вобласці. Скончыла Гомельскае медыцынскае вучылішча. Працавала медыцынскай сястрой, была на камсамольскай рабоце. Цяпер рэдактар шматтыражкі Беларускай сельгасакадэміі ў Горках. Аўтар зборніка вершаў «Станцыя надзей».

ЗУЁНАК Васіль нарадзіўся ў 1935 годзе ў вёсцы Мачулішча Крупскага раёна Мінскай вобласці. Скончыў Барысаўскае педвучылішча і аддзяленне журналістыкі філфака БДУ імя Леніна. Выступае ў друку з вершамі з 1954 года. Аўтар кніг паэзіі «Крэсіва», «Крутаяр», «Основа» (у перакладзе на рускую мову), зборнікаў вершаў для дзяцей «Вясёлы калаўрот», «Жылі-былі пад вадой» і інш.

ДЗМІТРЫЕЎ Генадзь нарадзіўся ў 1943 годзе ў вёсцы Першамайка на Віцебшчыне. Пасля сканчэння дзесяцігодкі працаваў на будоўлях Мінска. Цяпер настаўнічае на вёсцы і завочна вучыцца ў Беларускім дзяржаўным універсітэце.

Алена ЛОСЬ. Бабуля і ўнукі. (З серыі «Людзі на Прыпяці».) Лінагравюра.

ЖУРНАЛ «МОЛОДОСТЬ» № 1

Мастацкі рэдактар **Янка РАМАНОЎСКІ.** Тэхнічны рэдактар **Пятро ЛЫСЕНКА.**
Карэктары **Пятро ЛІПАЙ** і **Марыя ВАСІЛЕЎСКАЯ.**

Рукапісы аб'ёмам да аркуша не вяртаюцца.

Адрас рэдакцыі: 220600. Мінск, вул. К. Маркса, 40.
Тэлефоны: 2-93-854—сакратарыят і аддзел крытыкі, 2-93-592—аддзелы паэзіі і прозы, 2-93-892—аддзелы публіцыстыкі і мастацкага афармлення, 2-93-775—аддзел інфармацыі.

АТ 15602. Здадзена ў набор 28/XI-72 г. Падпісана да друку 29/XII-72 г.
Папера 70×108 1/16. Фіз. друк. арк. 10. Умоўн. друк. арк. 13,7. Ул.-выд. арк. 14,5.
Тыраж 17251 экз. Зак. 1339. Цана 40 кап.

**Ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга друкарня выдавецтва ЦК КП Беларусі.
Мінск, Ленінскі прасп., 79.**